319508

10 c

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata

2003

3-4. szám

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata
XII. évf. 2003. 3–4. szám

A szerkesztőbizottság tagjai
GALAMBOS FERENC IRÉNEUSZ (Ausztria), LÁBADI KÁROLY és SILLING ISTVÁN (Szerbia), KESZEG VILMOS (Románia), LISZKA JÓZSEF (Szlovákia), KÁLMÁN FERENC (Ukrajna)

A szerkesztőbizottság elnöke
BALASSA IVÁN, UJVÁRY ZOLTÁN

Szerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

Olvasószerkesztő
DÖNSZ JUDIT

Szerkesztőségi titkár
SZTANKÓ PÉTER

Technikai munkatárs
DALLOS CSABA

A kötet megjelenését támogatta
Illyés Alapítvány
Nemzeti Kulturális Alapprogram
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály

E számunkat CSEH ZSÓFIA fotóival illusztráltuk.

Felelős kiadó
BODÓ SÁNDOR, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft. Debrecen

319508

Tartalom

XII. ÉVF. 2003. 3–4. SZÁM

LÁTÓHATÁR – FARAGÓ JÓZSEF 80 ÉVE

Voigt Vilmos: *Ami bennünket összekapcsol* 7

Gazda Klára: *A szakrális kovács alakja a magyar folklórhagyományban* 11

Csörsz Rumen István: *Népballadáink egyik forrásvidéke: a közköltészet* 31

Lanczendorfer Zsuzsanna: *Ballada és valóság – egy sokoróaljai ballada nyomában* 51

Faragó József: *Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára* 75

SZELLEMI HAGYOMÁNYAINK

Kríza Ildikó: *Kossuth-mítosz a hazai és a környező népek folklórjában* 85

Jung Károly: *Adatok és legendák Kossuth és Kossuthné menekülésének történetéhez* 115

KELET NÉPE

Benedek Csaba: *Idegenek a faluban – a beilleszkedés körülményeinek vizsgálata három magyar faluközösségben* 135

Zana Ágnes: *Vegyes házasságok vizsgálata a kevert etnikumú Tekén* 167

TUDOMÁNYOK HATÁRÁN

Kiss Dorottya: *Körösrév agyagművessége* 183

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Látóhatár – Faragó József 80 éve

VOIGT VILMOS
GAZDA KLÁRA
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN
LANCZENDORFER ZSUZSANNA

FARAGÓ JÓZSEF

GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET

BALASSA IVÁN
tb. elnök
1015 BUDAPEST
Batthyány u. 3.

UJVÁRY ZOLTÁN
tb. elnök
4010 DEBRECEN 10.
Postafiók 10.

BODÓ SÁNDOR
elnök
1077 BUDAPEST
Rottenbiller u. 35.

DEÁKY ZITA
titkár
2234 MAGLÓD

Meghívó

A Györffy István Néprajzi Egyesület
és
az ELTE BTK Folklore Tanszéke

tisztelettel meghívja

2002. november 13-án 14 órára

az ELTE BTK Folklore Tanszék könyvtárába
(Budapest, VIII. ker. Múzeum körút 6-8. fsz.)

Faragó József professzor
születésnapi köszöntőjére

Program:

Faragó Józsefet 80. születésnapja alkalmából köszönti
Voigt Vilmos, tanszékvezető egyetemi tanár és
Ujváry Zoltán, a Györffy István Néprajzi Egyesület tiszteletbeli elnöke

Előadók:

Dégh Linda: Gondolatok a mondáról
Gazda Klára: Szövegek és képzetek: műfaji kalandozások
Csörsz Rumen István: A népballadák egyik forrásvidéke: a közköltészet
Lanczendorfer Zsuzsanna: Ballada és valóság. Egy sokoróaljai ballada nyomában
Az ünnepeltnek a Györffy István Néprajzi Egyesület elismerését átadja
Bodó Sándor, az Egyesület elnöke

További köszöntések

Deáky Zita
titkár

Bodó Sándor
elnök

Ami bennünket összekapcsol

VOIGT VILMOS

Egy hagyománykutató szakmának igazán érdeke, hogy megbecsülje hagyományait. Ez természetesen azt jelenti, hogy magukat a hagyományőrzőket, hagyománykutatókat is meg kell hogy becsülje. Ünnepi alkalmakat is kell hogy találjon ennek kifejezésére. Ilyen ez a mostani alkalom.

Bodó Sándor átadja az emlékérmet

Több okunk is van ennek az ünnepnek a megrendezésére. Körünkben van a nyolcvanéves Faragó József, 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, a Folklore Tanszék egykori vendégprofesszora, aki ünnepi kiadványt kap ebből az alkalomból. Körünkben van Dégh Linda professzor, aki két ünnepség között jár ismét előző munkahelyén, a mi egyetemi néprajzi intézetünkben. Nemrég volt Chicagóban, a *Chicago Folklore Prize* átvételén, amelyet magisztrális mondakönyve kapott meg. Innen Debrecenbe megy, ahol az éppen folklórkutató dékántól veszi majd át a díszdoktori oklevelet. Természetesen mindehhez máris gratulálunk! Minden ilyen elismerés egy kissé nekünk is szól. (Sajnos már sok évtizedes) tapasztalatból tudom, hogy tanár és diák viszonya mindig a kölcsönösség: egymás sikereinek örülünk, egymás fogyatékosságait takargatjuk vagy éppen nagyítóüveggel nézzük és megafonként felerősítve adjuk elő. Ám sosem vagyunk közömbösek. Hiszen (különösen egyetemen) egymástól tanulunk a legtöbbet. Most, hogy magam teljes joggal a jelenlevők között ahhoz az „öregek klubjához" sorolhatom, amely a pálya túlsó ré-

szén van – még inkább örülök, ha szakmánk „nagy öregeit" itt és élőben láthatjuk, köszönthetjük, ünnepelhetjük.[1]

Gazda Klára, Faragó József, Dégh Linda, Voigt Vilmos

Rossz megoldás az, ha csak haláluk után ismerjük fel a fontos személyiségek értékeit. Még életükben „egyenesen a szemükbe" kell mondani a megérdemelt dicséretet. (Noha minden ilyen ünnepi alkalom, ünnepi kiadvány egy kissé torzít, „csak a szépre emlékezik" – de ez is hozzátartozik az ilyenkor megszokott hagyományokhoz.) Most örömmel állapíthatom meg, hogy szerencsére nem először ünnepeljük az ünnepelt(ek)et. Faragó József esetében a 60. születésnapra készült és a tárlóban található *Artes Populares* (8.) kötet is jelzi azt, hogy évtizedek óta fejezzük ki munkásságát illető nagyrabecsülésünket. A tárló megtekintését egyébként is ajánlom, olyan ritkaságok rejtőznek itt, mint a *Farkas-barkas, A Csillagszemű juhász,* a *Felszállott a páva*. Talán csak a *Rajta, rajta, proletár!* hiányzik, meg néhány újabb kiadvány.

Minthogy Ujváry Zoltán köszöntését is nekem kell elmondanom, hivatkozhatok arra, hogy az *Ethnica* hasábjain már megjelentették azt az írásomat, amely méltatja Faragó Józsefet a 80. születésnap alkalmából. Műveinek bibliográfiája köztudottan egész füzetet tölt meg. Azt, hogy még kéziratban mi minden található nála, csak azért nem foglalták még jegyzékbe, mivel reménykedünk abban, hogy ezek közül minél több nyomtatásban is meg fog jelenni.

A következő tudományos kultúrprogram elég sokrétű ahhoz, hogy jelezze, milyen sok témáról is van most mondanivalónk. Megszólal a kortárs, megszólal a kö-

[1] Tudománytörténeti érdekesség, hogy a két kortárs, Dégh Linda és Faragó József személyesen csak itt, az ünnepi ülésen találkoztak! (a szerk.)

vetkező kutatói nemzedék (mégpedig éppen Kolozsvárról), sőt megszólal az ezt követő nemzedék, amely már a mi tanítványainkból áll. Hogy ők miként értesültek tőlünk az olyan egyedülállóan következetes és gazdag életműről, mint Dégh Lindáé vagy Faragó Józsefé, talán ebből is kitetszik.

Azzal fejezem be, hogy még ma is – amikor már oly sokan szinte örökké élnek, és a nyugalomba vonulás helyett is inkább a „lázas tevékenységbe vonulás" korszakának nevezhetjük a hetedik meg nyolcadik, kilencedik évtizedeket – fontos és irigylésre méltóan szép nap a 80. születésnap. Azt réges-régen tudjuk, hogy nemcsak a régi rómaiak, hanem a germánok is külön fontosnak tartották a 8-as számot. *Acht-Achtung, Achtung geben!* – függenek össze ezek. Hát ha még tízszer szorozzuk a nyolcas számot! Akkor bizony *„zehnmal Achtung geben"* lehet jelszavunk, jókívánságunk az ünnepeltnek!

A meghirdetett program szerinti konferencia sikerrel lezajlott, Deáky Zita, a kötet szerkesztője bemutatta az *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára* c. kiadványt *(A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára: 8.)*. Tervbe vették, hogy az előadásokat közölni fogják a *Néprajzi Látóhatár* egyik következő számában. Ezt követően igazán szívélyes kötetlen fogadás és beszélgetés következett, Csoma Zsigmond borászati szakértelmének élvezetes bemutatásával.

A szakrális kovács alakja a magyar folklórhagyományban

GAZDA KLÁRA

A magyar folklorisztika úgy tudja, hogy a magyar folklórban a kovács figurája mind tartalmi elemeit, mind előfordulási arányát tekintve rendkívül kis megterheltségű, s ezért néhány szórványos megjegyzéstől[1] és a Krisztus meg a kovács (Aath. 753) c. mesetípus alaposabb elemzésétől[2] eltekintve nem érdemesítette azt figyelemre. Hiedelemmondák alapján mindössze gyógyító funkcióját tartják számon, az említett mesetípusból pedig a Krisztust utánozni vágyó ambíciója derül ki, és az is, hogy szakmai gőgje megalapozatlan, mivel emberként képtelen a csodatételre.[3] E racionális megítélésben benne lappang ellenkezője is, miszerint – más népekhez hasonlóan – korábban még hihettek varázserejében. Ezt a feltevést megerősítené a magyarság lovasnomád előtörténetének a tudata, hiszen köztudomású a keleti steppenépek harciassága, s az, hogy a kovács tekintélyét éppen a fegyvergyártásnak köszönhette. Volt-e tehát megelőző magyar kovácshagyomány, mi volt a lényege és hogyan tárható fel?

E sorok írója beismeri, hogy a fenti problémafelvetést azután fogalmazta meg, miután nyomába eredt az Egyedem-begyedem kiszámolómondóka titokzatos *Isten kovácsa* motívumának, s e kaland némi eredménnyel zárult.

Világossá vált, hogy e feledés homályába merült folklórréteg feltárása különösképpen gondos munkát és a források minél teljesebb bevonását feltételezi: át kell tekinteni a nagyobb múltú folklorisztikai műfajok lehetőleg minden vonatkozó adatát. Csakhamar kiderült, hogy a népdalok, közmondások, találós kérdések, balladák kevésbé konkludensek, mint a gyermekmondókák, mesék és hiedelemszöve-

[1] Vö. Holló D. 1938. 39–40., Szendrey Zs. 1938. 262., Pócs É. 1990. 609.

[2] Nagy I. 2001.

[3] Nem tudja visszaragasztani a ló levágott lábát. Vö. Nagy I. 2001.

gek. Mindezek felderítése jórészt hagyományos módon történt, mert ma még alig áll a rendelkezésünkre számítógépes szövegarchívum, amilyen a Pócs Éva szerkesztésében most készülő Magyar Néphit Enciklopédia.[4] Ezért a legfőbb forrásbázis, az Egyedem-begyedem[5] típusú kiszámolómondóka digitalizálását e tanulmány írója végezte el. [6]

A közvetlenül a kovácsról szóló adatokon túl hasznosak a közvetettek is. A kovács fogalmára, személyiségére eszközei, attribútumai, cselekedetei is utalnak. Abból kiindulva, hogy a variálódás szerves kultúrákban motivált lehet, a narratívumoknak a variálódással keletkező alternatív szereplőit, eszközeit, allomotívumait is érdemes szemügyre vennünk. Így pl. *Katona és az ördög* c. mesetípusban (BNJ. és AaTh. 330.) a katona esetenként a kovács segítségével győz[7], más esetekben pedig a főhős nem is katona, hanem kovács. [8] E társítás vagy váltakozás közös tényezője a kovács készítette és a katona használta fegyver. Egy magyar hiedelem- s egyszersmind eredetmondában Isten kovácsa[9] és Illés próféta[10] azonos szakrális funkciót tölt be: egyikük üllőjén kalapálva, másikuk vágtató lova patkójának szikráztatásával villámot gerjeszt, hogy agyonsújtsa az ördögöt.

Nehézséget jelent egyes szövegeknek, különösképpen a gyermekmondókáknak töredékes, s ennélfogva csak bizonytalanul értelmezhető jellege. Már a XIX. századi magyar folkloristák megfigyelték, hogy e mondókák szereplői gyakorta természetfeletti vagy emberfeletti erejű lények, és gondolkodástörténeti, vagy éppen vallástörténeti forrásértéket sejtettek mögöttük.[11] Kálmány Lajos arra is rájött, hogy a megkopott, darabjaikra hullott, eltorzult, jelentésüket veszített szövegek eredeti értelmének a feltárásában segítségünkre lehetnek a variánsok.[12] Ezeknek az ilyen célú összekeresgélését megkönnyíti a számítógép.

Az általam elemzett Egyedem begyedem mondókának csak egyik, *Isten kovácsát* szerepeltető altípusa tekinthető közvetlen forrásnak. Ez adattáramban 76 szöveggel van képviselve, vagyis a feldolgozott anyagnak csak a 10%-ában van jelen.

[4] Ennek rendelkezésemre bocsátását Pócs Évának ezúton is köszönöm.

[5] Az *egyedem-begyedem* kifejezés egyik lehetséges értelmezés szerint az egy sorszámnév eltorzított és ikerített alakja.

[6] Ez Works 3.0. programban készült és 726 szöveget tartalmaz.

[7] „A király mindent igért annak, aki a tolvajokat meg tudja fogni, de még senkinek se sikerült. A katona mingyá vállalkozott rá, csak egy üllőt kért meg tizenkét markos kovácslegényt." Nagyszalonta, Szendrey Zs. 1924. 224-225. Berze Nagy J. 1957. (a továbbiakban röviden: *BNJ.* + lapszám/ a mesetípus száma/, a variáns és motívum száma.) 443/ 330/33B.

[8] Pl. Szeged, *BNJ.* 440/330/26B. , Aurélháza, Torontál m. Penavin O. 1993. 71.

[9] Fehér 1975. 20

[10] Bosnyák S. 1977. 125.

[11] Kiss Áron (1891.) 508-509.; Kandra K. 1897. 272., Czucza J. 1891. 179–180., később Kiss G. 1937. 183.

[12] „...megtanulhatjuk, hogy sok helyt még a változatokat sem szabad lekicsinlenünk: némelyik ma még ismeretlen szó éppen a változatból lehet ismeretessé." Kálmány L. 1882. 202.

Mégis áttekintettem a mondókának valamennyi további altípusát is[13], az előbbiével közös formulái miatt.

Példaként egy alapszöveget idézek:

Egyedem, begyedem, Csobolyó, Kecskeméti mogyoró, Szil, szál, szalmaszál, A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek, Bőr Budára[14] *baktatnak. Előtanálnak egy finyogót. Hová mégy te finyogó? Nem vagyok én finyogó, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolom, Fényes szeggel szegelem. [Vaspálcával pengetem] Kim, kum, Péter bácsi, szed ki, ved ki többi közül ezeket ezt. Trupi trajsz.* (Batonya)[15]

A meglehetősen szűkszavú szöveg értelméhez csak úgy jutunk közelebb, ha valamennyi funkciót, motívumot és formulát valamennyi allomotívumával vallatóra fogunk. E formulák jelentését, funkcióját pedig olykor egy-egy mese-, ballada- vagy hiedelemszöveg világítja meg.

Tekintve, hogy a különböző műfajú szövegekből, szövegaltípusokból nyert információk kölcsönösen kiegészítik, megvilágítják egymást, minden vonatkoztatható adatot igyekeztem feltüntetni, a következő egyezményes jelrendszer szerint.

Jelmagyarázat a táblázatokhoz

✳ Egyedem mondóka, Isten kovácsa altípus
\+ Egyedem mondóka, más altípus
△ Mese
□ Hiedelem
○ Népdal
◇ Népballada
♠ Biblia
◆ Karácsonyi köszöntő
▶ Beszédes név
■ Történeti hagyomány
◀ Nyelvi logika

[13] Az egyikben pl. egy Hajdú sógornak hívott személy kívánságát firtatják (aki egy szelet kenyeret kér, vagy vaspálcáját kongatva ángyát kiáltja), másikban egy nemrég elhúnyt „finánc" feltámadását jósolják meg.

[14] A *Bőr Budára*, akárcsak a *Kő bundában* szókapcsolat (Kiss Á. 1891. 34.), szövegromlásnak tulajdoníthatóan, értelmetlen. Értelmes változatok: *bőr bundában* (Magyarpécska, *KFA*. 07105/18), *hő bundában*: (Kiss Á. 1891. 34.), *kő Budáig:* (uo), *Ó-Budára* (Bodmér, Kiss Á. 1891. 35.).

[15] Kálmány L. 1878. 182. A batonyai változatból a zárójeles rész hiányzik, de az alternatív szövegekben benne van és kulcsmotívumként feltétlenül érdemes az elemzésre.

Ki	Miben? Mivel?	Hogyan?	Mit csinál?	Min?	Hol? Hová?
tarka-gyíkok	*(hő) bőrbundá-ban csobolyó*		*nyargalnak*		*szőlőhegyen ég alatt föld alatt pad alatt hő (kő) Budára Ó-Budára*
(ők		gyalog	*baktatnak*	*kakas-nyom(on)*	
		állatháton			
			nyergel(nek)	*tarka tyúkot*	
			(nyereg alatt)	*sárga csikó*	
			sarkantyú(znak)[16]		
(sárga) rigó			*vállán, rakoncán*	*tik (tyúk, bugy)*	
(szalmaszál)					
boszorkák, firmák, fodormák					

1. táblázat. A kezdőkép szerkezeti elemei: transzcendentális utazás

Megnevezése	Kit szolgál?	Ki ellen? / Ellensége
Isten kovácsa ∗△ □	teremtő:	Természetfeletti lény:
Úr kovácsa ∗ □	Isten ∗	vasorrú bába △
híres mester ∗	demiurgosz: égitest szabadító hős	sárkány anyja △
mester kovácsa ∗		ördögök anyja △
Mátyás kovácsa ∗	szentek	nagy száj △
falu kovácsa ∗	Szent Pál ∗	vén banya △
ország kovácsa △	Szent Péter △	boszorkány ∗△ (*veresnyakú, veres orrú, fésűfejű, bécsi piros, egy-, két-, kissüvegű, zöldsüvegű, zöldkalapú, zöldcsizmájú, reszibeli, összeveszett, régi, vezér*) ∗
csillag kovácsa △	apostolok △	
kovács nagybátyja △	Illés △	
ólombarát (?) △		ördög △□
ólomöntő király △	méltóságok:	Durák ∗
Atzélkovács △	király ∗	kecske (?) +
lakatos + △	Árpád ∗	medve (?) +
katona △	herceg ∗	halál △
Illés próféta □	Mátyás ∗	Szil, szál, szalmaszál ∗ (*Szabó, Varga, Balog, Kóba, Hallgató, Titkom, Citrom, Pucc ki, Penderítsd ki Pál*)
Hajdú sógor (?)∗		ángyom (?) +
bölcs király ◆	bíró ∗	tolvaj +
	közönséges emberek (?)	ez
	Jóska ∗	
	Bandi ∗	
	szomszéd ∗	
	falu ∗	

2. táblázat. Isten kovácsa kiléte és relációi

A szokásos dimenziókon jórészt kívül eső föld és ég alatti szférában, talán a másvilágon, tarka tyúkon, kakasnyomon vagy sárga csikón utazik, avagy baktat egy meg nem nevezett, esetleg szalmaszálként, boszorkaként emlegetett lény. Szalmaszál negatív megítélésére a mondóka más altípusaibeli nevéből: Szabó, Varga, Hallgató, Tit-

[16] Ha az értelmetlenné lett változatokkal – pallantyú, pattantyú, kerkentyű, harkantyú, kallantyú, karkantyú, kukkantyú, papakalkantyú, koppantyú – együtt számoljuk, 74 szövegben.

kom, Balog, Mocskos, Citrom, Puccki, Penderítsd ki Pál következtethetünk. Egy mesében a halál hasonlítja önmagát a szalmaszálhoz.[17] Ezt vékonysága és szárazsága, élettelensége is indokolja. A szalmabábut elpusztító böjtkezdeti népszokások analógiájából szintén gondolhatjuk, hogy az utas maga a halál.

Az utas kellékeinek funkciója a mesékből derül ki: bőrbundája tapadófelület[18] csobolyója pedig zárka[19] a lelkek számára.

Találkozik egy csonka *(félnyakú, -karú, -lábú)*, csúnya *(nagyfogú, veresnyakú boszorkány, sárga)*, avagy pislogó nézésű *(finyogó)* alakkal. A szembejövőt, tulajdonságai alapján, gonosz vagy elátkozott léleknek hiszi.[20] Vagy egy rettegett (szláv vagy cigány) kovácsnak, *vihnye-fú*nak.[21]

A szembejövő tisztázza identitását: nem az, akinek nézik,[22] hanem ***Isten kovácsa***.[23] Alternatív megnevezéseit, gazdájának és ellenségeinek kilétét az alábbi táblázatok jelzik.

Tevékenysége	Cél, mód	Eszköz
gazdája (a jó) segítése	lova patkolása *	szeg *(fényes, arany, sárga, német, finom)* *
		vaspálca *
	bemenekítése az üldözői elől	vár △ (+)
az ellenség áldozattal való lefegyverzése	adomány	ing[24] +
		étel: 9 apró pogácsa[25]

[17] „Mit csináljon. Megy, mendegél. Összetalálkozik a halállal. Ment egyik házba ki, másikba be; betegeket vitt el. Kérdi a kovács: – Ugy-e te, halál, hogy birsz bemenni a házakba?

[18] Pl. Jakob kovács az ördögöket a zsákjába parancsolta, elpüfölte, „addig nem eresztette [szabadon], amig meg nem engedték, hogy a subáját belemártsa abba a kotlába, ahol a lelkeket főzték, hogy minden subaszőrre száz lélek rakodjon." Bácska, Penavin O., 1993. 78., továbbá: h.n. BNJ. 433/330/4E; Karancsalja, BNJ. 440/330/24E.

[19] Egy magyarpécskai (Arad m.) mese szerint pl. a kovács felszólítására a halál belebújt a csobolyóba. „Bedugta mind két jukat a kovács, úgy vándorolt. Hat álló esztendeig nem halt meg senki." Bartucz L. – Kollarov, M. I. – Somogyi Gy. 1892. 328–319. Egy német mesében a kovács hordóba zárja a halált. Vö. Berze Nagy J. 1957. 446.

[20] A magyar hiedelmekben a testi fogyatékosok általában gonosz lelkek.

[21] A finyogó, félnakú szó ugyanis hangzását tekintve hasonlít a vihnye+fú szóhoz, a vihnye pedig a tájnyelvben cigánykovácsot, a honfoglaláskori magr nyelvben szláv kovácsot jelent. Vö. Gömöri J. 1994. 259., Cs. Bogáts D. 1943, Szinnyei J. 1893., Penavin O. 1978 ***vinye, vihnye, vinnye*** címszavak.

[22] Ez a helyesbítési igény arra enged következtetni, hogy a hős, a jó és rossz szolgálatába álló kovácsok, illeve természetfelettivel kapcsolatot tartó személyek sorában egyértelműen az előbbiek csoportjába sorolja önmagát. Összetéveszthetőségét valószínűleg torz külseje, illetve (a mesék szerint) éjszakai, valamint transzcendens szférákbani ténykedése, továbbá a kovácsmesterség hasznos volta, de ugyanakkor durva technikája indokolja. Ugyanezek miatt a kovácsok esetenként ambivalens lények, más esetekben benefikus és malefikus figurákra válnak szét. Vö. Keszeg V. 2000. 67., Eliade, M. 1977. 82., Gazda K. 2000. 32.

[23] 53 változat, összmagyar.

[24] "Egyedem-begyedem, bébicske, Hová való menyecske, szántóföldre ugrálni, békalyukba bújkálni, Inc, pinc, Te vagy kint, Tiéd a nagy vászoning." Nagyszalonta. Faragó J.–Fábián I. 1982. 366.

[25] Pl. „Madarak voltunk, földre szálltunk, Szőlőszemet szedegettünk, Szil, szál, szalmaszál, Kilenc apró pogácsa, Ángyomasszony sütötte, ez a fiú megette, Sicc ki, tüccs ki, eredj ki." Árpástó, *KFA.* 02691.

az ellenség (ördög, halál) inaktiválása	odaragasztással △	fülke (műhelyben) △
		szék △
		gyümölcsfa △
	odaszorítással △	satupad △
	bezárással (∗) △	zsákba △
		csobolyóba (∗) △
		pintes üvegbe △
		vasba (edénybe?) +
	megpatkolással (∗?) □	(szeg)
		(vaspálca)
az ellenség szétzúzása	veréssel	üllőn △ kalapáccsal △
		zsákban pálcával
		sínhúzó △
		szegecs △
		szeg △
	leforrázással	olvasztott fémmel (*arany, ezüst, réz, vas, ólom*) △
	megégetéssel	(tüzes△) vaskampó +
		(tüzes△) golyó
		vask(oh)ó +
		(tüzes) kalapács +
	megsütéssel (∗)	vaskemence ∗
		ling, lang (tűz) (+)
az ellenség elkergetése	szóval	*fuss ki, eredj ki, menj ki innen, üsd ki, lökd ki, tépd ki, dobd ki stb.* ∗
	zajkeltéssel	*vas- (réz-, nád-) pálca kongatása* ∗
		vaskemence kongatása +
		kőfal kongatása +
		harangozás +
	földre felhozása	
	mennybe bejuttatás △	
a halál legyőzése, a rend visszaállítása, a szenvedő lelkek megmentése		vaspálca vasvessző ○◇♠ szóbeli ígéret +
	pokolbeli üstből kiemelés	bunda (∗) △ zsák △

3. táblázat. Isten kovácsa tevékenysége és eszközei

Tehát különleges, természetfölötti hatalommal rendelkező szakrális személlyel van dolgunk, aki Isten, a szentek, továbbá a főnök által reprezentált közösség és egyénei szolgálatában áll. Célja az emberi lét legfőbb ellenségeinek, a gonosz és a halál hatalmának a megtörése, s ezen keresztül a totális jólét biztosítása. Elsősorban mestersége gyakorlásához szükséges javai (tűz, kohó, megolvadt fémek), és szerszámai (műhely, üllő, kalapács, vaspálca, vaskampó, szeg), valamint termékei (vasedény, kulcs, golyó) segítségével gyakorolja ebbéli szerepkörét, de varázserejű lehet a széke, zsákja, gyümölcsfája, bundája, csobolyója. Néhány eszköz és eljárás több funkcióban is használatos. A mondóka lópatkolás és vaspálcával való kongatás szerepét emeli ki. Ezért ezek funkcióját még egyszer összefoglaljuk:

Motívum	Irányultság	Funkció
Lópatkolás	valóságos lóé	gazdasági: földi közlekedésért
	táltoslóé □	a kozmikus szintek közötti közlekedésért
	Isten lováé ∗	(totális jólét szakrális biztosításáért)
	Szent Pál lováé ∗	(a közösség javáért folyó szakrális harc[26] lehetővé tételéért)
	szentek (pl. Szent Péter?) lováé ∗	(a gonosz elkergetésében játszanak szerepet ∗) □[27]
	(Illés próféta lováé) □	az ördög elpusztításáért □[28]
	világi méltóság (Árpád, király, herceg) lováé ∗	a közösség javáért folyó valóságos harc biztosításáért
	a gonoszt képviselő lóé □	a gonosz fölötti hatalom mágikus megszerzéséért
		a gonosz elpusztításáért □
	ördög lováé ∗△	inaktiválásáért △[29]
Vaspálca (kalapács)	valóságos vaspálca készítése	gazdasági haszon (nyersvas)
	mágikus erejű vaspálca (ill. kalapács) fölötti ellenőrzés gyakorlása □[30]	annak a rossztól távoltartása □
	birtoklása, használata a jó szolgálatába állítása ♠	hatalommal élés (□) ♠ az ellenség (halál, ördög) fenyítése, büntetése △∗♠[31], szétzúzása ♠△[32]
	kőfal, vaskemence kongatása ∗+	zajkeltés – gonoszelriasztás □+
	szekérküllő ill. kerékagy megverése □	közlekedés fölötti mágikus ellenőrzés gyakorlása □[33]
	„vasbot a seggikbe" △ (a szépasszonyokéba)	a gonosz inaktiválása △[34]
	temető megverése, halott szóra bírása ○◇	szintáttörés a kommunikáció érdekében ○◇

4. táblázat. Isten kovácsa kiemelt tevékenységei

Tehát, a lópatkolás és a vaspálcával ütés, kongatás Isten kovácsát minden fontos funkciója teljesítésében segítik. Mint a kozmikus szintek, a reális és transzcendens világ közti közlekedést szükség szerint lehetővé tevő vagy megakadályozó,

[26] A néphit szerint harcos szent, aki karddal áll a mennyország kapujában. Bosnyák S. 1977. 74. (658). 178. 1400.

[27] Pl. a kiinduló szövegünk „Péter bácsit" szólítja fel ennek (a gonosznak) a kivetésére. Szent Péternél van a mennyország kulcsa. Bosnyák S. 1977. 74. (658). 178. 1400.

[28] Isten parancsára *(Illés, lőj!)* vágtat a lován, hogy lova patkója szikrájával, a villámmal, megüsse az ördögöt. Fehér Z. 1975. 20.

[29] *BNJ* 440/330/27

[30] A tudós kocsis kintfelejtett kalapácsával éjjel boszorkányok dolgoznak. Felébredve elrakja. Vö. Pócs É. 2003. **Tudós kovács** címszó.

[31] Zsolt. 2.9., Jel. 2. 27. Dávid K. 2002. 41-42., 249.

[32] *BNJ* 434/330/7B., BNJ 440/330/26, *BNJ* 443/330/33B, A ördög poraiból vöröshangya keletkezik.

[33] Fejős Z. (1985) 66-67.

[34] Miklós Z. 2003. A moldvai csángóknál szerdánként és péntekenként a szépasszonyok hallván, amit az emberek róluk beszélnek, bosszút állhatnak. A kommunikáció megakadályozható a „Kő a filikbe, vasbot a seggikbe" varázsigével.

birtoklóinak hatalmat biztosító eljárások, kezében végső soron a gonosz és a halál legyőzését szolgálják.

A kovácsmesterséggel össze nem függő eszközei, amilyen a bunda[35] vagy a csobolyó[36], kelléktárában értelemszerűen másodlagosak,[37] mégis, a legnagyobb csodatételek véghezvitelére, így a halál bezárására, a lelkek megváltására és a halottak feltámasztására inkább ezek szolgálnak. A mesék szerint, Istentől kapta ajándékba őket, könyörületességéért és buzgóságáért.[38] A kovács, e megváltó funkciójában a prófétákhoz, Krisztushoz és az apostolokhoz is hasonlóan főpapi funkciót tölt be, az alábbiak szerint:

Személy	Eszközök, módok						
	ige	ima	hit, ígéret	test melege	vaspálca, bot	bunda	öv
szakrális kovács			× ()		(×)	×	
Elizeus[39]		×		×	×		×
Illés próféta[40]	×						
Krisztus[41]	×		×	×			
Szent Péter[42]	×						

5. táblázat. A halott feltámasztója, ill. lelkek alvilágból való felhozója a pogány, zsidó és keresztény vallásban

Tehát a végső kérdésekkel kapcsolatos egzisztenciális – megváltó – funkciót, a zsidó és keresztény vallás prófétáihoz, Krisztushoz és apostolaihoz hasonlóan, a szakrális kovács (meg sámán) is betölthette. E képzet a magyarságnál még pogánykori. Felmerül a kérdés: milyen helyet foglalt el, ill. milyen szerepet játszott a szakrális kovács a pogány magyarság, és a vele rokonságban levő vagy vele érintkező népek vallási képzeteiben, világnézetében, panteonjában? Az alábbiakban ezt tekintjük át:

[35] Penavin O. 1993. 71.
[36] Bartucz L. – Kollarov, M. I. – Somogyi Gy. 1892. 328-319.
[37] Ennek ellenére a mesetípus leírására ezeket az elemeket használják fel. Vö. BNJ. *443/330/32E.*
[38]
[39] 2. Kir. 4. 29, 31, 32-35.
[40] Sir. 48. 4-5.
[41] Mt. 9.25–26., Mk. 5.41., Jn. 40–43., Jn. 11. 40.
[42] Apcsel 9. 36–42.

Világnézeti kategória	Alkategória	Reprezentánsa a magyarsággal rokon vagy érintkező népeknél	Reprezentánsa a magyarságnál
A) Égi istenek	Főisten, teremtő	**1. Égi Isten** Ilmarinen (finn) Esege Malan (burját: "fehér kovács)	*Világkovácsa* △▶ *Csillagkovácsa* △▶ *(Országkovácsa?)* △▶
		2. Külön kovácsistenség Ég atya kovácsa (obi-ugor)	*Isten kovácsa* □
B) Égi mediátorok	Istenfiak	**3. Égi Isten fia(i):** Világfelügyelő (obi-ugor: fehér)	
		4. Égi kovács fiai (burját)	
C) A köztes szféra mediátorai	Szellemek, védnökök, kovácsnemzetségek ősapái, hősök	**5. Kovácsszellemek**	
		Fehérek	*Kovács nagybátyja* △▶ *Jakob kovács* △▶
		Feketék	*Ólombarát, ólomkirály* △▶
D) Földi mediátorok	Földi hatalmasságok	**6. Kovács papkirályok** (Dzsingisz kán, mongol, később égi atya)[43]	*Isten kovácsa* ✶[44] *Országkovácsa(?)* △▶ *Kende*
E) Földi tekintélyes csoportok	Földi előkelő csoportok	**7. Kovácsnemzetségek** (jakutok, mongol-burjátok, perzsák (Kawi), nyugati türkök farkasnemzetsége)[45]	*Tarján törzs*
		8. Előkelők szolgálónépei (mongolok?)	*Kék-kend népe (?)*
F) Földi tekintélyes egyének	Földi, varázs- és gyógyítóerővel felruházott kovácsok	**9. Földi kovácsok**	–
		Fehér kovácsok (pl. burját)	*tárkányok* ■
		Fekete kovácsok (pl. burját)	*vihnyék (?)* ✶(■?)

6. táblázat. A kovács helye a magyarság és a vele rokon vagy érintkező népek kultúrájában, világnézetében[46]

E kategóriák határai bizonytalanok, az átjárás nagy köztük. Ugyanaz a személy egyszerre több státussal is rendelkezhetett: pl. Dzsingiszt néhány nemzedék után már égi istennek nevezték, az istenfiak egyszersmind a kovácsnemzetségek ősei is

[43] Alföldi A. 1932 207.
[44] „Árpád (király, herceg) lovát patkolom" Nagyvárad, Bihar vm., *KFA.* 07233/21.
[45] Kínai krónika szerint. Vö. Alföldi A. 1932 205.
[46] A nemzetközi anyag Alföldi A. 1932 1932. 213. nyomán.

voltak, stb.[47] Amennyire ez a nevéből, illetve a funkciójából megállapítható, az égi, köztes és földi szféra csaknem valamennyi kategóriájú szakrális „kovácsára" van magyar példa is. Ezek specifikus funkciói az adatok újrarendezéséből következtethetők ki:

Név	Kategória	Személyazonosság	Funkció	Tevékenység	Eszköz, mód
A) Égi istenek	1. Főisten, teremtő	*Világkovácsa* ▶ *Csillagkovácsa* ▶	A kozmosz teremtése ▶		
	2. Külön kovácsistenség	*Isten kovácsa* ▶ *Atzélkovács* △	A kozmosz karbantartása	Segédkezés az égitestek visszaszerzésében □	
				A csillagok fényesítése △	
				A gonosz megölése kozmikus eszközzel (villámmal)	üllőn kalapálás □
					lópatkó szikrázása □
C) A köztes szféra mediátorai	Szellemek, védnökök, kovácsnemzetségek ősapái, hősök	Fehér kovácsszellem: *Kovács nagybátyja* ▶ *Jakob kovács* △▶ *Isten kovácsa(?)*	Az emberek jólétének garantálása	Gonoszelhárítás, az ellenség megsemmisítése △	kovácsszerszámok
					tűz, kohó △
					olvasztott nyersanyagok △
				A halál bezárása	csobolyó △∗ kulcslyuk △ vasedény
				lelkek megmentése a pokoltól	bárányból (kihúzás) △
				halottak feltámasztása	bárányból (felvitel) △
				halottak mennybevitele	bárányból (bejuttatás) △
			a mesterség emberekre hagyományozása +		
		Fekete kovácsszellem: *Ólombarát*[48]	A közösségért folyó harc támogatása △		Az ellenség ólommal leforrázása
			A hős és hősnő egyéni boldogulásának akadályozása △		A hős várba bezárása

[47] vö. Alföldi A. 1932. (?)

[48] Pl. Kálmány L. 1912.

D) Földi mediátorok	Földi hatalmasságok	Földi papkirály: *Isten kovácsa* ∗[49] *Országkovácsa(?)* △▶ *Kende* ▶■◀	Az ország népe jólétének garantálása	Reprezentáció ■	Üllőn kalapálás □
			Közvetítés az égiek felé	Szertartások vezetése	
E) Földi tekintélyes csoportok	Előkelő csoportok	7. Kovácsnemzetség: *Tarján törzs*	Az egyes törzsek jólétének garantálása	Vastermékekkel való ellátása, fegyvergyártás	Üllőn kalapálás □
				Szertartásokban való részvétel	
		8. Előkelők szolgálónépei: *Kék-kend népe(?)*	A kende törekvéseinek, jólétének garantálása	Vastermékekkel való ellátása, fegyvergyártás	
				Szertartásokban való részvétel	
F) Földi tekintélyes egyének	Kovácsok	Fehér kovácsok: *tárkányok* ■	Gyakorlati tevékenység		Üllőn kalapálás □
			Gyógyítás		
		Fekete kovácsok: *vihnyék(?)* ∗	Gyakorlati tevékenység		
			Rontás		

7. táblázat. A magyar kovácsok státusához tartozó funkciók és eszközök

7. táblázatunk A–C rovatából azt látjuk, hogy az égi kovácsok funkciókörének komplexitása fordított arányban áll a rangjukkal. A rangosabbak a világberendezés létrejöttét és állapotát ellenőrzik, a kevésbé rangosak az emberek javát szolgálják. Hogy a C kategóriabeliek isteni vagy emberi eredetűek-e, nem egészen világos, de tény, hogy az égiekhez hasonlóan, természetfölötti képességekkel rendelkeznek. Az égiekkel tart közvetlen kapcsolatot a D rovatbeli kovács-papkirály, és az E, F rovatok földi csoportjai, egyénei sem nélkülöznek némi varázserőt, szakralitást. Az alábbiakban a földi „kovácsokkal, kendével, tárkányokkal és vihnyékkel" kapcsolatos történeti hagyományt tekintjük át. Azt megelőzően érdemes szemügyre vennünk a rokon tartalmú és jelentésű szókincselemeket. Kettőt kell kiemelnünk: a *tárkány* és a *kende* kifejezést.

[49] *"Árpád (király, herceg) lovát patkolom"* Pl. Székelyvaja. *KFA.* 07373

Jelentés	Török vagy mongol nyelvek	Előfordulás és jelentés a magyarban
'égi kovács'	x (mongol)	x *kék-kend*[50] – 'égi kovács'
'őskirály'	x (jakut)	x *kék-kend* – 'égi kovács'
tbl'hős, vitéz, lovag'	x (mongol)	
'előkelő főember'	x (türk, kazár, dunai bolgár, kirgiz)	x kende
('a Dzsingisz) kultuszt vezető szertatásmester' rendje	x (mongol)	x Kék-kend népe (?) x *Tarján* – 'központi', 'vezér'törzs
'adót nem fizető kisnemes'	x (mongol)	
'kovács '	x (mongol)	*tárkány* – 'kovács'

8. táblázat. A *darchan, tarxan* szó és a párhuzamos *kende* szó egymásnak megfelelő jelentései[51]

*Kendé*nek a IX. századi arab és bizánci történeti források a magyarok legtekintélyesebb fejedelmi tisztségviselőjét nevezték.[52] Ezt a – mongol *darchan* és a kazár *kagán* címnek megfelelő – tisztséget[53] a kazár kagán vezette be a magyar politikai szervezetbe, s a *knd*(*r*) név is tőle származik.[54] Györffy György magyar történész egy XIII. századi oklevélben megjelölt alternatív településnév (Vasverőszék/Kendeszék) alapján feltételezi, hogy 'vasverő' vagyis 'kovács' volt a jelentése.[55] Így tehát az analógia teljes, a mongol-török nyelvek *darchan* és a magyar nyelv *tárkány, Tarján* és *Kende* szavainak a jelentései megfeleltethetők egymásnak.

A Tarján törzs a hét magyar törzs közül sorrendben elölről is, hátulról is a negyedik volt. A keleti népeknél a központi elhelyezkedés vezéri státusra utal[56], amit megerősít a szó 'vezér' jelentése is.Kovács' jelentése viszont, továbbá a Tárkány nevű településeknek[57] a Tömörd, Vihnye pataka, Kazinc elnevezésű vassalaklelőhelyek melletti[58]elhelyezkedése, régészetileg is igazolt keleties technológiája[59], és végül a keleti népeknek az a hagyománya, hogy egész törzs foglalkozzon kovácsmesterséggel, vagy származtassa magát kovácsoktól arra utal, hogy e törzs tagjai, a tárkányok, legalább mentálisan az akkori kovácshagyományok birtokosai lehettek. A kovácsság -

[50] E népelem nevét egy XIII. századi oklevél őrizte meg. Györffy Gy. e kontextusban a kék szónak 'égi' jelentést tulajdonít. Györffy Gy. 1955. 19, 26.

[51] Alföldi 1932. 210–212 nyomán.

[52] Ibn Rusztát és Gardizit idézi: Györffy Gy. 1955. 10.

[53] A tényleges hatalmat fejedelemtársa, a mongol bégnek megfelelő gyula gyakorolta. A kettős szakrális fejedelemség intézményét a magyarság az orchoni türk eredetű kazároktól tanulta el.

[54] Vö. Ibl Faddan és Konstantinos Porphyrogennetos. Idézi Györffy Gy. 1955. 28., 10.

[55] Györffy Gy. 1955. 26.

[56] Berta Á. 1997. 21, Györffy Gy. 1997. 228.

[57] Györffy Gy. 15 *Tárkány*, Sándorfy 27 Tárkány, *Terjén*, *Terény* helynévről tud, melyek a Kárpát-medence egészét behálózzák. Vö. Györffy Gy. 1972. 283., Sándorfy 1989. 39–40.

[58] Györffy Gy. 1972. 284.

[59] Gömöri J. 1994. 261.

a nagy vasszükséglet miatt is[60] - ekkor egész törzsre kiható csoportipar volt.[61] A honfoglaláskori szolgálónépek egynegyede kovács vagy fegyvergyártó volt. A nomád kultúrák hordozói különösképpen jellemezhetőek képzelgéssel és nagyzolással, valóság és fikció keverésével, s ez valószínűsítheti a leggyakorlatiasabb mesterség legirracionálisabb elemekkel való felruházását.[62] A mesterség titkos voltára utaltak eszközeinek - *üllő, fuvó, harapófogó, vasverő* - melléknévi igenév jellegű tabunevei a magyar nyelvben[63], és tárkány szó kereszténység felvétele utáni népszerűtlenné válása, átszervezése és átnevezése.[64] Abból a tényből, hogy a Tárkány nevű települések több esetben is vezéri szálláshelyek szomszédságában helyezkedtek el, arra következtetnek, hogy a tárkányok a törzsfők személyes szoglálatában állottak.[65] A kendének külön szoglálónépe volt: a kék-kendek (a kék égi jelentést hordozott). A honfoglalás táján a Kárpát-medencében az avar és magyar tárkányokon kívül szláv vihnyék is laktak.[66] Az újkorban a vihnye szó 'cigánykovácsot', illetve 'cigánykovács műhelyt jelent. Tekintve a keleti fehér/fekete kovács hagyományra, és a mondókahős tiltakozására a finyefúval való azonosítása ellen, felvetődik az a kérdés, hogy idegenként a vihnyét nem tekintették-e fekete, és sajátként a tárkányt fehér kovácsnak.

A kende szerepkörére a történeti és folklorisztikai hagyomány és a keleti analógiák alapján következtethetünk. A kazár kagán, szemben a ténylegesen uralkodó béggel, elzártan élt, méltósága egy meghatározott nemzetségben öröklődött. Ünnepélyes körülmények között iktatták be, és csak negyven évig uralkodhatott, ha ezt egy nappal is túlélte, megölték, mondván, hogy értelme meggyengült. Megölték akkor is, ha uralkodása alatt a népet valamilyen csapás érte. Sírját szentnek tekintették."[67]

A mongol uralkodóház is összekapcsolta eredetmondáját a kovácsmesterséggel.[68] Ősmondája szerint a mongol nép a kovácsmesterség gyakorlása révén szabadult ki emberi élethez méltatlan helyzetéből, és lelt új hazára. Kiszabadulásának ezt az ünnepét hasonló kovácsrítussal ülte meg: „Azon az éjjelen, amelyen a birkaév kezdődik, az esemény emlékére az uralkodóház jelenlétében fújtatókat, szenet és olvasztókemencéket készítettek, vasat olvasztottak, ezt üllőre téve kovácsolták." Dzsingisz kán egykor közönséges kovácsként ütötte a vasat, vett részt céhbelijeinek a Darchan hegység tövében az égi kovács tiszteletére rendezett szertartásain, melyek

[60] Uo.
[61] vö. Heckenast G. 1968. 168.
[62] Vö. Alföldi A. 1932. 206.
[63] Györffy Gy. feltételezését tolmácsolja Heckenast G. 1968. 136–137.
[64] Györffy Gy. 1972. 284.
[65] Uo.
[66] Gömöri J. 1994. 261.
[67] korabeli arab történetírókat idézi Györffy Gy. 1955.15.
[68] Ez és kk: Alföldi A. 1932. 208-209.

abból álltak, hogy a megizzított és vízzel leöntött üllőn kalapáltak.[69] Az orchoni türk feliratok hőseinek analógiája alapján, mint nemzetsége kiemelkedő tagját, népe boldogulása érdekében – „hogy a nép ne semmisüljön meg és ismét néppé váljon" – az istenek „égbe emelték és ott nevelték".[70] Később Dzsingisz uralkodóként, évről évre szertartásvezetőként vett részt népe ünnepén. Még később (még a XIV. században is) a Darchán hegységben, szent tisztelettel övezett üllője és jurtája kéménye helyénél nyaranként nagy tömegben gyülekeztek a mongolok, hogy Dzsingisz kánra, népük nagy hősére, az égi kovácsra emlékezzenek, és áldozatot hozzanak érte. Az ünnepi szertartást főemberek vezették. A Darchan hegy dél felőli legvégső csúcsán obók jelzik a mongolok kegyeletét. [71]

Foglaljuk össze, hogyan viszonyul egymáshoz a mongol-türk és magyar hagyomány?

Motívum	Mongol-türk hagyomány	Magyar hagyomány
kiemelkedő nemzetségben születés	x	x (központi törzs)
eredete a vasművességgel függ össze	x Temudzin: Dzsingisz	*x (kende)* *x tarján)*
csodás fogantatás		x (turulmadár)
nagy politikai jövőt jósló álom		x Emese álma[72]
a vasművességgel is összefüggő égi vonások	x (a *darchan* szó 'égi' jelentése)	x *'kék'* szín égi asszociációs hálója
a mesterség titkosságával összefüggő nevek		x

[69] „A mongolokat megölték és annyira kiirtották, hogy mindössze csak két férfi és két asszony maradt belőlük. Ezek elmenekültek, egy zord hegyektől és erdőktől körülzárt hegyre sikerült nagy fáradsággal elvergődniük, egy nagyon keskeny úton.[...] E két ember neve volt Neguz és Kián. Utódjaik ottmaradtak és házasság útján annyira elsokasodtak, hogy törzsekre szakadtak szét, amelyek mind külön nevet kaptak. De mivel idővel ez a hegy és erdő körülzárta hely szűk lett ennek a számos lakosságnak, megbeszélést folytattak egymással, hogy kiköltözzenek innen. El is értek egy helyre, ahol vasbánya volt. Olvasztották itt a vasat állandóan, összehordva egy rakásra. Az erdőből sok fát és szenet halmoztak össze, hetven ökröt és lovat pedig megöltek, lehúzták a bőrüket, fújtatókat készítve belőlük a kovácsoláshoz, s addig dobálták a fát s szenet a hegyhasadékba, amíg a szikla meg nem olvadt, és nekik utat nem nyújtott." Rašin-Eddintől idézi: Alföldi A. 1932. 208–209.

[70] „A türk kagánok égi kapcsolataira utalnak Kül tegin és Bilge kagán feliratainak kezdősorai: »Midőn a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közé teremtettek az ember fiai. Az ember fiai közül kiemelkedtek őseim, Bumin kagan és Isztemi kagan.« Alább: »A türkök istene fenn az égben és a türkök földjének és vizeinek szent szellemei így cselekedtek: Azért, hogy a türk nép ne semmisüljön meg és ismét néppé váljon, felnevelték atyámat Ilteresz kagánt és anyámat Ilbilghe katunt, az ég csúcsán tartva őket." Az Orchoni türk feliratok szövegét magyarul idézi: Györffy Gy. 1955. 13.

[71] Alföldi A. 1932. 206–209.

[72] Vö. Róheim G. 1917, Demény I. P. 1997. 43–72.

honszerző funkció	x (út nyílik a csoport számára)	x (A fehér ló mondája: Kusid *földet, füvet és vizet* vásárol)[73]
A nép jólétének szakrális garanciája	x	x
isteni neveltetés	x	
ünnepélyes beiktatás	x (kazár)	x (Tormás elbeszélése) [74]
Megszabott idejű uralkodási jog	x (kazás)	
Szakrális funkciók: kovácsrítus vezetése	x (kalapálás megtüzesített üllőn: mongol)	x (*vaspálcámat kongatom*)
Áldozati lakoma		x (*King, kong, híres mester, vaskemence, hátuljában sül egy kecske*[75])
Tánc		x *kende(r)tánc*[76], *tengertánc, hajdútánc* (fegyveres tánc!)
Zene		x (*Komám kertjében sípolnak, dúdolnak*[77])
Elszigeteltség	x (kazár)	
Szakrális megölés	x (kazár)	x Álmos meggyilkolása a honfoglalás előtt[78]
sírjának tulajdonított szentség	x (kazár)	

9. táblázat. A szakrális kovácskirály a mongol-török és magyar hagyományban. Összefoglalás

Összegzés

A keleti hagyományokkal is összevetett források arra utalnak, hogy a IX. században a magyarságnál elevenen éltek a szakrális kovácshoz fűződő képzetek, sőt a jelek szerint hús-vér szakrális kovácsai: tárkányai, kékkendjei és kovácskirálya – kendéje – is volt a magyarságnak. Ezek államalapításkori visszaszorítását két esemény határozta meg. Egyfelől, Kurszán kende meggyilkolása 904-ben[79], ill. a totális hatalom gyula (Árpád) általi átvétele, kívánatossá tette a hagyomány Árpádházra való át-

[73] A honfoglalást legitimizáló monda szerint a Kárpát-medencéből mintaként hozott földet, füvet és vizet – törökül országot a fia, Kurszán (Kusid) egy fehér lovon vásárolta meg Szvatopluktól. Vö. Demény I. P. 1997. 79–108.

[74] Ezzel kapcsolatban Konstantinos Porphyrogennetost idézi Györffy Gy. 1955. 28

[75] Margitta, Bihar m. Faragó J. – Fábián I. 1982. 365.

[76] 16 szövegben: Pl. „Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biza, nem eszik, A temetőbe fekszik, Ráfutott (rágurult) a vadalma, A nagy úrnak (A kiskirály) hatalma, Inc, pinc, palapinc, te vagy kint." Paptamási, Margitta. Bihar vm. Faragó J.–Fábián I. 1982. 365. Egy másik altípus szerint: „Egyedem, begyedem, kendertánc, Hallod, sógor, mit kívánsz, Nem kívánok egyebet, Csak egy darab kenyeret, Fűszál, szalmaszál, Eredj, pajtás, te hunyjál." Türkös, Brassó m. Seres A. 1984. 249.

[77] Lőrincfalva, Újvidék, Matijevics L. 1976. 198.

[78] Róheim G. 1917., Demény I. P. 1997. 78.

[79] Györffy Gy. 1970. 196.

vonatkoztatását.[80] Másfelől, a kereszténység felvétele, Szent István keresztény államának megszervezése szükségessé tette a végleges elvetését. Amint a krónikákból, de az igric falunévből is kitűnik, a hivatalos történetírás határozottan szembefordult az énekmondók „csacska énekében" foglaltak meg nem felelő állításaival, s az igriceket, összetelepítve, szigorúan ellenőrizték. A tárkányokat előbb széttelepítették,[81] majd és a mesterséget mind technikailag, mind ideológiailag korszerűsítették, művelőit kovácsoknak keresztelve át.[82] A vallási szféra végérvényesen szétvált a gazdaságitól: a kenyér és bor liturgiája amúgy is jobban illett a békés földművelő kultúra habitusához, mint a a lovasnomád harcosokat sikerekre biztató zajos kovácsrítus. Az átváltást a kétféle vallás egymással érintkező képzetei is megkönnyítették.

A gyermekmondókákká lesüllyedő rítusének, a mesékké szelídülő hősmítosz,[83] valamint a hiedelmekké degradálódott vallás erősen megkopva és átalakulva egy átvészelt kerek évezred múltán is szépen szemlélteti a művészet szimbólumok nyelvére fordított képes valóságlátását, problémafelvetését.

Irodalom

AATH – Lásd AARNE, ANTTI – THOMPSON, STITH

AARNE, ANTTI – THOMPSON, STITH
1961 The Types of the Folk-Tale. A classification and bibliography. FFC 74. Helsinki.

ALFÖLDY ANDRÁS
1932 A tarchan méltóságnév eredete (Tanulmányok a királyság intézményének az észak-ázsiai lovanépeknél való kialakulásához. I.) Magyar Nyelv XXVIII. 205–220.

BARTUCZ LAJOS–DR. KOLLAROV M. ISTVÁN–DR. SOMOGYI GYULA (SZERK.):
1892 A kovács (Magyarpécskai mese). In: Arad vármegye és Arad szabad királyi város néprajzi leírása. Arad. 317–319.

[80] Lásd Györffy Gy. 1955. 28.

[81] Bár a nyelvterület csaknem minden részén van Tárkány nevű (még X. századi elnevezésű település, ennek lakói a XIV. században már nem kovácsmesterek. Vö. Györffy Gy. 1972. 284.!

[82] Györffy Gy. 1972. 283-284.

[83] A *Világkovácsát* szerepeltető Égitestszabadító mesetípust (*AaTh.* 300A, *MNK.* 319., *MNK.* 302.C.) Kovács Ágnes a magyar nyelvterület egészén elterjedt és jórészt csak kelet-európai párhuzamokkal rendelkező hősmesének tartja. Ehhez hasonló a ritkább *Ólombarát* (*MNK.*302.C) típus is. Vargyas Lajossal egyetértve feltételezi, hogy az e rétegbe tartozó mesék egyes típusai vagy motívumai kapcsolatban állnak az eurázsiai nomád népek mitikus énekeivel. Kovács Á. 1979. 466–467., 473–476.

BERTA ÁRPÁD
1997 Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: *Kovács László – Veszprémy László* (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. 211–219.

BERZE NAGY JÁNOS
1940 Baranyai néphagyományok. II. Pécs.
1957 Magyar népmesetípusok. I. Pécs.

BNJ. – Lásd BERZE NAGY JÁNOS 1957

CS. BOGÁTS DÉNES
1943 Háromszéki Oklevél Szójegyzék. Kolozsvár.

BOSNYÁK SÁNDOR
1977 A bukovinai magyarok hitvilága I. Folklór Archívum 6.

CZUCZA JÁNOS
1891 Kérdések és feleletek. 2. Angete-pankete. Magyar Nyelvőr 28. évf. 179–180.

DÁVID KATALIN
2002 A teremtett világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve. Budapest

DEMÉNY ISTVÁN PÁL
1997 Emese álma. In: *Demény István Pál:* A magyar szóbeli hősi epika. Csíkszereda, 43–72.
1999 Táltosok, kerekek, lángok. Csíkszereda.

ELIADE, MIRCEA
1977 Făurari şi alchimişti. Humanitas. Bucureşti.

FARAGÓ JÓZSEF–FÁBIÁN IMRE
1982 Bihari gyermekmondókák. Bukarest.

FEHÉR ZOLTÁN
1975 Bátya néphite. Folklór Archívum, 3. Budapest.

FEJŐS ZOLTÁN
1985 Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. Néprajzi Közlemények, XXVII-XXVIII.

GAZDA KLÁRA
2003 Isten kovácsa. Kriza János Néprajzi Társaság 11. Évkönyve. Játék és kultúra. 9–48. Kolozsvár,

GÖMÖRI JÁNOS
1985 „Lovasnépek" vaskohászata Pannóniában. In: *Szombathy Viktor* (szerk.) Az őshazától a Kárpátokig. Budapest. 314–359.

1994 A 9–10. századi vaskohászat. In: *Kovács László* (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 259–269.

GULYÁS LÁSZLÓ
1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... Ethn. XXXIX. 124–125.

GYÖRFFY GYÖRGY
1955 Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. In: (Szerk.): *Gerevich László.* Budapest Régiségei XVI. 9–35.
1970 A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeológiai Értesítő. 97. kötet, 1970. 1. sz. Budapest. 191–239.
1972 Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, XV. évf. 3–4. sz. 261–319.
1973 A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság, XVI. évfolyam, 7. szám. 1–16.
1977 Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 21/1. 103–113.
1997 A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: *Kovács László–Veszprémy László* (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Budapest, 221–246.

HECKENAST GUSZTÁV
1968 A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. In: *Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay:* A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. Budapest.

DR. HOLLÓ DOMOKOS
1935 A népbabonák lélektana. Ethn. 46.

KANDRA KABOS
1897 Magyar mythologia. Eger.

KÁLMÁNY LAJOS
1878 Koszorúk az Alföld vadvirágaiból Pécskáról való. Aradon.
1878 Koszorúk az Alföld vadvirágaiból. II. Elegyes. Aradon
1882 Szeged népe. II. Temesköz. Aradon.

KFA – A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Folklór Archívuma

KESZEG VILMOS
2000 A népmese. In: Demény István Pál, Gazda Klára, Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos: Magyar népi kultúra. Tankönyv. 61-69., Kolozsvár

KISS ÁRON
2000 Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. (Szerk.:) *Szentiványi Tibor* és Dr. *Kriston Vízi József.* Budapest

KISS GÉZA
1928 Ki tud róla? Kalapom szememre vágom... Ethn. XXXIX. évf. 124.
1937 Ormányság. Budapest

KOVÁCS ÁGNES
1979 A hősmese. A népmese műfajai és a népmese-katalógus I. Ethnographia XC. 457–479.
1988 Magyar népmese-katalógus 2. Szerkesztő: Kovács Ágnes. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest

MATIJEVICS LAJOS (gyűjtötte)
1976 Tíz, tíz, tiszta víz. Jugoszláviai magyar népi mondókák. Újvidék

MIKLÓS ZOLTÁN
2003 Tudományos diákköri dolgozat. Babes-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Kolozsvár

MNK – MAGYAR NÉPMESE-KATALÓGUS 2. LÁSD: KOVÁCS ÁGNES 1988.

NAGY ILONA
1973 Eredetmagyarázó mondák 13. Folklór archívum 1. 24.
2001 A kovácsok kovácsa (AaTh 753) legendamese-típus és az apokrif Tamás-evangélium. In: *Hála József, Szarvas Zsuzsa, Szilágyi Miklós* (szerk.:) Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. Budapest

PENAVIN OLGA
1978 Szlavóniai (kórogyi) Szótár. Újvidék
1993 Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény. I. kötet. Novi Sad

PÓCS ÉVA
1990 Néphit. In: *Dömötör Tekla* (Főszerk.) Népszokás, néphit, vallásosság. Magyar Néprajz. VII. Budapest: Akadémiai Kiadó, 527–692.
2003 Magyar Néphit Enciklopédia adatbázisa. (szerk).

RÓHEIM GÉZA
1917 A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Ethnographia, XXVIII. 58–98.

SÁNDORFI GYÖRGY
1989 Korai helyneveink vizsgálata. Miskolc

SERES ANDRÁS
1984 Barcasági magyar népköltészet és népszokások. Kriterion. Bukarest

SZENDREY ZSIGMOND
1924 Nagyszalontai gyűjtés. Budapest. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.
1938 A nép élő hitvilága. Ethn. 49. 257–273.

SZENTÍRÁS
2002 Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat. Budapest

SZINNYEI JÓZSEF
1893 Magyar Tájszótár. I. kötet, Budapest

Népballadáink egyik forrásvidéke: a közköltészet I.

Faragó József köszöntésére

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Ha bárkinek föltenném azt a kérdést, hogy a ballada vajon micsoda, talán első hallásra triviálisnak tűnne. A balladáról, pontosabban a *balladisztikum*ról annyira erős háttértudásunk és élményeink vannak, hogy a szó elhangzásakor szinte rögtön érezzük hangnemét, illatát-zamatát. Ez nem más, mint „a nyelv implicit műfajelmélete", mely nemcsak a köznapi beszédben, hanem a tudományos nyelvben is munkálkodik.[1] Előzetes tudásunk a konkrét benyomások helyett sztereotípiákból építi meg a fészket, ahova a fölcímkézett szöveg kerül. Tehát mindenki „tudja", mi a ballada, ám a műfaj (más megközelítésben önálló műnem) határait nagyon nehéz meghúzni. Ehhez a vizsgálathoz a történeti adatok, mindenekelőtt a kéziratos és nyomtatott közköltészet balladaszerű emlékeinek mielőbbi rendszerezése lenne a legjobb háttér.[2]

Jóllehet a népballadák iránti érdeklődés már a XIX. század közepén felerősödött a magyar folklorisztikában, a műfaj legkorábbi hazai előfordulásait máig nem ismerjük pontosan. Ennek többféle okát kereshetjük. A legkézenfekvőbb, hogy „klasszikus" balladaszövegeink és -szüzséink, melyek a XIX–XX. századi élő néphagyományból – többségükben az egész nyelvterületről, de legalább helyi gyűjtésekből – adatolhatók, szinte teljesen hiányoznak a kéziratos énekeskönyvekből. Már korábbi kutatóknak (Faragó József, Küllős Imola, Demény István Pál) feltűnt, hogy a XVIII. századi közköltészet forrásaiban mennyire ritkán fordulnak elő a

[1] A kérdés kognitív nyelvészeti vizsgálatának eredményeit feleségem, Szilágyi N. Zsuzsa készülő doktori értekezésében tanulmányozhattam.

[2] Közköltészeti kutatásaimat az OTKA F 029477. számú tematikus pályázata támogatja 1999 óta.

klasszikus, tragikus vétségre vagy etikai konfliktusra épülő balladák (*Falba épített asszony, Két kápolnavirág* stb.). Elsőként Szabó T. Attila tette szóvá: „A … kéziratos énekanyag népinek minősülő darabjai szerelmi énekek, panaszkodó vagy dévajkodó dalok; úgyszólván teljesen hiányzik közülük a népi ballada és a népi románc műfaja, sőt ballada- és románcelemeket tartalmazó lírai darabbal is csak elvétve találkozunk."[3] Ha azonban nincs nyoma *Kőműves Kelemenné,* sem a *Csudahalott,* sőt még *Az elcsalt menyecske* balladájának sem, vajon nem is voltak ilyenek a XVII–XVIII. században? Teljesen zárjuk ki e szövegeket a hagyományból? Avagy csupán előfeltevéseink áldozatai lettünk?

Ez a rövid tanulmány nem tehet igazságot ebben a súlyos kérdésben – már csak azért sem lehet perdöntő, mivel a szerző nem folklorista. Az is túlmutat cikkem terjedelmén, hogy a műfaj/műnem hazai őstörténetét részletesen megvizsgáljam. Ez akár önálló monográfia tárgya lehetne, mivel nagyon szerteágazó kérdés. Vizsgálódásom inkább ötletsorozatnak szánom, mely a későbbi, mélyebb kutatások segédlete lehet. Írásom második, folytatásként közlendő részében a balladák és a közköltészet dramaturgiai kapcsolatairól szeretnék bővebben írni.

Szempontjaim tehát szándékosan egyoldalúak: a népballadákat ezúttal a XVIII–XIX. századi közköltészet kulcslyukán bepillantva szeretném elemezni. Egy ilyen összetett, mondhatni: integrált műfajnál a szigorúan vett poétikai stílusjegyeken kívül mindig érdemes megvizsgálni a külső, modellként viselkedő műfajok hatását. E nélkül sok mindent autochton vonásnak vélnénk, holott a balladák ma is nyílt vagy burkolt kapcsolatban élnek más dalokkal. Ide sorolhatjuk a dallamközösséget, a történetek elejére vagy végére énekelt vándorstrófákat és efféléket. Mindezt már a történeti anyagban megfigyelhetjük, miként látni fogjuk.

A XVIII–XIX. században följegyzett balladák *más közköltészeti alkotások társaságában* szerepelnek, velük alkotnak asszociációs hálózatot és néha variánskapcsolatokat is. Bár a *Magyar Néprajzi Lexikon*[4] egyértelműen a XVIII. század végét jelöli meg az új stílusú balladák születésének időpontjaként, adataink részben azt mutatják, hogy a régi stílusúakat is csak ekkor kezdik lejegyezni. Régi balladáink nyelvi, stilisztikai és tárgytörténeti vizsgálata nyomán mindenképp kizárhatjuk azt, hogy ekkoriban alakultak volna ki.[5] Persze nyilvánvaló, hogy nem mai formájukban éne-

[3] Kallós Z. 1971. 6.

[4] Kríza I. *Ballada* címszó, MNL I. 202–204.

[5] A közköltészet részletes vizsgálata egyébként gyakran figyelmeztet arra, hogy néhány, régiesnek gondolt daltípus valójában csak a XVIII. század második felében bukkan fel, s így archaikus – legalábbis honfoglalás kori vagy középkori – eredeztetésük kérdéses. Újra és újra végig kell azonban gondolnunk a közköltészet halmazának határait, pontosabban a terminus kettős jelentését: 1. szuverén, írott variánsokban létező alkotói réteg a szóbeliség (pl. a paraszti folklór) és a műköltészet (szerzői alkotófolyamatok, „hivatásos" irodalom) között. 2. Irodalmi létmód, melyben – sajátos terjesztő médiumok, a kéziratok és népszerű nyomtatványok segítségével – az oralitásban és a műköltészetben született szövegek (vagyis a két szélső halmaz termése) folklorikus módon variálódnak, kontaminálódnak (RMKT

kelték őket, hanem a variálódás képzeletbeli sztemmájának ismeretlen hierarchiapontjain kell elképzelnünk ezeket a változatokat.

Miután tehát számos jel arra utal, hogy klasszikus balladáink történetmagja és formulakészlete talán már a középkorban, de legkésőbb a XVI–XVII. század során magyarul is kialakult, érdemes elgondolkoznunk maguknak a szövegeknek kései rögzítésén. Faragó József egyik tanulmányában már fölvetette az egyik irodalomszociológiai érvet: a kéziratos énekeskönyvek összeírói döntően nem az oralitásban élő dalokat jegyezték föl, hanem azokat, melyek írásban (is) terjedtek.[6] Hozzátehetjük: a ponyván népszerűsített betyártörténetek és a *Pávás lány* mindenképp a nyomtatványok segítségével jutottak vezető szerephez a kéziratokban is.

A közköltészeti hagyomány fenntartásában kulcsszerepet játszó diákság valóban sajátos kulturális helyzetben volt, amennyire ezt a gyűjtemények repertoárja elárulja. A népdalszerű szövegek – legalábbis a XVIII. század második felében – jóval kisebb csoportot alkotnak, mint a kollégiumok saját, vágáns és rokokó érzelmes dalokból ötvözött verstermése.[7] Úgy gondolom, ebben a diákok csoportidentitása s az ezzel felvállalt ízléseszmény is szerepet játszott. Az ő céljuk valóban nem az volt, hogy a kéziratokba mindent följegyezzenek, amit fejből tudtak, épp ellenkezőleg: az utóbbi szövegek nagy része megmaradt a szóbeli használatban, s az egymásról másolt füzetek a *közösen elsajátítandó* zene- és versélmények forrásai voltak inkább.[8]

Talán nem túlzás feltételeznünk, hogy a sokat gúnyolt vagy sajnálkozással emlegetett parasztélet „dalokban kódolt világa" a XVIII. század folyamán még azok közé a kultúrjavak közé tartozott, melyeket – mint a falusi származású diákok otthoni, „előző" világának relikviáit – a kollégisták személyes szférájához sorolhatunk, s

XVIIII/4. 17–31., Csörsz R. I. 2000. 11–13.) A kéziratok lapjain olvasható verstömeg tehát teljes egészében besorolható a 2. terminus alá, míg az 1. csoport pontos határait, legalábbis azt, amely a paraszti folklórtól elválasztja, talán sohasem tudjuk kijelölni. Ördögi körnek tűnik mindez, hiszen amit a XVIII. század szóbeliségéből ismerünk, az írásos hagyomány szűrőjén keresztül jutott el hozzánk. Nagyon elnagyolt és veszélyes következtetés volna tehát a magyar paraszti folklórt a fenti értékes, de esetlegesen ránk maradt emlékek alapján jellemezni. Mindenképp azt javaslom: ne száműzzük a balladákat a korabeli, hipotetikus műfajrendből (VÉV 23.).

[6] A kéziratokban feljegyzett versek „az írástudó társadalmi rétegek (!) társas szórakozásainak repertoárját képviselték, tehát egyfajta szellemi igényt elégítettek ki; ezért volt szükséges is, érdemes is a lejegyzésük. A társas énekléstől eltérően a balladaéneklés egyéni teljesítmény: a többé-kevésbé nagyobb lélegzetű verses népi epika megszólaltatása – az irodalomtörténetből ismert énekmondáshoz hasonlóan – kiemelkedő képességű énekest, sajátos előadási alkalmat és megfelelő hallgatóságot föltételez." Faragó J. 1998. 7.

[7] A folklórközeli szövegek nagyobb arányban csak 1800 után jelennek meg a diák eredetű versfüzetekben, elsőként Sárospatakon, majd később Debrecenben is. Úgy tűnik, a diákkultúra ízlésrendszerében ez idő tájt kap helyet komolyabb mértékben a paraszti (zsáner) világ ábrázolása.

[8] Ne feledjük: a sárospataki melodiáriumok zöme elsősorban többszólamú egyházi énekeskönyvként szolgált, a világi szövegek gyakran csupán függelékei a zsoltárokból és dicséretekből álló „főkódexnek". Csörsz R. I. 1999. 78.

melyet talán rejtegetni is kellett a gúnyolódó coetusbeliektől.[9] A klasszikus balladák tehát valószínűleg nem azért hiányoznak ezekből a forrásokból, mert akkoriban senki nem ismerte őket. Egyszerűen egy másik folklórhagyományhoz tartoztak, előadóik pedig ekkoriban sem a literátus értelmiségiek, sokkal inkább az írástudatlan, idős emberek köréből kerülhettek ki – mondhatnánk nyugodt szívvel, ha bárki nyomukba szegődött volna a XVIII. században, akár Percy püspök módjára.

Ez a további, részletes kutatásokat igénylő hipotézis tehát egyszer majd választ adhat első kérdésünkre: *miért nincs* számottevő balladarepertoár a kéziratos versfüzetekben? A másik, legalább ilyen fontos kérdés viszont épp arra irányul: *miért van jelen* mégis néhány balladatípus az írásbeli hagyományban? Ennek kategorikus megválaszolására ez a tanulmány szintén nem vállalkozhat, de talán szempontokat adhat a későbbi kutatásokhoz.

I. A ballada „háttérműfajai" a közköltészetben

A régi stílusú, klasszikus balladák döntően epikus beállítottsága – Demény István Pál kitűnő okfejtései nyomán jól láthatjuk – nem közvetlenül az orális hősepika lenyomata, bár néhány szöveg (többszörös áttéttel) kapcsolatba hozható vele. Sokkal erősebbnek tűnik a szóbeliségben is terjedő históriás énekek és széphistóriák hatása. Ezek azonban korábbiak az általam vizsgált korszaknál, így részletesebb elemzésüket most elhagyom.[10]

Schram Ferenc kétrészes (sajnos, elég kevéssé ismert) adattárában közreadta a Budapesten őrzött, XVIII–XIX. századi kéziratok balladatermését.[11] A versek időrendi arányai magukért beszélnek. Míg az 1840-es évek előtti följegyzések nagyon kevés szövegcsaládra terjednek ki, s a számuk is igen csekély, 1840 után, az Erdélyi-hagyatékban, majd a Kriza János és követői nevéhez fűződő gyűjtésekben gyakorlatilag az összes, ma klasszikusnak és új stílusúnak nevezett balladával találkozhatunk. Az utóbbi csoport kialakulása nyilván épp az 1850 utáni időszakra tehető, a régies szövegek azonban arra figyelmeztetnek: a szóbeliségben mindenképp ott lehettek már korábban is.[12]

[9] Erről a kérdésről részletesen egy, a közeljövőben megjelenő tanulmányban írtam (*Közköltészet a többnyelvű Magyarországon*, a kötet munkacíme: *Nyelv, nemzet, irodalom*, szerk. Bíró Ferenc).

[10] A *Kerekes Izsák*-ballada közép-ázsiai kapcsolatairól, egyben „kántoros", közköltészeti megformálásáról l. Demény I. P. 1980. A balladaműfaj kora újkori gyökereiről l. pl. Bóta L. 1970–1971; Kríza I. 2002.

[11] Schram F. 1959 és 1962.

[12] A Schram által földolgozott források közt többségben vannak a tudatos népdalgyűjtők keze nyomát őrző, kutatómunkával készült kéziratok, s csak elvétve találunk „primér", tehát az összeíró ízlését tükröző gyűjteményeket, melyek balladákat őriztek volna meg akár a korábbi, akár a későbbi időszakból.

A néhány, egyelőre inkább szórványemléknek tűnő, 1840 előtti ballada nem sorolható be egyetlen közös alműfajba.[13] Egy részük – bár balladaszerű fordulataik is vannak – egyáltalán nem epikus jellegű, hanem lírai, monologikus vagy párbeszédes helyzetdal.[14] Mai, Küllős Imolával közösen kialakított műfajrendünkben (mely a XVIII. századi közköltészet kritikai kiadásának hátteréül szolgál) ezeket inkább a keservesek, rabénekek, panaszdalok vagy a szerelmi daltípusok csoportjaiba illeszthetnénk be. A balladát egyébként is több műfaj áramlatai csiszolták,[15] s bár nem tarthatjuk valamennyiüket kontaminált szövegnek, feltűnő, hogy a nem-epikus részletek mennyire mélyen átitatódtak a keservesek poétikai hagyományával, formuláival. Néha szinte szó szerint köszönnek ránk a kéziratos anyagban, mint arra később példát is látni fogunk.

Már Stoll Béla fölhívta a figyelmet egyik legkorábbi balladánk műfaji kapcsolataira.[16] „Az anyakocáját elvesztő s emiatt halálra ítélt kondás története" az *Alsókubini kézirat*ban (1782 k.)[17] maradt ránk, a történet azonban Gyöngyös környékén játszódik, gróf Almási János idejében (†1765 k.). Az expozíció a disznók után kutató, keserves nótát furulyázó kondást mutatja be, aki magát átkozza, hogy miért jött erre a földre szolgálni. A második szakaszban az epikum még inkább háttérbe szorul:

„Ó, én édes szülőm, menjél az urakhoz,
Tudakozd meg tőlök,
Mikor lesz énnékem már szabadulásom?"
„Szerelmes gyermekem, édes első fiam,
S akkor lesz tenéked már szabadulásod,
Mikor kapu fölött zölddel leveledzik,
Pirossal bimbózik, fejérrel virágzik."[18]

Ezek a XVII–XVIII. századi (főként szerelmi tárgyú) közköltészetből megőrzött formulák aztán teljesen átveszik a továbbra is E/1-ben szóló ballada gondolat-

[13] Egyebek mellett ezért sem tervezünk külön balladafejezetet a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. század, *Közköltészet* alsorozatába (melyet Küllős Imolával közösen rendezünk sajtó alá). Az ide sorolható szövegeket tartalmi szempontok szerint osztottuk be a lírai dalok tematikus csoportjaiba (mulattató költészet, társadalmi csoportok költészete stb.). Az 1720–1846 közti időszak közköltészeti terméséből készült, részben népszerűsítő célú antológiában (VÉV) viszont külön fejezetbe gyűjtöttük őket, hogy a későbbi kutatások számára segítséget nyújtsunk egy vázlatos csoportosítással.

[14] Ebben a megközelítésben a szigorúan vett balladák csoportjába mégsem tartozik bele a Faragó József által ide sorolt, *Annóka* típuscímű közköltészeti alkotás, mely a *Vásárhelyi daloskönyv*ben maradt ránk (1670 k.; kiadása: Faragó J. 1998. 34. sz.). Az ehhez hasonló, párbeszédes, epikus magot vagy alapszituációt tartalmazó énektípusok a közköltészetben egyáltalán nem ritkák, sőt a XVIII. század közepéig – sajátos párhuzamban a szintén argumentatív virágének-utódokkal – csaknem minden műfajban felbukkan ez a poétikai megoldás.

[15] A ballada főbb ismérveinek XIX–XX. századi leírásairól l. pl. Faragó J. 1986. 8–9.

[16] Stoll B. 1962.

[17] Stoll B. 2002. 344. sz.

[18] A ballada modern kiadása: VÉV 20. sz.

menetét. Stoll Béla, később pedig Küllős Imola tárta fel a szöveg kapcsolódását a kivégzés előtti búcsúénekekhez, valamint a halotti búcsúversekhez, melyek közel azonos poétikai formában születtek a magyar nyelvterület távoli pontjain.[19] A felakasztásukat váró tolvajok búcsúszavai, melyekkel önmagukat, főként befolyásolható személyiségüket okolják a félresiklott, bűnös életért, később a betyár-témájú ponyvaballadák kedvelt, néha hosszadalmas záradékaként köszönnek vissza.[20]

Ezekben a közköltészet alkalmi regiszteréhez tartozó, formulákból, toposzokból szőtt versekben ugyanazt figyelhetjük meg, mint a históriás ének örökébe lépő, XVII–XVIII. századi krónikáknál. Az újkori közköltészetben ugyanis élesen elválik az epikus és a nem-epikus közlés – nyilván kétféle befogadó közösség igényei szerint. Aki ez idő tájt cselekményes bűntényekről, kalandokról akart olvasni, apránként áttért (s a bővülő kínálatban valóban rá is szokhatott) a prózai ponyvák és kalendáriumok forgatására. A verses hagyományban az epikus témák eltávolodnak a XVI. század „rímes jegyzőkönyv" stílusától. Úgy is mondhatnánk: felerősödik a *másodlagos epicitás* (az anekdotikus és zsáner-mozzanatok), miközben a tisztán epikus szövegek háttérbe szorulnak. A székely katonahistóriák teljesen más funkciójúak, mint török kori elődeik: az események rögzítése szinte meg sem jelenik a szempontok között. A versek felerősítik viszont a *compassió*t, az együtt-szenvedést, így kollektív helyzetdallá, máskor pedig szabályos imádsággá emelik a kisközösség panaszait.[21] Lírai soraik némelyike valóban nem áll messze a balladák „külső" szakaszaitól, így ezt a műfajt – mely a későbbi, helyi eseményeket rögzítő új balladák, pl. a *Balog Józsi* mintaképe lett – érdemes befogadni a közlésforma magyar nyelvű forrásai közé.[22]

A keservesek és panaszénekek – főként a XVII–XVIII. század fordulóján – közköltészetünk talán legszebb, leggazdagabb csoportját alkották. A ma népi gyűjtésekből ismert bánat-metaforák, búcsúszavak szinte mind felbukkannak a kéziratos hagyományban. Ez a csiszolt műfaj néhány vándorstrófával bizonyosan hozzájárult balladáinkhoz is. Most egyetlen, eddig nem publikált példát szeretnék idézni. A strófa ősforrása, mely 1716-tól kb. 1813-ig fészket jelent számára, egy rabének, melyben az Inolus nevű rablóvezér (egyesek szerint Gligore Pintea, kuruc érzelmű román szegénylegény) búcsút vesz kedves búvóhelyeitől, elrejtett kincseitől, barátaitól.[23] A latin–magyar változatban fennmaradt keservesben tehát nincsenek epikus részletek, csak a compassióra hívó, antik mitológiai utalásokkal átszőtt természeti

[19] Stoll B. 1962. 63–64.; Küllős I. 1992.

[20] Korai jelentkezéséről és iskoladráma-kapcsolatairól l. Csörsz R. I. 2003. 225.

[21] A kérdésről a kuruc kori „siralmas krónikák" kapcsán: Csörsz R. I. 2003. 249–250.

[22] Bóta László invenciózus tanulmányában kiemeli a régi stílusú balladák epikus szerveződését, majd összeveti az újabb keletkezésű történetek soványabb, főként E/3-ban előadott cselekménymagjával. Bóta L. 1970–1971. II. 467–470.

[23] Az *Inolus, Inolus, cordi mihi solus* kezdetű vers legkorábbi lejegyzését a csíkszentléleki *Bocskor-kódex*ben találjuk (1716-os kézírással, Stoll B. 2002. 180. sz.). Kiadása: Csörsz R. I. 2003. 92–96., 224–228. (jegyzetek)

képek. Egyik részletét az *Ahol én elmegyek, még a fák is sírnak* népdalstrófák előképének tarthatjuk:

Sirassatok tü is, fenn való halmocskák,
Szánjátok fogságom, gyenge virágocskák! (...)
Kénccsel bővölködő kedves leányocskám,
Sírj, egy reménségem, kedves száldokfácskám,
Fenn függő ágaid bocsádd az föld felé,
Zöld leveleidet helyheztessed mellé.[24]

Ezeknek a versszakoknak népdallá egyszerűsödött utódait *Az elrabolt lány, A megesett lány* és hasonló balladákban a női főhős visszatérő keserves szavaiként ismerjük:

Virágim, virágim,
Szép csukros virágim,
Virágim, virágim,
Szép csukros virágim,
Födre lehulljatok,
S ingem sirassatok,
Födre lehulljatok,
S ingem sirassatok.[25]

Az átalakult strófákban talán észre sem vennénk a rokonságot a retorizáltabb, bőbeszédű, XVIII. századi előképpel, ha ezeknek a balladáknak a dallama nem egyezne csaknem hangról hangra az *Inoluséval*, melyet a *Dávidné Soltári* (1790–1791) és az *Ötödfélszáz énekek* (1813) lapjairól ismerünk. Sosem szabad elfeledkeznünk tehát a szövegeknél még nehezebben vizsgálható dallamok kapcsolatairól. Itt az történhetett, hogy az Erdély-szerte népszerű rabének dallamát más versekhez is alkalmazni kezdték, s ezek a szakaszok afféle szövegmagként benne maradtak, de már nem eredeti formában, hanem csak távoli asszociációként.

A Szabó T. Attila által felfedezett és elsőként publikált torockói balladás daltöredék szintén megérdemli figyelmünket. A *Gyere velem, gyere, te szép leány, kegyes* nem hozható közvetlen kapcsolatba a későbbi balladákkal, mégis minden sora és motívuma ismerős, pl. *A törökrabolta lány* változataiból. Ez a vers szintén keserves-sorokból épül föl: a megszólított lány kilenc esztendeje eltávozott szeretőjét várja. Monológja a magukra hagyott asszonyok sorsdalaiban és balladáiban él tovább:

Adta volna Isten, ne láttalak volna,
Híredet-nevedet ne hallattam volna,
Gesztenyeszín hajom meg sem őszült volna,

[24] A *Bocskor-kódex* szövegváltozata (Csörsz R. I. 2003. 35. sz.) A motívum a latin strófák közt is szerepel.
[25] Kallós Z. 1971. 55. sz.

Rózsaszín két orcám el sem hervadt volna,
Az én szívem érted el sem epedt volna.[26]

A közköltészet azonban nemcsak a keserves-strófák előképeivel járult hozzá a ballada poétikájához. Legalább ilyen fontos szerepet játszott a párbeszédes verstechnika magyar nyelvű kicsiszolásában. Erre a kérdéskörre azonban majd tanulmányom későbbi részében fogok visszatérni, ahol első, dialogikus balladáink és a rokon közköltési műfajok kapcsolatairól lesz szó.

A fentieket összegezve: mindenképp további kutatásokat javasolnék annak tisztázására, hogy a balladát mennyiben nevezhetjük *integratív műfaj*nak, s a szinkretizmus milyen poétikai hagyományokkal tart kapcsolatot.

II. „...rólam tanuljatok..."

Térjünk át a modern néprajztudományban is egyértelműen balladaként besorolt szövegek korai változataira! Ezek sem alkotnak egységes halmazt, sem épségük, sem témaválasztásuk szempontjából. Többségük a házasélet konfliktushelyzeteit (hűtlenkedés, lusta, válogatós vagy iszákos feleség) tűzi nyelvére, s még tragikus végű történetekben is a humor eszközeivel jellemzi a szereplőket. Ide sorolhatjuk *A házasuló királyfi* korai feljegyzéseit is. A főként ponyván terjedő *Pávás lány*-típus, valamint a betyárballadák némileg más poétikai elvek szerint épülnek föl. A sokféle szöveg között egyetlen, rokonságot teremtő momentumot figyelhetünk meg: a burkolt vagy nyíltan felvállalt *tanulságkereső, didaktikus üzenetet.*

Kríza Ildikó egyik tanulmányában ezt az igényt (beleértve a büntetés, kivégzés stb. részletes ábrázolását) a kora újkori eredetű balladák témarendszeréből vezeti le. A hősepikára jellemző, heroikus küzdelem vagy küldetés helyett itt a magánélet, a személyes szféra és az egyéni célok alakítják a cselekményt, így „nincsen megdicsőülés, hősi felmagasztosulás sem". Az önfeláldozó hős a közösség moráljával összeütközve vállalja a kínzást, a halált. „Az elrettentő esetek tudatosítják a hallgatóságban a társadalmi kényszer, az egyén kiszolgáltatottságát."[27] Hozzátehetjük: az archaikus balladáknál a didaktikus záradék ma már többnyire elmarad, hiszen a történet önmaga is kiváltja ugyanazt a katartikus hatást. A kissé egy kaptafára készülő, új stílusú történetek közt azonban elég gyakoriak ezek a közköltészetből megörökölt elemek.[28] Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy míg az előbbi csoport javarészt a szóbeli-

[26] *Kún Sámuelek.* (1831–1832, Stoll B. 2002. 776. sz.), 3a–b. A teljes szöveg kiadása: Szabó T. A. 1985. 155–156., modern olvasatban: VÉV 19. sz. Az ének hangulati rokona (a hírharang-motívummal) ugyanebben a kéziratban torockói rabénekként szerepel: *Tarka kis ruhámat majd gyászra fordítom...* (12a–13b; kiadása: Szabó T. A. 1985. 157–158.; VÉV 164. sz.)

[27] Kríza I. 2002. 86. A ballada és a hősének legfontosabb narratológiai eltéréseit a 87. lapon közölt táblázatban foglalta össze.

[28] Bóta L. 1970–1971. II. 470.

ség előadás-központú, szuggesztív világában fejlődött ma ismert formára, addig az újabb szövegek a ponyvák néha irodalmiaskodó, de mindenképp közköltészeti formajegyeit, így a voltaképp régies vonásnak tűnő tanulságokat is továbbörökítették – írott forrásokból az oralitásba.

A *Pávás lány* talán legerősebb didaktikai hátterű balladánk a XVIII–XIX. században. Bár archaikus motívumai is vannak, mai formájában jellegzetesen újkori, közköltészeti alkotás. Szlovák változatai szintén fennmaradtak mind a kéziratos forrásokból, mind a szájhagyományból.[29] Régi lejegyzéseit vizsgálva Domokos Pál Péter már a történeti anyagban megfigyelte a moralizáló strófák lekopását, vagyis a balladaszüzsé előtérbe kerülését a kommentárok rovására.[30] Az általa közölt népi variánsok még inkább eltávolodnak a ponyváról elterjedt eredetitől. Ebben egyébként nemcsak a közköltészeti alkotások „amortizációját" figyelhetjük meg. Sajnos, ponyvakiadóink – vélt/valós irodalmi igényeiktől vezérelve – gyakran beavatkoztak a népszerű dalok életébe. Eufemizáló vagy helykitöltő szándékkal több közismert verset eltérítettek eredeti tartalmától, stílusától.[31] Nagyon valószínű tehát, hogy a *Pávás lány* szóbeli (pl. a szlovák vagy a cseh-morva kultúrkörben kialakult) összövegét épp a hazai kiadók fejelték meg a terjengős erkölcstanító strófákkal.

Balladánkat a nagy példányszámú ponyvafüzetek széles körben elterjesztették, ám a kéziratoknak csak egy részét másolták közvetlenül róluk, a többség inkább más kéziratokkal hozható kapcsolatba.[32] Így a daltípus megindult a továbbmásolás és -gondolás útján, átkerült a magyar szóbeli hagyományba is, ahol apránként elvesztette a didaktikus szakaszok többségét, de megőrizte másik fontos közköltészeti örökségét: a poétikai megformálást, no meg idegenes dallamát.[33] Ennek a balladának részletes elemzése további érdekes szempontokat hozhat, hiszen egy *(szláv) folklór → közköltészet (ponyva) → közköltészet (kéziratos variálódás) → folklór* pályaívre gyanakodhatunk, ellentétben több, csaknem bizonyosan populáris költészeti eredetű szövegünkkel.

A folklorisztikában elég elterjedt álláspont, hogy a műköltészet balladakincse későbbi, mint a folklóralkotások, mivel épp ezek utánzataként írták őket. Ez a Percy utáni irodalmi viszonyokra feltétlenül igaz, a korábbiakra viszont talán nem minden esetben. Bár nem a balladák konfliktuseszközeit használja, a közköltészet a

[29] Pl. *Pásla panenka pávy… Kelecsényi József: Mulattatók Tára* (1832–1840, Stoll B. 2002. 783. sz.), kiadása: Minárik J. 1980. 211–213.

[30] Domokos P. P. 1959. 461. Hozzátehetjük: a dallammal együtt ránk maradt, Mindszenty Dániel-féle feljegyzés (1832) nyolc szakaszából mindössze egyetlen tanulság-strófát találunk. Kiadásai: Schram F. 1962. 224–225.; Vargyas L. 1976. II. 595.

[31] A lánycsúfolók pozitív kicsengésű, erőltetett travesztiáival már a XVII. századi közköltészet világában találkozhattunk. Későbbi példáiról s a ponyvaváltozatok zsákutcájáról: Csörsz R. I. 1999. 77.

[32] Gazdag példatárat közöl a XIX. századi lejegyzésekből Schram F. 1959. 153–157.

[33] „…a változatok elég szoros, szó szerinti egyezést mutatnak, ami meglepő, ha tekintetbe vesszük nem népi fordulatait…: annyira idegenszerűnek érezték, hogy nem is variálták, nem is simították el idegenszerűségét?" Vargyas L. 1976. II. 596.

paraszti folklórnál erősebben és gyakrabban fogalmazza meg alkotóinak és közönségének etikai kérdéseit, más szóval: kánonként viselkedik. Még a reneszánsz-barokk udvarló költészetből örökölt, gyakran párbeszédes, epekedő dalokban is folyton szembetalálkozunk a moralizáló felhangokkal, melyek a nemek harca helyetti, afféle „húzd meg – ereszd meg" játszmákat kísérik. A több műfajba besorolható, komoly és humoros házassági tanítások (legény- és leánysorolók, a tanácstalan legény és leány töprengései, a férj- és asszonypanaszok, regulák) nyíltan felvállalják az alkotó didaktikus szándékát. A házasság és előzményei egyébként is a közköltészet legkedvesebb témái közé tartoznak, a lakodalmi mulatságok pedig – miként népi analógiák nyomán valószínűsíthetjük – számos daltípus elhangzásának egyetlen, de mindenképp központi jelentőségű fórumai voltak. A tanulság ilyenkor (Roman Jakobson egy időben sokat emlegetett modellje szerint) a *fatikus funkció*t erősíti, tehát a kapcsolattartást a hallgatósággal.

Más szóval: a közköltészet a házasság témakör feldolgozásával hatott legerősebben a paraszti folklórra, ide értve a XVIII. század végétől rendszeresen megjelenő vőfélykönyveket is. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy a ránk maradt balladaszerű közköltési alkotások javarészt ebbe a körbe tartoznak. Tekintsük át elsőként az ide sorolható szövegeket!

A) A HÁZASULÓ KIRÁLYFI

A házasság előtti élethelyzetek közül a külön csoportot alkotó, szerelmi és erotikus tartalmú balladákat nem tekintve viszonylag keveset ismerünk. Legfontosabb emlékünk *A házasuló királyfi* típusának két képviselője. A korábbi változatot Stoll Béla,[34] majd Faragó József adta ki,[35] Wén József kézdialbisi határőr kéziratából (1809 körül),[36] a későbbit pedig Rapos József pannonhalmi versgyűjteményében találjuk (1837).[37] Az utóbbit közreadom a tanulmány függelékében.

A székely variánsban itt-ott szövegromlásra gyanakodhatunk. Hogy voltak-e a magyar nyelvterületen más metrumú változatai, sajnos nem tudjuk: napjainkra általánossá vált ez a struktúra. Mindenesetre nemcsak a recens folklórban, hanem a XVIII–XIX. századi közköltészetben is megfigyelhetjük, hogy az eredetileg négysoros strófákból álló szövegek Erdélyben gyakorta sor- vagy sorpárismétlő alakba rendeződnek.[38] A későbbi, közismert típus (mint például a Rapos-féle) többnyire

[34] Stoll B. 1962. 65.

[35] Faragó J. 1977. 231–233. (Eredeti közlés: *Művelődés*, 1972. 6. sz. 38–40.)

[36] Stoll B. 2002. 610. sz.

[37] Stoll B. 2002. 1355. sz.

[38] *Horváth György énekeskönyvé*nek (1813, Stoll B. 2002. 638. sz.) egyik szövegénél jól láthatjuk, hogyan alakulnak át a vándorstrófák (VÉV 57. sz.):

Vajon mit írjak rózsámnak, / Vajon mit írjak rózsámnak, /
Legkedvesebb violámnak? / Jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj!

ugyanezt a mikrostrofikus szerkesztést őrzi.[39] Egy szakaszban tehát egyetlen sornyi szöveg van, réja után visszatérő félsorral. Ez a szerkesztésmód ugyanebben a kéziratban más dalra is érvényes, pl.

Egybengyűltek, egybengyűltek a miskolci dámák, a miskolci dámák,
Um, um, haj, haj, s a miskolci dámák.[40]

A két változat cselekménye csak kis mértékben tér el egymástól. A házasuló királyfi rongyos gubában felkeresi a bíróleányt, aki kikosarazza, *de elküldi* a szomszédban lakó árva leányhoz. Ő örömmel fogadja az álruhás királyfit, aki azonban – és épp ez a balladatípus érdekessége – őt is elhagyja, hogy megleckéztethesse a bíró gőgös leányát. A királyi ruha („szárika gúnya") megteszi hatását, ám ezúttal a királyfi kosarazza ki a leányt.[41]

A cselekményt Wén Józsefnél egy érdekes függelék követi, mely tovább erősíti az amúgy is hangsúlyos moralizáló felhangokat. A bíróleány ugyanis a közköltészet keserveseinek poétikai hagyományai szerint siratni kezdi önmagát. Ezt a toldást Faragó az archaikus forma szerves részének tekinti, ám kiemeli, hogy a ballada tömörségének előnyére kopott le a későbbi változatokról. Stoll Béla ezzel szemben felesleges koloncnak, utólagos toldásnak tartja.[42] Én inkább az említett „háttérműfaj-modell" hatását látom benne: egyszerűen egy szabályos keserves-„elágazás" jön létre, ami a folklórban, pl. töredékes balladáknál a rokon dallamra összeénekelt „külső" strófák formájában jelentkezik.[43] A XVIII–XIX. századi közköltészet döntően helyzetdal-aspektusú műfajfelfogásában ez teljesen elfogadható. Mint fentebb már láthattuk: a gyöngyösi kondásról vagy Barna Péterről és betyártársairól szóló ballada rövid, epikus történetébe keserves- és rabének-strófák épülnek be, részint a cselekmény lírai elrejtésére (amit később már a balladahagyomány szerves részének érzünk), részint pedig laza asszociációk révén.[44]

A bűnbánat motívuma, valamint a kétféle leány „próbája" felerősíti a kapcsolódást a *Szálláskereső Jézus* és a *Szálláskereső Szűzanya* legendaballadáival. Az utóbbi típusban, bár a gazdag kovács végül megbánja viselkedését, gyakran magára vonja

[39] Kivételt jelent egy lészpedi (Moldva) változat, ahol szabályos 4×12-es strófákból épül föl a szöveg, dallama pedig AABB szerkezettel, vagyis két megismételt dallamsorból. Kiadta: Kallós Z. 1971. 109. sz. Egy Komárom megyei variánsnak csak az első strófája „telített", a többi szintén a fenti, kényelmesebb formát követi (Vargyas L. 1976. II. 512–513.)

[40] *Wén Józsefék.* (1809–1810, Stoll B. 2002. 610. sz.) 102–104. Kiadása: RMKT XVIII/4. 5/III.

[41] Egyező szerkezetű, hármas tagolású változatot közöl – egyelőre nem azonosított forrás nyomán – Erdélyi János is (1846. 377. sz.).

[42] Stoll B. 1962. 66.

[43] Az egyetlen változatban fennmaradt, véres ballada, *Az élve eltemetett leányanya* (Ráduly János kutatásai alapján valós történet!) elején és végén hosszú, monologikus tanulság és kesergés olvasható. Ez a XIX. század közepének székely falusi írásbeli kultúrájával is kapcsolatba hozható, terjengősségét pedig „új" voltával, kiforratlanságával magyarázhatjuk. Faragó L. 1998. 13. sz.

[44] A ballada egyik ponyvaváltozatának kiadása: VÉV 22. sz. *(Sallai Pistának gyócsinge, gatyája…)*

Mária, illetve az énekmondó átkait, melyek pusztulást kérnek fejére, vak (kezetlen) leányának viszont örök boldogságot ígérnek.[45] Egyáltalán nem volna meglepő, ha ezek az epikus énekek – melyek a XIX. században ponyván is terjedtek – felbukkannának a XVIII. századi magyar vagy szlovák kéziratokban.

A folklórvariánsok *A házasuló királyfi* történeténél is gyakran eltérnek az első lejegyzett formáktól. A Faragó József által gyűjtött dálnoki és kézdialbisi változatokból[46] egyszerűen kimaradt a középső epizód, vagyis a királyfi (cifra legény) és az őt igaz szeretettel fogadó árva leány találkozása, így a ballada végül teljesen átcsap morális leckébe, sőt: leckéztetésbe. Egy XIX. századi, Veszprém megyei variánsban viszont a kocsisnak öltözött királyfi egyszerűen fölkeresi a kétféle leányt, s azt veszi el, aki őt elfogadja.[47] A legépebb, lészpedi változat két, párhuzamos cselekményszálra fűzi fel a történetet, melyek közt a negyedik epizód teremt egyensúlyt. Miután visszatérvén elutasította a gőgös bíróleányt, a királyfi újra ellátogat a szegény leányhoz, aki megretten a díszes öltözéktől, ám hűséges, önzetlen szerelméért a legény mégis őt választja.[48] Ez az álruhás király(fi)ról szóló, nálunk főképp Mátyás király személyéhez kapcsolt mesék világát idézi. Az elsődleges morális üzenetet itt *felülbírálja az igaz szerelem beteljesülése*. Másutt ugyanezt a szegény lány kicsit rejtettebben fogalmazza meg, szerényen elhárítva a királyfi udvarlását:

Szegény leány vagyok, gazdagra nem vágyok...
Elmentem, elmentem szegény kocsislegényhez...[49]

Egy romlott variánsban a gazdag lány egyszerűen igent mond a cifra ruhás királyfinak, s itt véget ér a történet, minden erkölcsi tanulság nélkül. Vargyas fölhívja figyelmünket egy olyan változatra is, ahol a királyfi végül a bíróleányt veszi feleségül – itt az énekes prózában magyarázza meg saját véleményét: „a szegény ugyse illik a királyi házba".[50] Talán ennyiből is jól látszik: a moralizáló szerepkör az előadó egyénisége és világképe szerint formálja még ezt a zártnak tűnő történetet is.

Vargyas szintén megemlíti, hogy némely változatot a *Kétféle menyasszony* típuscímmel jelölt, balladaszerű dal néhány strófájával toldanak meg. Korszakunkból ennek ma csupán egy lejegyzését ismerjük, Mindszenty Dániel kéziratos *Nemzeti Dalgyűjtemény*éből (1832).[51] Tény, hogy a téma rokonsága (egyben a hasonló didaktikus üzenet) könnyen kapcsolatot teremt köztük. Ez utóbbi „példázat"-ban néha ugyanolyan elhajlásokat figyelhetünk meg, mint *A házasuló királyfi*ban. A varián-

[45] A két legendaballada szüzsét és folklórváltozatait részletesen elemzi Kríza I. 1982. 77–88.
[46] Faragó L. 1977. 234–236.
[47] Kenesi Klein Ilona gyűjtéséből közreadta Schram F. 1962. 120.
[48] Kallós Z. 1971. 109. sz.
[49] Schram F. 1959. 133. (egy 1859–1860 körüli kéziratból)
[50] Vargyas L. 1976. II. 514. Ugyanez egy töredékes, énekelt változatban: Pozsony F. 1994. 25. sz.
[51] *Megkérette anyámat cifra szabólegény... Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyűjtemény* (1832, MTAK RUI 8r. 206/56.) 59. A szöveget a Függelékben adom közre.

sok két alapvető típusa: A) a gazdag feleséget minden jó körülveszi, kivéve a szerelmet, ami csak a szegénynek adatik meg;[52] B) a gazdag feleséget minden jó körülveszi, a szegényt semmi.[53] A balladánkhoz csatolt *Kétféle menyasszony*-parafrázisokban a B) típus, tehát a „zárt tartományú" értékrend gyakoribb, de felcserélt szereplőkkel. Az alábbi változatban az álruhás királyfit csak ez a toldalék leplezi le a hallgatóság előtt – a közösen óhajtott igazság jegyében –, hiszen a konkrét történet véget ért a szegény leány igenlő szavainál. A folytatás:

Esküdik a szegény lány gyémántos ruhába...
Esküszik a gazdag lány rongyos ruhácskába...
Ültetik a szegény lányt aranyos hintóba...
Ültetik a gazdag lányt szamár-talyigába...[54]

Érdemes röviden azt is megvizsgálnunk, vajon a kéziratok mely pontján találjuk ezt a balladát? A magánhasználatra készült dal- vagy versgyűjtemények kompozíciós (úgy is mondhatnánk: kiépülési) rendszere még nagyon sok összefüggést feltárhat, az izolált szövegvizsgálat helyett tehát érdemes a kontextualitás szempontját is alkalmazni.

A korábbi, Wén József-féle kéziratban a már említett siralom-toldalék után következő, „teljesen műköltői hangú" szöveg továbbra is a *Bánatos éneke híres bíróleánynak* címet viseli.[55] A balladával való közvetlen kapcsolatát Stoll Béla már kizárta, ám a hangulati illeszkedés megérdemli a figyelmet. Mintha az összeíró fontosabbnak tekintette volna a ballada végkicsengését, a külön hangsúlyozott csalódást, mint magát a morális leckét. A dal, melyet tehát szintén a bíróleánynak tulajdonít, így kezdődik: *Éltem léte, komor szele...*

Rapos József kézirata még tudatosabb szerkesztői szándékra utal. A kötet második részében főként a házasodás gondjairól szóló, komoly és tréfás versek sorakoznak. (Előttük szerelmi ábrándok, Czuczor-népdalok és folklorisztikus szövegek olvashatók, hasonló témakörben.) A tematikus egység darabjai:

– 176b–177b. 295ik Szám. *A' házasságról.* Hogyha szépet veszek el, ki győz rá vigyázni?
– 178a–b. 296ik Szám. *Válogatás.* Izent nékem a gavallér...
– 178b–180a. 297ik Szám. *A' Királyfi.* Egykor egy királyfi mit gondolt magában?

A kényes leány motívuma a következő szövegeket is végigkíséri. A ballada után ugyanis Faludi Ferenc *Egy szépről* címmel közölt énekét olvashatjuk (*Úri nemzet eredete,* 180a–b), majd egy szintén „hamis" lányról szóló Beöthy Zsigmond-verset *Hamiska* címmel (*Hamiska kis leánynak hí minden engemet,* 180b–181a). Ezeket

[52] Schram F. 1962. 114.; ide sorolható a Mindszenty-féle változat is.
[53] Schram F. 1962. 113.
[54] Kenesei Klein Ilona mezőzombori gyűjtéséből idézi Schram F. 1962. 121–123. (a refréneket elhagytam). Ugyanilyen szerkezetű, Bodrogkeresztúrról származó változat ugyanitt, 123–125.
[55] Stoll B. 1962. 66.

további szerelmi dalok és érzékeny, műköltői versek követik. Jól láthatjuk, hogy a házasulandó királyfi balladája szépen belesimul a szintén leány- vagy legényválogató szüzséjű, s éppígy moralizáló felhangú dalok csoportjába.

Wén József énekeskönyvében nem szerepel más epikus jellegű szöveg a Faragó által is megemlített, ponyva-eredetű *Angyal Bandi*-nótán kívül. Rapos József kéziratában ezzel szemben a korabeli – hangsúlyozom: írásos forrásokba eljutó – balladakínálat zömét megtaláljuk. Rapos följegyezte a *Pávás lány* ponyvaszövegét (*A' kis pásztor leány,* 59a–b), *A megcsalt férj* német közvetítéssel meghonosodott dalát (*A' hűtlen nő,* 147a–149a), majd az ezzel közeli rokonságban álló, szintén idegen eredetű történetet a vén parasztról, aki hűtlen feleségét csellel rajtakapja egy huszárral (*Derék ember,* 158b–159a). Ez utóbbiak azonban már átvezetnek a következő alfejezetbe.

B) VÍGBALLADÁK A HŰTLENKEDÉSRŐL

Anélkül, hogy az általánosítás hibájába esnénk, mindenképp szemünkbe ötlik ennek a korai balladák csoportjának a didaxis melletti másik visszatérő motívuma: *a tettetés*. Nemcsak az előadó és a befogadó közt, hanem a történetek szereplőinek viszonyában is kulcsszerepet játszik *az átkódolt valóság visszakódolása*. A házasuló királyfi balladájában a ruha vagy a felkínált bútor nyomán „olvasni" kell vagy kellene a jelekből, hogy milyen módon és eszközökkel tisztelik meg a különböző ruhában érkező vendéget. Pontosan ugyanezt a játékot figyelhetjük meg a lánykérőbe induló legényhez intézett tréfás tanácsokban, melyek már a XVII. század végétől népszerűek voltak. A típus gyöngyszemének a *Pázsintos udvaron lakik az szegénység* kezdetű, szatirikus intő-oktató éneket tarthatjuk, mely valóságos enciklopédiája a régi paraszti világ tárgyainak és magatartásformáinak.[56]

Ha fellapozzuk a XVIII. század hazai anekdotatermését vagy iskolai komédiáit, rögtön világossá válik ennek a felfokozott kognitivitásnak a háttere. Ezekhez a rokon szemléletű históriákhoz hasonlóan az álruhás vagy tettető balladákban a hős bizony nem kis bátorsággal tárja fel a társadalmi/családi értékrendszer fogyatékosságait – úgy is mondhatnák: *önmagát használja indikátornak,* persze saját érdekeinek szolgálatában. Ez a félig-meddig értelmiségi attitűd még a hűtlenkedő, hazudozó asszonyok leleményeiben is visszaköszön, s a közönség együttérzően figyeli deviáns trükkjeiket. Kríza Ildikó fentebb idézett balladahős-szempontjainak tehát ezek a dalok igen jól megfeleltethetők, ám komikus felhangjaik más típusú (részben szintén színházi és közköltészeti eredetű) formai jegyeket hívnak elő.

Ezt a csoportot (melyre még mindenképp vissza kell térnem tanulmányom későbbi, dramaturgiai részében) a „szolidáris" hangulat nyomán két, eltérő etikai né-

[56] A javarészt Erdélyből ismert daltípus XVIII–XIX. századi, alcsíki változatainak kiadása, jegyzetekkel: Csörsz R. I. 2000. 25. sz.; Csörsz R. I. 2003. 26. sz. A szövegcsalád kritikai kiadása a XVIII. századi RMKT készülő, *Közköltészet* II. c. kötetében jelenik meg, várhatóan 2004-ben.

zőpontú alcsoportra oszthatjuk. Az egyikben a megcsalt férjnek nincs cselekményformáló ereje, így ő csupán nevetséges áldozata az asszony játékainak. A típus legismertebb, talán szlovák eredetű képviselőjét *Léva táján oda fel...* (a későbbiekben *Kunhegyesi szép menyecske...*, *Borbély Bábi nagybeteg...* stb.) kezdősorral jegyezték föl a XVIII. század végén.[57] A másik, népesebb csoportban szintén az asszony játssza a főszerepet, ám a férj legalább egyszer komolyabb mértékben beavatkozik a történet folyásába – többnyire azzal, hogy rajtakapja nejét a szeretőjével, s jól elveri. A strófaismétlő balladák típusába sorolt szövegeknél (a folytatásban elemzendő „*n+1*-modell" jegyében) az örökre megoldottnak tűnő megcsalás-félrevezetés képsorozat hirtelen megszakad, s a cselekmény megfordul, majd sajátos nyugvópontra érkezik. A csoport tragikomikus, komoly és mulattató dalként egyaránt értelmezhető tagja a *Jöjjön haza, édesanyám... (A rossz feleség)*,[58] melyet mai népköltési adatok szerint valóban táncballadának tekinthetünk. Kétféle metrumú és tempójú dallama nyomán a *csali nóták* csoportjába is besorolható.[59] Itt a beteg férj valóban indikátora lesz a furcsa helyzetnek: saját halálával (más változatokban temetésével) képes csak hazacsalni a kocsmában mulató asszonyt. Az egyszerűbb – később még részletesen elemzendő – szüzsék a megcsalt, de gyanúra ébredő férjet apránként a ballada főhősévé emelik, aki végül győzedelmeskedik a nején.[60] Közeli rokona ezeknek a gazdag feleség (férjpanaszként elhangzó) balladája, melyet több változatban is ránk örökítettek a XVIII. századi kéziratok.[61]

* * *

Összegzésként, egyúttal a tanulmány első részének zárószavaiként elmondhatjuk: egyre valószínűbb, hogy a magyar kéziratos énekköltészet virágkorában, a XVIII. század második felében már közszájon forgott néhány alapvető balladánk. Némelyik korabeli szöveg szó szerinti folklórvariánsai arra figyelmeztetnek: amit ma népinek érzünk, könnyen lehet, hogy közköltészeti (mondhatjuk úgy is: fél-irodalmi) eredetű. Azoknál viszont, melyek a paraszti folklórból *szállhattak fel alkalmilag* a közkultúra írásos forrásaiba, s fejlődésük zömmel valóban az oralitásban zajlott, érdemes megfigyelni, milyen stílusjegyek alapján kaptak mégis helyet ideig-óráig a másik rendszerben. Maga a közköltészet, mint láthattuk, nem kifejezetten balladatermő terület, az említett irodalomszociológiai okok miatt. A kéziratokban és ponyván terjedő balladák azonban részt vesznek a kontaminációs és cserefolyamatokban, s egészen jól beilleszkednek a közköltészet szórakoztatva ta-

[57] A szövegcsalád részletes elemzése: RMKT XVIII/4. 36. sz. és jegyzetei (405–407.).

[58] A legrégibb változatok kritikai kiadása: RMKT XVIII/4. 34. sz. és jegyzetei. További, XIX. századi variánsokat közöl Schram F. 1959. 135.; 1962. 126–127.

[59] A dalformáról bővebben: Csörsz R. I. 2002. 141–142.

[60] Vargyas Lajos érdekes, tömör összefoglalását adja a szüzséknek a *Magyar Néprajz* c. kézikönyv V. kötetében (283–294.)

[61] A szövegcsalád részletes elemzése: RMKT XVIII/4. 61. sz.

nító poétikai elvei közé. Eddig a más műfajokból érkező vendégstrófákról, valamint a populáris költészet didaktikus célkitűzéseiről esett szó, ám a dramaturgiai és poétikai kapcsolatok is megérdemlik a figyelmet. Róluk a cikk folytatásában még bővebben fogok írni.

Irodalom

BÓTA LÁSZLÓ
1970, 1971 A népballada elméletéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, I. (1970) 657–661. II. (1971) 467–475.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN
1999 Könyvek önmagunknak. Magyar kézirattípusok a 18–19. században. In: Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok. Szerk. *L. Simon László* és *Thimár Attila*. 75–89. Budapest
2000 Bándi Péter énekeskönyve 1837. *Domokos Pál Péter* hagyatékából s. a. r. ~. Bukarest–Kolozsvár
2002 Vagy egyképpen, vagy másképpen. Egy XVIII–XIX. századi mulatónóta variációs rendszere. In: Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 8.). Szerk. *Deáky Zita*. 134–174. Budapest
2003 Bocskor János énekeskönyve 1716–1739. *Domokos Pál Péter* hagyatékából s. a. r. ~. Kolozsvár

DOMOKOS PÁL PÉTER
1959 A pávát őrző leány balladája. Ethn. 460–463.

DEMÉNY ISTVÁN PÁL
1980 Kerekes Izsák balladája. Összehasonlító-tipológiai tanulmány. Bukarest

ERDÉLYI JÁNOS
1846 Népdalok és mondák I. Pest

FARAGÓ JÓZSEF
1977 A legrégebbi háromszéki népballada. In: F. J. Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek. 230–237. Bukarest
1986 Virágok vetélkedése. Régi magyar népballadák ~ gondozásában. A dallamokat válogatta és s. a. r. *Almási István*. Bukarest
1998 Őszékely népballadák. Vál., bev., jegyz.: ~. Bukarest–Kolozsvár

KALLÓS ZOLTÁN
1971 Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák. ~ gyűjtése *Szabó T. Attila* gondozásában. Bukarest

KRÍZA ILDIKÓ
1982 A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán. Budapest
2002 A balladai tragédia születése és társadalmi háttere. In: Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 8.), szerk. *Deáky Zita*. 83–96. Budapest

KÜLLŐS IMOLA
1992 Kivégzés előtti búcsúénekek (Latorköltészet és betyárfolklór I.). Irodalomtörténeti Közlemények 616–632.

MINÁRIK, JOZEF
1980 Po chodníčkoch kamenných po cestičkách krvavých, alebo Piesne a verše o ?ivote, láske a smrti urazených, poní?ených a nevolných, ale aj nepokorených, hrdých a proti krivde sa búriacich slovenkých dedov, pradedov a prapradedov, ktorí veky trpeli na panských dvoroch, bojiskách a šibeniciach. Výber zo slovenskej rukopisnej sociálnej poézie (1577–1870). Bratislava.

MNL = Magyar Néprajzi Lexikon

POZSONY FERENC
1994 Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet. Kolozsvár

RMKT XVIII. = Régi Magyar Költők Tára XVIII. század
4. Közköltészet I. Mulattatók. S. a. r. *Küllős Imola,* munkatárs *Csörsz Rumen István.* Budapest

SCHRAM FERENC
1959,
1962 Balladák a budapesti könyvtárak kéziratos anyagából. I. Néprajzi Közlemények (IV) 4. sz. 128–157. II. Néprajzi Közlemények (VII) 1. sz. 92–225.

STOLL BÉLA
1962 Két népballada-változat 1782-ből és 1809-ből. Néprajzi Közlemények (VII) 1. sz. 62–66.
2002 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). Összeállította ~. 2., jav. és bőv. kiad. Budapest

SZABÓ T. ATTILA
1985 Ismeretlen irodalomtörténeti adatok erdélyi könyv- és kézirattárakból [1932]. In: Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek VI. 143–172. Bukarest

VARGYAS LAJOS
1976 A magyar népballada és Európa I–II. Budapest

VÉV = Világi énekek és versek (1720–1846)
2001 –, vál. és a szövegeket gondozta *Csörsz Rumen István*, a műfaji bevezetőket írta *Küllős Imola*. (A magyar költészet kincsestára 97.), Budapest

Függelék

Az alábbi szövegeket ún. kritikai betűhív átiratban közlöm, vagyis a kis- és nagybetűk ingadozásán, valamint a központozáson kívül betűhíven, modern strófa- és sortördeléssel. A javított, illetve kiegészített szövegrészeket kurziváltam.

I. *Rapos József gyűjt.* (1837, STOLL 2002. 1355. sz.) 178b–180a. 297ik Szám

A' Királyfi

1. Egykor egy királyfi mit gondolt magában?
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, mit gondolt magában?
2. Felöltözott czifrán csikósos ruhában.
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, csikósos ruhában.
3. El megy a' városba biró lányát kérni.
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, biró lányát kérni.
4. „Jó reggelt kivánok, gazdag biró lyánya!
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, gazdag biró lánya!"
5. „Isten hozta kendet, szegény csikós legény!
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, szegény csikós legény!
6. Üljön le kend nálunk, nálunk a karszékre,
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, nálunk a karszékre!"
7. „Én nem azért jöttem, hogy én itt le üljek.
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, hogy én itt leüljek,
8. Hanem azért jöttem: jösz-e hozzám, vagy sem?
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, jössz-e hozzám, vagy sem?"
9. „Nem megyek én kendhez, szegény csikós legény,
   Hű, hü, hü, ha, ha, ha, szegény csikós legény.

10. Itt lakik egy ember, szegény ember lyánya;
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, szegény ember jánya."
11. „Jó reggelt kivánok, szegény ember lyánya,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, szegény ember jánya!"
12. „Isten hozta kendet, kendet, csikós legény!
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, kendet, csikós legény!
13. Üljön le kend nálunk, nálunk a' tüzhelyre,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, nálunk a tűzhelyre!"
14. „Én nem azért jöttem, hogy én itt le üljek,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, hogy én itt leüljek,
15. Hanem azért jöttem: jösz-e hozzám, vagy sem?
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, jössz-e hozzám, vagy sem?"
16. „El megyek én kendhez, kendhez, csikós legény,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, kendhez, csikós legény!"
17. Vissza megy a' csikós királyi várába,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, királyi várába.
18. Felöltözik czifrán királyi ruhába,
Hü, hü, hü, ha, ha, ha, királyi ruhába.
19. El megy a' városba biró lányát kérni,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, bíró lányát kérni.
20. „Jó reggelt kivánok, szegény biró lyánya!
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, szegény bíró jánya!"
21. Isten hozta magát, király kis urfitska!
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, király kis úrficska!
22. Üljön le minálunk, nálunk a' pamlagra,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, nálunk a pamlagra!"
23. „Én nem azért jötem, hogy én itt le üljek,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, hogy én itt leüljek,
24. Hanem azért jöttem, jösz-e hozzám, vagy sem,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, jössz-e hozzám, vagy sem?"
25. „Elmegyek magához, király kis urfitska,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, király kis úrficska."
26. „Nem kellesz már nékem, illyen adta .....[62]
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, ilyen adta .....

[62] Az eredetiben is kipontozva.

27. Mért nem jöttél akkor, mikor csikós voltam,
Hű, hü, hü, ha, ha, ha, mikor csikós voltam?"

Eredetileg négy-, illetve kétsoros versszakokba tördelve.

II. *Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyüjtemény* (1832) I. 59. sz. MTAK RUI 8r. 206/56. Mf. 3726/II.

1. Megkérette anyámat czifra szabó-legény,
Engem is megkéretett szegény kapás-legény.
Öröme anyámnak czifra szabó-legény,
Siralom énnekem szegény kapás-legény.
2. Nagy lagzit csap anyámnak czifra szabó-legény,
Engem' csendesen elvisz szegény kapás-legény.
Öröme anyámnak *czifra szabó-legény,*
Siralom énnekem szegény kapás-legény.
3. Szép ruhát varr anyámnak czifra szabó-legény,
Nekem vesz rása-szoknyát szegény kapás-legény.
Öröme anyámnak *czifra szabó-legény,*
Siralom énnekem szegény kapás-legény.
4. Magas ágyba hál anyám 's czifra szabó-legény,
Engem szalmába fektet szegény kapás-legény;
Öröme anyámnak *czifra szabó-legény,*
Siralom énnekem szegény kapás-legény.
5. Bottal költi anyámat czifra szabó-legény,
Engem galamb-csókjával szegény kapás-legény.
Örömem énnekem szegény kapás-legény,
Siralom anyámnak czifra szabó-legény.

A 2–4. strófa refrénsorai helyett a *'s a' t.* rövidítés áll a kéziratban.
A szöveget csaknem módosítás nélkül közreadta Erdélyi János (1846. 390. sz.).

Ballada és valóság

Egy sokoróaljai ballada nyomában

LANCZENDORFER ZSUZSANNA

Tanulmányomban egy helyi, új stílusú népballada (a szerencsétlen sorsú Dely Máriról szóló lokális folklór) hátteréül szolgáló, szerelemféltésből elkövetett gyilkosság korabeli perének tényanyagát, tanúvallomásait, publicisztikáját, valamint a tragikus esemény egykori és mai népköltészeti visszhangját (balladákat, igaztörténeteket, interjúkat)[1] vetítem egymásra.

1. Kutatás- és eseménytörténet

Anyai nagyszüleim falujában, Felpécen 1996 őszén, „felfedeztem" egy, még szájhagyományban élő, új stílusú balladát. A szakirodalomban és gyűjteményekben való kutakodás után, kissé csalódottan döbbentem rá, hogy az általam „újnak" tartott balladát már többen lejegyezték. A Szegény Deli Mári kezdetű változatot 1974-ben felgyűjtötte Magyar Katalin felpéci születésű tanárnő, sőt tudott arról, hogy ebben az időben ismert volt Nagybajcson is. Közlése szerint a balladában emlegetett gyilkosság színhelyéül az ott lakó emberek, a nagybajcsi malmot jelölték meg. A Bakos József által szerkesztett könyvben, a Csilizradványon gyűjtött ballada és szövegközlése ide helyezi a gyilkosság helyszínét.[2] Nagybajcson 2000 decemberében az idősebbek emlékeztek arra, hogy három malom is működött a Dunán, de már nem találtam egyetlenegy embert sem, aki ismerte volna ezt a balladát. Azt viszont megtudtam, hogy falujukban Oross Oszkár tanár 1976-1978-ban tanította

[1] A források közlésére terjedelmi okok miatt nincs lehetőségem.

[2] „Nagybajcsi harangok /Keservesen szólnak", valamint „Nagybajcsra mentek őrletni a vízimalomba." In: Bakos 1942. 24-25.

meg citerazenekarának a Daloló Szigetköz című könyvből e ballada egyik változatát.[3] Arról is tudunk, hogy Pásztoriban is énekelték.[4] Darázs Jenőné 1979-ben Halászban Szabó Józseftől gyűjtötte fel *„Dani Mári balladáját"*,[5] aki azt nagymamájától tanulta. Az adatközlő nagyszülője azonban nem tősgyökeres halászi lakos, Lébényből később telepedett a faluba.[6] Az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában két variáns lelhető fel. Az egyik Váray László 1967-es győrzámolyi gyűjtése[7], a másik egy halászi (Moson megyei) gyűjtés. A cím alatt van egy figyelemfelkeltő bejegyzés: *„Deli Mári balladája. (Téthen: Dőri Mári)."*[8] Ez a bejegyzés nyilvánvalóvá teszi, hogy a Dely Mári balladáját Téten is énekelték, Dőri Mári névvel. A lapon 1910-es dátum és Kenesei név szerepel. Ezen kívül szerepel még a ballada Barsi Ernő négy könyvében, Börcs falu néprajzával foglalkozó kéziratában és filmre is vett győrsági gyűjtésében[9], valamint Hécz Tünde pályázatában,[10] egy Szigetközt bemutató könyvben,[11] és a győri Xántus János Múzeum Hangtárában is.[12] A hangtárban talált nyolc balladaváltozatot az 1966-tól 1972-ig terjedő időszakban Gergely Attila, Hegedűs Mihály, Horváth Győző, Németh Imre, Várayné Bíró Ibolya, és Váray László gyűjtötte. Dr. Erdélyi Zsuzsanna is arról tájékoztatott, hogy az ötvenes-hatvanas években zajló nyugat-magyarországi (Győr-Sopron megyei) gyűjtései során sem találkozott Dely Mári balladájával.[13] Nemrégiben folklorisztikai vizsgálathoz rendelkezésemre bocsátotta még Váray László győrzámolyi[14] és Horváth

[3] Ezt az információt 2000-ben maga Oross Oszkár is megerősítette. Barsi Ernő Daloló Szigetköz című könyve 1971-ben jelent meg és tartalmazza a *„Szegény Dali Mári"* kezdetű balladát .

[4] „Valamikor ismerték, valaki ínëkűtő is. De hát at én nëmigën. Ehatták, mer hát sajnálkoztak rajta." Schmidtné Balázs Lívia gyűjtése 1997., adatközlő: Székely Antalné, szül.: Sölétormos Éva, Pásztori, 1902.

[5] A levéltári, sajtó forrásokat, valamint a Dely Márira vonatkozó balladákat, közléseket betűhíven és dőlt betűvel jelölöm.

[6] Sajnos ez a balladavariáns időközben elveszett.

[7] MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívum, Leltári szám: 20730, köszönet Rudas Péternének a balladavariánsok megkereséséért.

[8] MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívum, Kodály-Rendi szám: KR 23.065.

[9] Barsi E. 1971/A. 190., Barsi E. 1971/B. 160–161., Barsi E. 1995. 329., Barsi E. 1997/A. 122., Barsi E. Börcs. Kézirat, 1965., valamint, Hartyándi J.–Lengyel S.: Barsi Ernő. Portréfilm., Győr, 1990. Lásd még Lanczendorfer Zs. 1999. 159–181.

[10] Hécz Tünde: Népköltészeti hagyományok Kunszigeten. Kisfaludy Napok Honismereti Pályázat, Kézirat, 1985. 24.

[11] Meződy Ö. é. n., [1980] Z. Szabó László bevezetőjének [6.] oldalán.

[12] Xántus János Múzeum Hangtára, (továbbiakban: XJM. NH.) 1. Lásd: XJM. NH. 23. 66. Sobor, 1966.; 2. NH. 16. 66. Mórichida, 1966.; 3. NH. 21. 66. Mórichida, 1966.; 4. NH. 36. 67. Rábaszentandrás, 1967.; 5. NH. 44. 69. Győrzámoly, 1969.; 6. NH. 50. 70/A. Rábapatona, 1970.; 7. NH. 50. 70/B. Rábapatona, 1970.; 8. NH. 69. 72. Sobor, 1972.

[13] Köszönet dr. Erdélyi Zsuzsannának a szíves közlésért.

[14] Ugyanez a balladavariáns megtalálható a MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában is a 20730. leltári szám alatt, valamint Xántus János Múzeum Hangtárában XJM. NH. 69. 72.

Győző sobori gyűjtését,[15] Liszka József pedig egy csilizradványi változattal lepett meg, 1942-ből. Ez a változat azóta már bekerült Liszka József a szlovákiai magyarok néprajza című könyvébe.[16] 2003 tavaszán kaptam egyik tanítványomtól azt az információt, hogy édesanyja, Bálint Józsefné gyermekkorában Külsővaton (Veszprém megye) sokat énekelte.[17]

A rendelkezésemre álló variációk és saját recens gyűjtéseim alapján megállapítható, hogy az említett ballada ismert és elterjedt volt[18] Szigetköz (Győrújfalu, Győrzámoly, Halászi, Kunsziget, Nagybajcs), Rábaköz (Pásztori, Rábapatona, Rábaszentandrás, Sobor), Tóköz (Börcs), valamint Sokoróalja (Felpéc, Győrság, Mórichida, Tét) és Csallóköz (Csilizradvány) községeiben is. A fent említett adat alapján, feltehetően Pápa környékén is ismert volt.

„Kétségtelen új darabok, sőt stílusok születtek a 18. század végén és a 19. század folyamán, olyan témák, amelyekről biztosan tudjuk, hogy a legújabb korban alakultak ki" – írja Vargyas Lajos az új balladákról.[19] A hősnő, a felpéci evangélikus kisnemesi családból származó Dely Mári énekelt tragédiája ennek 19. századi reprezentánsa. A ballada konfliktusának oka: „a lány szüzességét fenyegető veszélyek, amelyből csak halállal menekül meg ..."[20] A ballada szerint Dely Márit vízbe öli egy molnárlegény. A balladát indukáló tragédia okának feltárására ösztönzött édesanyám testvére, a Felpécen élő Enyingi Józsefné, valamint a hősnő egyik rokona, Szarka Ferencné közlése, miszerint Dely Mári ismert, élő személy, ráadásul az én rokonom is volt, akinek haláláról nemcsak ballada született. Valóban, az elmúlt évek során 16 igaz történetet sikerült rögzítenem az 1874-ben történt gyilkossággal kapcsolatban.

Felpécen, Dely Mári szülőfalujában a balladát már csak a közvetlen leszármazottak ismerték, viszont a történetet sokan, sokféleképpen tudták és mesélték. Kunszigetről van egy gyűjtésem, valamint a gyilkos molnárlegény leszármazottjától több igaz történetet jegyeztem le. A Xántus János Múzeum Hangtárában, illetve a Bakos József által szerkesztett könyvben balladaközlés után – mintegy a ballada magyarázataképpen – hallhatunk egy-egy igaz történetet, 1942-ből Csilizradványról, 1966-ból Mórichidáról, 1967 és 1969-ből Győrzámolyról. „Arra is van példa, hogy az előadók sok esetben úgy mondanak el egy balladát, hogy annak csak az emlékezetben jobban rögződött lényegibb, illetve megindítóbb, lírai részeit tolmácsol-

[15] Köszönet érte.
[16] Liszka J. 2002. 188.
[17] 1-es számú adatközlő. Köszönet az értékes információért.
[18] Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárban a 9455. szám alatt is találtam egy balladaszöveget, sajnos az adatközlőt és a gyűjtés konkrét helyét (Győr-Sopron megye, 1954.) nem tüntették fel. Ezúton mondok köszönetet az Ethnológiai Adattár munkatársainak a kutatáshoz nyújtott segítségükért.
[19] Vargyas 1988. 361.
[20] Vargyas 1988. 291.

ják verses formában, a keretes részt ellenben prózában fogalmazzák, mint a mondát"[21] - írta Tákányi Bóta László.

2. Szövegelemzés

A szövegelemzés során összevetettem a ballada szövegeket (20 változat) a valós történeti szituációval, történésanyaggal. Ehhez rendelkezésemre állt, két népköltészeti műfaj: a ballada, és az igaz történet,[22] illetve a korabeli sajtó és levéltári, valamint családi dokumentumok.[23]

A Dely Mári balladája egy helyi, (sokoróaljai), új stílusú ballada. Az 1874 szeptemberében történt gyilkosság, egyéni tragédiát tükröz, amelyben a konfliktust, egy fiatal leány, Dely Mária és a nős molnárlegény morális ellentéte okozta. Bár a balladaszövegekből ez nem derült ki, de az igaz történetek és dokumentumok sejtetik, hogy a mi esetünkben nemcsak a lány szüzességének elvételéről van szó, hanem felekezeti és társadalmi hierarchiabeli távolságról is, amely még napjainkban is eleven problémaként jelentkezik egyes esetekben. A társadalmi ellentétet veti fel a korabeli sajtó, a Szabad Polgár és a Győri Figyelő közti vita is. Dely Mári családja a falu közösségéből kiemelkedő nemes, köztiszteletben álló család. A lány viselkedésével, rátartiságával is érezteti ezt. Visszabeszél, fenyeget, annak ellenére, hogy kiszolgáltatott helyzetben van. A per anyagból is kitűnik: a lány gőgösségére utaló epizódok, megnyilvánulások a gyilkos védelmére szolgáltak. Viselkedése, kihívó magatartása – egyedül bemegy a malomba – eltért a megszokottól. Az igaz történet szerint a lány közölte a legénnyel, hogy vőlegénye van és férjhez megy. A legényben ez a hír más balladákból – például a halálra táncoltatott lány típusú balladából - is ismert: *„Nem bánom, meghalsz is, világból kimégy is, Ha enyém nem lettél, másé se lehessél."*[24] Az új stílusú balladákra jellemző az egyéni tragédia, valamint az, hogy hőseik mindennapi emberek, parasztok. A ballada a rémség bemutatását hangsúlyozza, s nem a tanúságtételt vállalja. Ebből a szempontból Dely Mári balladája, a hősét tekintve „kilóg a sorból", hiszen Dely Mári nemesi származású. A ballada szövegéből inkább a drámaiság, és nem a gyilkosság naturalisztikus leírása, borzalma tükröződik. A balladai homályt az idézi elő, hogy a falubeliek ismerték a történteket, sőt az eset túlzott publicitást is kapott a korabeli sajtóban. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy az áldozat bátyja Dely Lajos, – akinek neve a balladában is szerepel, – kör-

[21] Tárkányi Bóta 1976. 1798.

[22] „A prózai »balladamagyarázatok«– a megfelelő balladákkal párhuzamosan – az úgynevezett igaz történetek kis válfaját alkotják, és kiegészítik a balladákat." Faragó 1977. 385.

[23] Például: Varju Lajos és Bozzay Lídia családi és rokonsági viszonyairól készített feljegyzések. 1913. Reider Józsefné tulajdona. In: Keresztény Családi Emlékkönyv. Kiadja a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület lelkészegylete. Nyomtatot Röttig Gusztávnál Sopronban.

[24] Kríza 1967. 53.

jegyző volt, és leszármazottak közlései alapján elmondhatjuk, jogász és újságíró barátokkal rendelkezett.

A ballada keletkezésének okaként említhetjük, hogy a lány fiatal, – 20 éves –, és amint az újságcikkek és az igaz történetek is említik, esküvő előtt állt, tehát menyasszony volt, ami még nagyobb részvétet keltett az emberekben, bár vőlegényéről egyik forrás sem közöl adatot. A sajtó, valamint a rokonok szerint, mint már korábban idéztem szép és kívánatos lány volt Dely Mári. Felpécen a nemes Dely család megbecsülésnek és tiszteletnek örvendett. Dely Lajos is *„közszeretetben állott…"*[25] Az esemény foglalkoztatta a közvéleményt, több újság is beszámolt a gyilkosságról és további eseményekről (Győri Figyelő, Győri Közlöny, Szabad Polgár) és így az emlékezetben is hosszú időn keresztül megőrződött. Azt is meg kell említeni, hogy a vádiratból kiderül, hogy a gyilkosságot elkövető háromszor próbálkozik a lány megölésével, tehát brutális gyilkosságról van szó: *„Már kiúszott volna!/ Megszabadult volna, / Molnár a csáklyával / Beljebb taszította.* (Halászi), *„Mégfogódzott volna, / Ki is csúszott volna, / De a kutya molnár / Vízbe taszította.* (Börcs), *„Ki is úszott volna, / Kievezett volna, / De a huncut molnár visszataszította / Kapta a csákját, visszataszította."* (Győrság). Így jobban érthető az újságban közölt közfelháborodás, és persze nem feledkezhetünk el, a balladára jellemző erkölcsi mintaadásról, jelen esetben az erényesség példázatáról. Az egyik igaz történet arról számol be, hogy az édesanya gyakran énekelte, mégpedig azért, hogy vigyázzanak magukra a lányok: *„»Ezér' köll leányom vigyázni, nem szabad mindenkiben meghinni.« Példának adta elő."* Említésre méltó az ügyvéd neheztelése is, amely a kor embereinek véleményét tükrözi, miszerint a fiatal lányt nem szabadott volna kocsissal a malomba küldeni, illetve a malomban egyedül hagyni. A család és a lány vétett az illem ellen. A népköltészetet az aktualizálás is élteti. A közösség helyivé teszi, konkrét eseményekhez, személyekhez köti. A lány iránti részvétet fokozhatta Dely Mári árvasága is. A levéltári anyagban megtalált Árvaszéki irat,[26] illetve Dely Mári halotti anyakönyve (néhai Takács Éva lánya), valamint édesanyja halotti 1869-es anyakönyve[27] bizonyítja hogy a tragédia idejekor Dely Mári édesanyja már nem élt, tehát mint azt a ballada is említi, hogy Dely Mári félárva volt. Az anyakönyveket áttekintve megtudhattam, hogy édesanyja 1869 novemberében halt meg tüdőgyulladásban 45 éves korában. (Megjegyzem, szülei 1841 januárjában kötöttek házasságot.) Az árvaság és egyben a halál okának záróformulába, tanúságtételbe való közlését két változatban találtam meg: *„Fejfámra azt írják / Itt nyugszik egy árva! / Kinek szerelemből, / Történt a halála."* (Sobor), *„Írjad a fejfámra! / Itt nyugszik egy árva, / Kinek szerelemből / Történt a*

[25] Szeghalmi 1938. 630.

[26] Győr Vármegye Árvaszékének 1872-es és 1874-es Mutató- és Iktatókönyve, Lásd Győr-Moson–Sopron Megye Győri Levéltára (továbbiakban: GYMSM: GYL.), IV. B. 407. b. 1083/ 1872 és 2195/ 1874 bejegyzés, valamint Győr Vármegye Árvaszékének Irata, lásd GYMSM: GYL., IV. B. 407.b. 51/ 1875.

[27] A felpéci ág. hitv. evangélikus egyház halotti anyakönyve, az 1869-dik esztendő, 41. bejegyzés.

halála." (Rábaszentandrás). Ez a záró formula más balladákban is megtalálható, de ott nem konkrétan az árvaságra utal, hanem, többnyire, mint a szegény[28] szinonimája szerepel.[29]

A folklorizáció akusztikai jellegű ferdítéseire jó példa a hősnő nevének előfordulása a balladákban. *„Deli"*- ként a szülőfalujában említik, érthető oknál fogva. Ezen kívül még Csilizradványon, Győrzámolyon, Halászin, Mórichidán, Rábaszentandráson, Soboron. Több változatban *„Dali"*, (Börcs, Győrújfalu, Kunsziget, Rábapatona) megnevezés szerepel. Ez magyarázható azzal, hogy a „deli"-nek" a „dali" régies, szinoním kifejezése, amely karcsú, magas, sudár jelentéssel bír, de természetesen az esetleges elhallást sem zárhatjuk ki. A főhős neve *„Dari"*, (Rábapatona) *„Dani"* (Győrzámoly) illetve *„Dőri Mári"*-ként (Tét) is előfordul. Vikár Béla tanulmányában is írja, hogy Szűcs Marcsa neve a tragédia helyszínétől távolodva egyre pontatlanabbá válik. A győrsági változatban találkozhatunk a *„fölpéci kislány"* kifejezéssel, sőt a megtörtént eset pontos bemutatásával: *„A fölpéci kislány/ Elment a malomba./ Az a huncut molnár a Dunába dobta."* A legközelebbi hozzátartozó is ezt mondta: *„N agyon sokan ismerték a történetet, nem tudom megjelent - e könyvben, de azt tudom, hogy más tájakon is énekelték, más névvel, pedig Dely Márival történt. Máshol is ismerték, mert sokan jártak summásnak Rábaközbe aratni."*[30]

A lány életkorát tekintve a visszaemlékezések jól közelítik meg a lány életkorát: *„20 év körüli"*, míg a sajtó 19 évet ír. A pontatlanság oka lehet tehát az újságíró pontatlansága, másrészt az a tény, hogy információikat a bíróság várótermeiben várakozóktól gyűjtötték, akik esetleg nem tudták pontosan az adatokat.[31] A ballada hallgat a lány életkoráról.

A ballada lányságra illetve menyasszonyságra utaló része a megszólaló halott motívumában szereplő párbeszéd, amelyben a lány *„virágos kiskertbe"* való vágyat fejezheti ki a *„babér koszorú"* kérés is: *„Csináltatsz -e anyám, / Babérból koszorút?, Csináltatok lányom, / Viaszból koszorút."* (Sobor). Érdekességképpen megemlíteném, hogy az egyik eltemetést kér, amelyre a válasz: *„Eltemetlek lányom, / Gyászos temetőbe"*, (Rábapatona) vagy *„Eltemetlek lányom, / Tulipános kertbe"*. (Rábapatona) A lányságot, illetve a hallhatatlanságra való Dely család tulajdonában van egy tulipános láda, amely körülbelül Dely Mári lánykodásának idejéből származik. A rokonok közlése szerint Dely Márié lehetett. Az igaz történet és a Győri Közlöny is utal

[28] Szegény jelzőt találhatunk még VARGYAS Lajos A magyar népballada és Európa című könyvében: Szegény Barna Péter, betyárballada, Szegény Szabó Erzsi, középkori ballada, Szegény Szűcs Mariska, új ballada, lásd 1976. 661., 255., 761.

[29] „Írták fejfájára: Itt nyugszik egy árva, Kinek szeretetből, Történt a halála". Valamint: „Ráhúzták a földet, Írták fejfájára, Hogy minden eladó, Vigyázzon magára." In: Vikár B. 1905. 275., 280.

[30] 15-ös számú adatközlő.

[31] Köszönet dr. Szigeti Jenő tanár úrnak közléséért.

arra, hogy Dely Mári menyasszony volt: *„A kocsival kocsisát és 19 éves leányát küldötte el, ez utóbbi menyasszony volt."*[32]

A vőlegény neve az igaz történetekben és dokumentumokban nem szerepel. A perben Dely Márit a bátyja képviseli, a *„...panaszló Dely Lajos..."*. Több balladaszövegben Dely Mári azonban megszólítja, hozzá intézi kérését, óhaját: *„Hulljatok levelek, rejtsetek el engem, / Kedves kisangyalom sírva hadd keressen."* Egyes variációkban, a megszólaló halott motívumban, rózsájával folytat párbeszédet: *„Elkísérsz-ë rózsám / Temető sarkáig? / Elkísérlek rózsám / A sírod partjáig."* (Börcs, Győrújfalu), *„Mëgsiracc-e rúzsám, ëgypár ember előtt, / Mëgsiratlak úzsám a nagy világ előtt."* (Kunsziget). Több variációban a vőlegényt is megszólal: *„Harangok, harangok, / Szépen konogjatok / Szegén szeretőmnek / Szép versët mondjatok."* (Győrzámoly). A mórichidai variánsban így szól: *„Harangok, harangok, / Szomorúan szóljatok, / Kedves szeretőmnek szomorút húzzatok."* (Mórichida). Az egyik szigetközi gyűjtésben még népdalból átvett verssorral is találkozhatunk. *„Csillagok, csillagok / szépen ragyogjatok, / kedves szeretőmnek / utat mutassatok."* A halászi változatban a vőlegény már nem is él: *„Kedves édes anyja / A parton siratja, / Kedves szeretője / Érte fekszik halva."* Az édesanya, ahogy korábban említettem ekkor már nem élt, a vőlegényről pedig nem találtam adatokat.

A ballada szövegekben csak a felpéci illetve térben közel eső falvakban talált változatokban találjuk *„Lajos bátyja"* említését: *„Szegin Lajos bátyja / A parton siratta"* (Felpéc), *„Kedves Lajos bátyja a partján siratta"* (Mórichida), *„Szegény Lajos bátyja / A Tisza parton siratta."* (Sobor). Mint tudjuk ez megfelelt a valóságnak, és a lány bátyját is így hívták. A felpéci evangélikus temetőben meg is találtam – a ballada szövegben is szereplő – Dely Mária bátyjának, Dely Lajosnak és családjának sírját. (Horváthné Takács Judit rendelkezésemre bocsátotta Dely Lajos aláírását tartalmazó dokumentumokat is.)[33] A többi változatban *„szeretője"* (Börcs, Győrzámoly, Kunsziget) *„rózsája"* (Kunsziget, Győrzámoly) *„édesanyja"*, (Győrújfalu, Halászi, Rábapatona, Sobor, Mórichida, Rábaszentandrás) siratja a partról, vagy a parton.

A gyilkos neve sem szerepel a szövegekben, az adatközlők is csak azt tudták, hogy molnár volt: *„Nyílnak, már a rózsák / a hegyek tetejin, / hervad az a mónár / a börtön fenekin."* A ballada szövegekben, mint *„kutya molnár"*, (Győrújfalu) *„huncut molnár"* (Győrság, Győrzámoly) fordul elő. Ha arra gondolunk, hogy A Magyar Nyelv Értelmező Szótár-a egyik magyarázata szerint, a huncut, huncfut „olyan <személy>, aki fondorlatosan, ravaszul cselekszik; mást félrevezetve, ártalmára van – gazember", illetve a huncutkodik ige, „hamisan, incselkedve kacérkodik, pajzánko-

[32] Győri Közlöny (továbbiakban: GY.K.) 1874. XVIII. évfolyam 75-ik szám, szeptember 17-én , csütörtök, 309.

[33] Köszönet érte.

dik"[34] jelentéssel bír, rögtön megértjük, hogy miért szerepel szövegeinkben. A korabeli megítélésre pedig jó bizonyíték egy 1881-es feljelentés szöveg, amiből kiderül, hogy a feljelentés oka: „kutya csalónak", illetve „huncut csalónak" -nak nevezés.[35] A 18. században pedig „meghuncutolásért", „huncfutolásért" a sokoróaljai szőlőhegyen pénzbírságra vagy megvesszőzésre ítéltek.[36] Gaál Károly burgenlandi, illetve Mitruly Miklós balladagyűjtésében is szerepel ez a kifejezés: „Ne légy azé a huczfuté, / Az akasztani valóé."[37], valamint „Huncut kutya betyár,/ Neked meg kell halni!" [38] A halálra táncoltatott lány ballada típus, somogy megyei változatánál is szerepel: „Az a huncut gazember / Szenvedjen a börtönbe."[39] A csilizradványi változat nem molnárt említ, hanem „egy *híres jó madárnak"* nevezi a gyilkost. Timaffy László Szigetköz monográfiájában ezt írja: „Huncut a molnár" – ezt tartották róluk mindenfelé. Igyekeztek is a körmükre nézni, mert „még az ingujját is megmerte liszttel a mónárlegény, ha nem figyelték".[40] Négy ballada változat tudósít arról, hogy a molnár börtönben van, illetve az ítélete: halál. *„Nyílnak már a rózsák / a hegyek tetejin, / hervad az a mónár/ a börtön fenekin.", „Hervad az a fűzfa/ a hegyek tetején, / Hervad az a molnár a tömlöc fenekén., De nem azért hervad / Hogy a tömlöc rontja, / Hanem azér' hervad, kész az akasztófa."* (Győrság), *„Készen a számodra / Már az akasztófa!."* (Halászi), *„Faragnak az ácsok / A győri határba,/ Készítik az akasztófát / Egy híres jó madárnak."* (Csilizradvány). Meg kell említeni, hogy a győrsági balladaszövegben a rontja szó szerepel. Az illavai börtönkönyv, illetve a révfalusi halálozási anyakönyv szerint Török József hólyaghurutban halt meg 31 évesen 1879-ben. A testi-lelki kínok, szenvedés miatt valóban nagyon hamar (4 év) megrontotta, megbetegítette egészségét. A molnárt először halálra ítélte a bíróság, majd az 18 év fegyházra változtatta ítéletét, amelyet az illavai fegyházban kellett letöltenie. Az illavai börtön neve az általam kutatott balladákban nem szerepel.

A ballada szövegekben két helységnév fordul elő. A csilizradványi változat a Nagybajcs községet emleget: *„Nagybajcsi harangok / Keservesen szólnak, / Deli Mári szülei / Keservesen sírnak."* Mint már korábban említettem, több adatközlő a gyilkosság helyszínéül a nagybajcsi malmot jelölte meg: *„Deli Mihály, fölpéci gazda , meg lánya, Mári, Nagybajcsra mentek őrletni a vízimalomba."*[41] Az egyik győrzámolyi adatközlő is Bajcsot, majd Bácsát jelöli meg helyként: *„Valahol itt Győr melletti he-*

[34] A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. (Szerk.)

[35] A 19. századból is van erre adatunk: „Fazekas Benedek feljelentése Tóközi Mihály felesége ellen, mivel »kutya csaló-nak« illetve »huncut csaló-nak« nevezte." Lásd GYMSM:GYL, Tósziget-Csilizközi járás Szolgabíróság Iratai. 1881. December 13. 5580/1881.

[36] Köszönet Néma Sándornak közléséért.

[37] Gaál 1966. 38.

[38] Mitruly 1993. 71.

[39] Kríza 1967. 122.

[40] Timaffy 1980. 74.

[41] Bakos 1942. 24-25.

lyen. Talán Bajcs? Nem! Bácsán."[42] A dokumentumok azonban bizonyítják, hogy a malom a „vessződi *malomcsoport"* egyike volt és Győrújfalu határában állott.

Felpéc falu neve kétszer fordul elő jelzőként: *„A fölpéci kislány / Elment a malomba,", „Megájj molnár, megájj!/ Nem esik hijába / A fölpéci kislány Dunába dobása." (Győrság),* illetve *„A felpéci utca, ki van kosztérozva, / Azon viszik végig Deli Márit halva.".* Más változatokban a saját falujának nevét vagy utcáját énekli bele az adatközlő: *„Újfalusi utca, / Fël van koszorúzva, / Azon viszik szegény / Dali Márit halva."* (Győrújfalu), vagy *„Szent Andrási ucca, vigig koszorúzva, / Szëgin Dali Márit azon viszik haza."* (Kunsziget), *„A Rákóczi utca / Fël van koszorúzva, / Azon viszik szëgény, Dali Márit halva"* (Börcs). A győrújfalui balladaszöveg nem pontosan felel meg a valóságnak, hiszen *„a révfalusi malmok a Füzes erdő felső csúcsánál ott álltak, ahol a Duna az újfalusi úttól elkanyarodik, az úttól 4-500 méterre."*[43] Mivel a lány holttestét a vessződi malmok egyikénél, Ács Mihály malmánál fogták ki, nem kellett átvinni a lányt a falun, de az Újfaluból kijövő úton szállították a holttestet, hogy eljussanak a révfalusi temetőig. A börcsi változatban Dely Márit a Rákóczi utcán viszik végig. Szent András utca nincs ma Kunszigeten, és a tragédia idejében, a XIX. században szentekről nem neveztek el utcákat.[44] Feltételezem az egyik falu nevét őrizheti ez a szövegrészlet, feltehetően Rábaszentandrásét, hiszen itt is ismerték a balladát. Azt sem szabad elfelejteni, hogy más ballada szövegekben is szerepel a halott vivés motívuma: *„Felvették Szűcs Marist, Viszik sírja felé."* Sárközi Rudolf kapuvári népdalgyűjteményében is előfordul: *„A soproni utca kővel van lerakva, / A szegény Nagy Márit végig viszik rajta. / Az anyja síratja, az apja jajgatja, / A kedves galambja érte meg van halva."*[45]

A ballada változatokban jelentkezik a folklór azon törvényszerűsége, hogy térben és időben távolodva az eseményektől egy általános modellhez igazodnak a történések, általános népköltészeti formulákat, frázisokat vesznek fel a ballada szövegek és bizonyos motívumok átkerülnek egyik balladából a másikba. Erre jó példa a sobri és rábapatonai változatokban szereplő *„Tisza"* és a *„tenger"* említése: *„Mikor a ladikból, A Tiszába esett."* (Sobor, Rábapatona). Mint már tudjuk a tragédia a Kis-Dunán történt, a többi ballada változatban így is szerepel.

Megdöbbentő szöveghasonlóságot mutat Dely Mári ballada variánsokkal Dadai Király Pál Csuzában (Baranya-vm.) gyűjtött Szegény molnár-legény kezdetű balladája.[46] Ebben a balladában a molnár, mint vízbe fúlt áldozat jelenik meg:

[42] Váray László gyűjtése Győrzámoly, 1967. Adatközlő: özv. Rácz Jánosné, 73 éves.
[43] Czigány 1963. 213.
[44] Köszönet dr. Horváth Józsefnek közlésért.
[45] Sárközi 1985. 111.
[46] Szegény molnár-legény. Sebestyén 1906. 205-206. Köszönet az értékes ballada változatért dr. Küllős Imolának.

„Szëgén mónár-legén,
De sokat szenvedett,
Mikor a vőgyhidrú,
A Dunába esëtt.
Ëlëget kiáltott,
Sënki së hallotta;
Kedves édës annya
A parton siratta."
(Csuza)

„Së sirass engëmet,
Kedves gyermekëdët:
Habos Duna vize
Temet el engemet"
(Csuza)

„Harangok, harangok,
Szépën harsogjatok,
Kedves gyermëkëmnek
Szép marsot huzzatok."
(Csuza)

„Csillagok, csillagok,
Szépën ragyogjatok,
Kedves gyermëkëmnek
Utat mutassatok."
(Csuza)

„Szerelëm, szerelëm,
Átkozott gyötrelëm,
Mér' nëm virágosztál
Mindën fa tetejën?
Mindën fa tetején,
Czidrusfa levelén,
Méer' nëm szakajthatott
Szëgén mónár-legén?"
(Csuza)

„Szegény Deli Mári,
De sokat szenvedett,
Mikor a ladikból,
A Dunába esett.
Jajgatott, jajgatott,
Senki sem hallotta.
Szegény édesanyja,
A parton siratta."
(Rábaszentandrás)

„Ne sirass, ne sirass,
Ne sirass engemet,
Sebes Duna vize,
Temet el engemet."
(Győrzámoly)

„Harangok, harangok,
Szépen hangozzatok!
A szegény Márira,
Szép verset huzzatok."
(Győrzámoly)

„Csillagok, csillagok
szépen ragyogjatok,
kedves szeretőmnek
utat mutassatok."
(Szigetköz)

„A pünkösdi rózsa
Kihajlott az útra,
Nincsen olyan legény,
Ki azt leszakítja.
Szakítsd le, te molnár,
Tűzd a kalapodra,
Készen a számodra
Már az akasztófa!"
(Halászi)

A MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában található egy ballada,[47] amelynek első versszaka – a név kivételével – teljesen megegyezik a Szegény Deli Mári kezdetű balladáéval.

1. *„Szegény Bíró Jancsi*
   De sokat szenvedett
   Hej mikor a ladikbol
   A Dunába esett.
2. Eleget kajdászott
   De senki nem hallá,
   Hej csak egy molnár legény
   Malomból siratá.
3. Engem szőke habok
   Csendesen vigyetek
   S' ej osztán oda alá
   Engem kitegyetek."

Ebben a balladában a molnár legény, mint a baleset szemtanúja jelenik meg. Dely Mári ballada szöveganyaga népköltészeti előképekre támaszkodik. Feltehetően a ballada ősszövege Kiss Dénes „népdalok gyűjteményé"-ben, kéziratában szereplő szöveg. A balladát – a Kisfaludy Társaság felhívására – 1844-ben jegyezte le a pápai jogász. Tehát a ballada, az 1840-es ismert volt ÉNy-Magyarországon. E ballada szövegének elemeiből építkezhetett a Szegény Deli Mári kezdetű ballada.

Az általam ismert összes balladaszöveg – két kivétellel – kezdő sora megegyezik: *„Szegény Deli Mári, de sokat szenvedett."* (Rábaszentandrás), *„Szegény Dali Mári"* (Győrújfalu). Egyik rábapatonai változat *„Kicsi Dali Mári"*-ról énekel. A per anyaga a ballada emez állítását igazolja. A lányt a molnár háromszori kísérletre tudta csak megölni. A „szegény" jelzőt azonban más balladában is felelhetjük: *„a lány neve előtt többször kitett szegény jelző emlékeztet Szűcs Marcsára, akinek ez a jelzője – talán a betűrím miatt – szinte állandó."*[48] A sobori változat első versszaka jelentéktelen változtatással átvett népdal variáns: *„Nem zörög a levél ha a szél nem fújja. / Nem beszélik babám, ha igaz nem volna. / Tilos a szerelem, félek az anyádtól. / Azt hallottam babám, hogy elválunk egymástól."* Szinte teljesen megegyezik a szövege és dallama Járdányi Pál gyűjteményében található népdallal, illetve Barsi Ernő szigetközi népdalokat tartalmazó gyűjteményének Rózsám a szemedért kezdetű népdal dallamával.[49] A második versszak már megegyezik a kezdő versszakokkal: *„Szegény Deli Mári,/ De sokat szenvedett."* A győrsági változat *„A fölpéci kislány.."* nemcsak kezdő sorában tér el a többi változattól. Nem a ladikból esett a lány a vízbe, hanem a mol-

[47] Kiss Dénes kézirata 1844.. Lásd MTA ZTI KR száma: 11. 220.
[48] Vikár 1905. 288.
[49] Járdányi 1961. 140., valamint Barsi E. 1995. 264.

nár dobta a Dunába. Az anya, báty, kedves és Mári között zajló párbeszéd teljesen hiányzik a balladából. Azonban hírt kapunk a gyilkosról: *„Hervad az a molnár a tömlöc fenekén".*

Az igaztörténetek és ballada szövegek adatközlői, bár az újságban megjelent tényeket nem ismerték, hasonlóképpen „írták" le a gyilkosság történetét és körülményeit. Gondolok itt például a *„Jajgatott jajgatott senki (sem, se, nem) hallotta"*, (Börcs, Felpéc, Győrújfalu, Győrzámoly, Mórichida, Rábapatona, Rábaszentandrás, Sobor,), *„Kiátozott, kiátozott, senki nem hallotta* (Kunsziget) vagy a *„Már kiúszott volna / Megszabadult volna, / Molnár a csáklyával / Beljebb taszította"* (Halászi), *Megfogódzott volna, / Ki is csúszott volna, / De a kutya molnár / Vízbe taszította"* (Börcs) , *„Ki is úszott volna, / Ki is tudott volna, / De ja huncut molnár, / Vissza taszintotta."* (Győrzámoly), *„Megfogódzott volna, / Ki is csúszott volna, / De a kutya molnár, / Visszataszította."* (Győrújfalu) szövegrészekre. A leszármazottak említették, hogy a lány jó úszó hírében állt. *„Akkor még nem halt meg, mert igen jó úszó volt. Felpécnél mély volt a Bakonyér, aztán Mári ezért tudott jól úszni. Kiúszott a túloldalra és onnan kiabált, hogy majd a bátyja elintézi, ha megjön, mert vele erőszakoskodott."*[50] A peranyag alapján is feltételezhető, hogy a molnár is megdöbbenhetett ezen, hiszen abban az időben még a molnár legényeknél sem volt általános az, hogy tudtak úszni.[51] Ezt a tényt támaszthatja alá az a történetrész miszerint a molnár ladikkal ment a lány után. A molnárlegény leszármazottja más véleményen van: *„Valószínű, hogy Török József tudott úszni, mert én nem tudok olyan gyereket mondani Révfaluba, aki ne tudott volna úszni."* Deli Mári *„a ladikból, a Dunába esett"* ballada szövegrészt megerősíti a rokon története, miszerint a lány a legénnyel csónakázni ment. *„Azt mondták nekem, hogy ottan beszélgettek, csónakáztak. A ladikból beledobta a vízbe."*[52] Az igaz történetek többsége is ezt állítja. Például: *„A Duna közepén vót a malom és ladikon kellett a malomhoz bemenni. Dely Márit bevitte a mónárlegény ladikon a gabonával együtt. A mónár elkezdett erőszakoskodni a leánnyal – azt nem tudom, hogy jövet-e vagy menet – aztán az lett a vége, hogy a lány a Dunába esett, mert addig kepesztett. Ez igaz történet vót."*[53] A per anyaga szerint azonban a lányt a malomból dobta a molnár legény a vízbe. Győrzámolyon gyűjtött igaz történet, valamint a legközelebbi hozzátartozó története felel meg a valóságnak: *„Ezek mégis erőszakoskodtak vele, és hát kényszerítették, a leán meg védekezett és beledobták a Dunába, beletaszították."*[54] A balladák közül három változat a valóságnak megfelelően mutatja be az eseményt: *„Mikor a malomból / A Dunába estél!"* (Halászi), *„Mikor a malomból, A Dunába esett"* (Győrzámoly), *„Az a huncut molnár a Dunába dobta"* (Győrság). A közvetlen

[50] 15-ös számú adatközlő.

[51] Köszönet Perger Gyulának közléséért.

[52] 17-es számú adatközlő.

[53] 19-es számú adatközlő.

[54] Váray László gyűjtése Győrzámoly, 1969. Adatközlők: Varga Józsefné, 70, Pincés Mária, 68 éves.

leszármazó mesélte a történetet másként. Szerinte a molnár élve kötötte a lányt a zsilip alá, azért, hogy ne találják meg később a holttestet. Az esetet egy *„nem teljesen normális juhász"* látta, de neki nem hittek. Később a gyilkos vallotta be, hogy hova tette a lányt. *„A mónár meg csónakba ült aztán átment a túlsó partra, megkergette, megfogta, visszavitte és a zsilipek alá kötötte, hogy ne tudjon ki úszni és beszélni. Leütötte, hogy ne ellenkezzen. Lajos bátyja mikor visszament már nem találta Márit. Aztán egy juhász pont ott őrizte a parton a birkákat és látta mi történt. Az meg elbeszélte a csendéreknek, aztán úgy lett meg Mári. Oda volt kötve a zsilipek alá ott halt meg, mert nem tudott kiszabadulni, úszni." "Azt is hallottam, hogy Lajos bácsinak volt egy ügyvéd ismerőse, és az becsapta a molnárt, hogy segíteni akar neki, így vette rá, hogy mondja el mi történt és hol van a holttest. Úgy tudták meg, hogy a zsilipek alatt van. Mivel a juhász nem volt teljesen normális, így nem hittek neki."*[55] Ez a változat a *„de sokat szenvedett"* ballada szövegrészt jobban megerősítené, de a per anyagban nem szerepel, így csak a költői szülemény lehet. A molnárlegény rokona is azt erősítette meg, hogy *„zsilip itt nem volt a Dunán. Itt nem lehetett zsilip, ez hajómalom volt."* Elgondolkodtató azonban, hogy a lány holttestét öt nap múlva, nem messze az esettől találták meg. Szintén ő, erre ezt a magyarázatot adta: *„3-4 nap múlva dobja föl a víz a halottat. Vesszősnél nem lehetett hullafogó, mert a révfalusi oldalán voltak a vízimalmok, Dely Mári elakadhatott. Megakadt a szoknyája, vagy valami. Valószínű, hogy Török József tudott úszni, mert én nem tudok olyan gyereket mondani Révfaluba, aki ne tudott volna úszni."*

A halászi és a győrsági ballada változatban szerepel az eszköz neve, amivel a lányt víz alá nyomta a molnár: *„Molnár a csáklyával / Beljebb taszította.* (Halászi) *„Ki is úszott volna, / Ki evezett volna,/ De a huncut molnár visszataszintotta, / Kapta a csáklyáját, visszataszintotta."* (Győrság). A peranyagból azonban tudjuk, hogy a gyilkos eszköz nem csáklya, hanem evezőlapát volt: *„...egy ladikon hozzá közeledett s egy evezőlapáttal fejbe ütötte, sőt midőn a leány felbukkant, Török az evezőlapáttal őt a víz alá szorította, minek következtében Dely Mária megfult."*[56] Az igaztörténetekben nem szerepel a gyilkos eszköz neve, csak a molnár rokona említi egyedül: *„A ladikból beledobta a vízbe, akkor nem merült el a leány, mert a szoknyái, ruhája fönntartotta. Aztán evezőlapáttal nyomta le a vízbe."*

Különbségeket találunk a történetekben a lányt malomba kísérő személlyel kapcsolatban is. A csilizradványi változatban a lány édesapjával ment a malomba: *„Deli Mihály*[57]*, fölpéci gazda, meg lánya, Mári, Nagybajcsra mentek őrletni a vízimalomba."*[58] Míg a felpéci történetek szerint a lány a bátyjával ment a malomba, aki ott hagyta egyedül, amíg a városbeli dolgát elintézte: *„Lajos bátyjával elvitték őrletni*

[55] 15-ös számú adatközlő.
[56] GY. K. 1875. XIX. évfolyam,15-ik szám, február 21-én , vasárnap, [2.]
[57] Helyesen Dely István.
[58] Bakos 1942. 24-25.

a gabonát", „Dely Mári bátya volt Dely Lajos. Aztán ő vitte el Márit a malomba. Lajos bácsi azért vitte el magával, mert tutta, hogy el köll neki valahová menni. Az meg hát osztan vigyázz addig a lovakra. Elment a bátyjával, aztán ott hatta, míg elintézte dógát a városba, valami ügye vót, mer az meg jegyző vót".[59] A mórichidaiak viszont a szomszédokkal és a báttyal való útrakelést mesélték. A múlt századi sajtó szerint a lány kocsisukkal vitte el a gabonát: *„A kocsival kocsisát és 19 éves leányát küldötte el, ez utóbbi menyasszony volt. Midőn a kocsis a gabonát a malomba behordotta, a leányt a malomban hagyta, mondván, hogy a lovak számára valahol a közelben istállót fog keresni."*[60] Az azonban elgondolkodtató, hogy a kocsis tanúvallomásáról, akár személyére, vallomására vonatkozó ügyészi, ügyvédi hivatkozására nem találtam adatot. Arra a kérdésre, hogy a lány miért maradt a malomba a molnárlegény rokona adta meg a választ: *„Az öregek mesélték, hogy barátság volt köztük, nem először volt ottan. Ha nem így volt mért jött el a Felpécről ide, miért maradt itt egyedül? Tetszett neki a legény. Kölcsönös vót. A leány egyedül vót és azt is mondták, hogy nagyon szép lány vót. Ida néni és apám is azt mondta szép lány vót. De a Török Jóska egy jó megjelenésű legény vót, Felpécről nem véletlen gyütt a leány a Duna partra. A két fél ismerte egymást."*[61]

A leszármazók az elkövetők számát tekintve, egy gyilkost említenek, – a tényeknek megfelelően – míg a többi adatközlőnél több gyilkos is szerepel: *„aztán ott voltak markos legények, aztán annyira megtetszett nekik a leányzó, kényszerítették, talán próbálkoztak, ő meg nem volt hajlandó. Aztán a leányt kicsalták a malomból és elvitték velik, hogy egy kicsit menjenek, de aztán vissza nem hozták, hanem belelökték a vízbe."*[62] A sajtó, például a Győri Figyelő *„három letartóztatott egyént"* említ, a Szabad Polgár lap is "... *hullája a tettesek által a Dunába dobatott. A tettesek már kézre vannak kerítve"*[63] – közli a hír. Az ügyészi iratok csak bűntársakat említenek, Gaszt (másutt Kaszt) Andrást és Ács Benedeket. Gaszt Andrásra vonatkozó dokumentumra leltem a Győr Vármegye Csendbiztosi Hivatalának 1874. szeptemberi iratai között, amelyben ez állt: *„18-án Két rendőr Révfaluból Kaszt Andrást bekísérte a törvényszéki börtönbe."*[64] Az elkövetők számát tekintve a ballada szöveg egységesek. Egyetlen egy balladában szerepel három molnár legény. *„Hervad a ciprusfa a hegyek tetején, / Hervad három molnárlegény a tömlöc fenekén. / Rászállott a páva a vármegyeházra, / Három molnárlegény szabadulására."*

[59] 15-ös számú adatközlő.

[60] GY. K. 1874. XVIII. évfolyam 75-ik szám, szeptember 17-én , csütörtök, 309.

[61] 17-es számú adatközlő.

[62] Németh Imre gyűjtése Mórichida, 1966. Adatközlő: Baráth Bálintné, 67 éves.

[63] Győri Figyelő 1874. második évfolyam 38. szám, szeptember 23. [3.], Szabad Polgár 1874. III. évfolyam 76.szám, szeptember 20-án , [3.]

[64] Tósziget és Csilizközi járás pandúr tizedesének félhavi jelentése a rendőri szolgálatról, Szeptember hó 16 kától-október hó 1-ig. Lásd GYMSM: GYL, IV. B. 406. Győr Vármegye Csendbiztosi Hivatalának Iratai 1874. Csendbiztos félhavi jelentésének 18-ai bejegyzése.

A balladavariációk középső részében, visszatérő költészeti elemek, párbeszédek is figyelmet érdemelnek. A sokoróaljai változatokban a „megszólaló halott" bátyjához, a rábaközi változatokban édesanyjához, a szigetközi változatokban mindig a rózsájához, szeretőjéhez intézi kérdéseit.Az egyik versszakban a lány bátyját, arra kéri, hogy csak addig sirassa, *„Míg a vizen járok,/ Míg a habos Duna/ Víztetején járok.", „Míg a habos Duna viszi gyönge testem,"* (Mórichida.), illetve már ne sirassa: *„Kedves Lajos bátyám, / Ne sirass engemet,/ Duna habos vize, / Mossa a testemet."* (Felpéc). A győrzámolyi változatban szeretőjéhez szól, míg a rábapatonaiban édesanyjához: *„Ne sirass, ne sirass, / Ne sirass engemet, / Sebes Duna vize, / Temet el engemet."* (Győrzámoly), *„Ne sírj édesanyám, / Nem halok én bele, / Csak a Tisza vize, / Szíjja a testemet", „Ne sírj édesanyám, / Nem haltam még bele, Csak a Tisza vize, / Visz be a tengerbe."* (Rábapatona). A balladarészlet megfelel a valóságnak, hiszen a lány holtteste több napig nem került elő. A ballada szöveg egyben jelzi a vízbefúló síri nyugalom utáni vágyát, és a temetetlenségtől való félelmeket. Ezt bizonyíthatja a ballada szövegben kért papi temetés is: *„Elhívatod anyám majd azt az egy papot, / Elhívatom lányom, / Mind az az öt papot."* (Sobor)

A következő versszakokban ugyanaz a párbeszéd zajlik, mint például: a „Megöltek egy legényt, hatvan forintjáért..." kezdetű balladában.[65]

A már említett személyek között a temetés körülményeiről és a végső tiszteletadásról folyik párbeszéd :

„Csináltatsz-e anyám, / Diófa koporsót? /, Csináltatok lányom, / Márvány kőkoporsót." (Sobor, Rábapatona)

„Csináltatsz e nékem / Diófa koporsót? / Csináltatok, csináltatok Márványkő koporsót." (Megöltek egy legényt...)

A diófára vonatkozóan Vikár Béla megjegyzi: „Népköltésünkben nagy szerepe van ennek a fának. Magát a szerelmet is jelenti mind a fa, mint pedig a gyümölcse."[66]

„Megsiratsz-e rózsám, / Egy pár ember előtt? / Megsiratlak rózsám / Egész világ előtt" (Győrújfalu)

„Megsiratsz- e engem/ Apád- anyád előtt? / Megsiratlak édes kincsem, / Egész világ előtt." (Megöltek egy legényt...)[67]

„Elkísérsz-e bátyám, / Temető kapuig? / Elkísérlek, húgom, / Örökös hazádig." (Felpéc)

„Kikísérsz-e engem / Temető sarkáig? / Kikísérlek édes kincsem, / Örökös házadig" (Megöltek egy legényt...)

[65] Lajos 1965., 283., valamint A megszólaló halott típusú balladában. Lásd Vargyas 1976. 447. Ez a motívum megtalálható a halálra táncoltatott lány típusú ballada variációiban is: „Csináltatsz-e néki diófa-koporsót? Csináltatok, anyám, márványkő-koporsót." Lásd Kríza 1967. 54.

[66] Vikár 1905. 276.

[67] Barsi 1971/B. 159.

A versszakok a szeretet tárgyi megjelenését és kifejezését mutatják, de utalhatnak a tartósabb anyagokból pl.: kőből készült tárgyak időállóságára. *„A kőből készült, főként barokk és rokokó stílusú változatok mindenekelőtt Dunántúlon terjedtek el, de megtalálhatók az ország más területein is, a hazai jezsuita mozgalom egykori főbb kisugárzási körzeteiben. E sírjelek a XVIII. században terjedtek el, mindenekelőtt nagypolgári, nemesi családok használatában."* – írja Kunt Ernő.[68] A felpéci temetőben ilyen szív alakú kőkeresztet az említett időszakból többet találtam.

A balladavariánsokban gyakran szerepel a márványkő kereszt állításának ígérete: *„Csináltatsz-e anyám, / Diófa keresztet, / Csináltatok lányom, / Márványkő keresztet.„* (Rábapatona) Azt is meg kell említeni, hogy a népi szimbolikában a márvány a tisztaságot, szüzességet jelképezi: *„Márványkőből, márványkőből van a Tisza feneke,*

Gyönge vagy még, gyönge vagy még, babám a szerelemre,"

„Milyen megkapó gyengéd jelképpel fejezi ki a népdal a szüzességet: márványkőből, vagyis az egyik legértékesebb anyagból van a Tisza feneke. S milyen tisztességes, nem »rámenős« a legény, aki a szüzességnél is nagyobb értéknek tartja babájában a szépségét és jóságát, ezért nehéz tőle megválni." – írja Vajda Mária az erotikus jelképekről.[69]

A lány szüzességére, illetve annak elvételére utal az 1910-ben lejegyzett, Halászin gyűjtött ballada két versszaka: *„A pünkösdi rózsa / Kihajlott az útra, / Nincsen olyan legény, / Ki azt leszakítja. Szakítsd le, te molnár, / Tűzd a kalapodra, / Készen a számodra / Már az akasztófa!"* „Vagyis a rózsa nemcsak maga a szerető, hanem a szerelem is, vagyis rózsát szakítani annyi, mint a (testi) szerelmet élvezni."[70]

A molnár leszármazottja mesélte el, hogy Dely Mári sírja is márványból volt: *„Ugyanolyan vörös márványból volt, mint a mi sírunkon van. Dely Mári sírt úgy mutatták meg a rokonok, hogy itt van a Dely Mári eltemetve. Nem szív alakú volt. Egy szomorúfűz volt rajta, alatta a felirat, Dely Mária meg még valami. Vörös márványból volt. Ott volt a temetőben hátul."*

A halottnak megcsendített harang motívuma többször előfordul a balladákban. A harangok meghúzásának és Dely Mári emlékezetbe tartásának kérésével, a szeretőtől való elbúcsúzással zárul néhány változat: *„Harangok, harangok,/ Szomorún szóljatok,/ Kedves szeretőmnek, Szomorút húzzatok."* (Mórichida), *„Harangok, harangok/ Szépen hangozzatok! (konogjatok)/ A szegény Márira, Szép verset húzzatok."* (Győrzámoly)

Két változatban találtam meg a szerelmet, mint tragédiát előidéző okot: *„Fejfámra azt írják/ Itt nyugszik egy árva! Kinek szerelemből, / Történt a halála."* (Sobor), *„Írjad a fejfámra! / Itt nyugszik egy árva, / Kinek szerelemből / Történt a halála."* (Rábaszentandrás). Az 1954-ben gyűjtött ballada konkrétabban írja le a tanulságot: *„Lá-*

[68] Kunt E. 1983. 56.
[69] Vajda 1988. 16.
[70] Vargyas 1987. 21.

nyok, lányok, lányok, rólam tanuljatok, / Éjjel a malomban sohase háljatok. / Mert ha ti ott háltok, ti is csak úgy jártok, / Piros véreteket földre hullatjátok."[71] Népdalból kölcsönzött szöveggel zár ugyanez a balladaváltozat: *„Rászállott a páva vármegyeházra, / Három molnárlegény szabadulására."*

A ballada keletkezési idejére nézve értékes információval szolgált Horváthné Takács Judit, akinek gyűjtéseiből tudjuk, hogy a ballada már élt a tragédia után egy évvel. Az elbeszélések szerint 1875-ben, amikor a jegyző, Dely Lajos Rábaszentmihályra ment, a falu népe a határban fogadta az új jegyzőt és tiszteletére elénekelte Dely Mári balladáját. *„Azt mesíte idesapám, hog az öreg Dusa kezdte el az ineket, hogy szegíny Deli Mári de sokat szenvedett. Aztán mindenki bekapcsulódott az ineklésbe, még Deli Lajos is. Idesapám kemíny ember vót, de azt mondta, hogy bizony ajkkor ő könnyei is kigyüttek nem csak a Deli Lajosé. Sírt ott mindenki. Olyan vót, mint a halottsiratás."* Egy másik adat szerint pedig 1875-ben, egy házszentelés alkalmával Pados Istók koldus énekelte: *„Aztán a nagy mulatásbul egyszerre szomorúság lett, mer Istók mesít. Elmesíte a Deli Mári esetit, meg el is inekűte."* A házszentelés időpontjára azért emlékeztek, mert a mestergerendán ott volt az építtetés dátuma. Dely Mári leszármazottja is említi, hogy már a szülei is énekelték a Dely Márit. Egy másik adatközlő is ezt erősíti meg: *„Édesanyám 1893-ban született, leány korában gyakran énekelte. Szívesen énekelte, ahogy mondta: »igen szerettük énekelni, mert ez igazság volt, valóság volt«"*[72]

A ballada elterjedésére és ismertségére nézve is fontos adatot közöl Horváthné Takács Judit 1987-es gyűjtése: *„Ott gyülekeztek az emberek ahol a kút volt. Várták az új jegyzőt, aki Felpécről gyütt. Tudod előtte a tanító olyan mindenes vót. Kántor is vót, harangozó is, meg jegyző is. Deli Lajos vót az első tanút jegyző. Persze nem azér vótak rá kiváncsiak, mer olyan tanút vót, hanem azér mer ő vót Deli Mári testvére."*[73] A közlés sejteti, hogy a balladát már sokan ismerhették, épp ezért voltak kíváncsiak az élő szereplőjére, Dely Lajosra. Tudjuk, hogy a felpéci emberek summások voltak, így bejárták a környékbeli falvakat, vidékeket, (Rábaköz, Szigetköz, Csallóköz). Az egyik igaz történet is ezt erősíti meg: *„Máshol is ismerték, mert sokan jártak summásnak Rábaközbe aratni."*[74] A ballada elterjedése szempontjából meghatározónak tartom azt is, hogy az áldozat származási helye és a tragédia színhelye nem egyezett meg. Dely Mári Felpécen, (Sokoróalján), született és Győrújfalu közelében (Szigetközben)

[71] V.ö. „Szűzleány pajtásim, rólam tanuljatok !/ Betyár gyerekekkel ne barátkozzatok! / Mer ha barátkoztok, ti is így járhattok / Piros véretek a földre kiontjátok." In: Sárközi 1985. 111.

[72] 8-as számú adatközlő.

[73] Adatközlő: Lakó Elekné, szül.: Bejczi Borbála 1910-1992., A házavatás történetét többen ismerték a faluban: Bölöndi Jánosné, szül.: Bodor Terézt (1905-1990.), Halász Brigitta (1898-1992.), Lakó Elek (1907-1994.), Lakó Elekné, szül.: Bejczi Borbála (1910-1992) gyűjtötte: Horváthné Takács Judit Rábaszentmihály. 1987. A házat Bezavics Jánosné, szül.: Szabó Ilona 1920., nagyszülei építettek 1875-ben, melyben ő gyermekkorában élt.

[74] 15-ös számú adatközlő.

halt meg. Dely Mári bátyja pedig az eset után, több éven keresztül Rábaszentmihályon, egy másik néprajzi tájegységben, (Rábaközben) jegyzősködött. Így az esetről térben is nagyobb körzetben tudtak. Az sem elhanyagolható tény, hogy a gyilkosságról és körülményeiről sokan tudhattak, mivel három járásban is köröztették, kidoboltatták Dely Mári eltűnésének hírét és a lány személyleírását. Dely Mári balladájáról azt lehet megállapítani, hogy országosan nem terjedt el. Ezt a szakirodalomban, illetve országos gyűjtemények, adattárak áttekintése után vélem így. Faragó József erre a jelenségre ezt a magyarázatot adja: „Tudvalevő, hogy létrejöttük időszakában a betyárballadák és az új balladák – sőt valaha a klasszikus balladák – is »helyi« balladák voltak, hisz egy bizonyos helyen, jobbára megtörtént esemény alapján keletkeztek, ám minden irányban tovaterjedve, idő teltével általánossá váltak: elvesztették »helyi« jellegüket."[75] „Csakhogy a fejlődésnek ez az útja napjainkban inkább elméleti, mintsem gyakorlati. A mostani helyi balladák oly későn (a múlt század végén, de nagyobbára e században) keletkeztek, hogy még nem volt idejük elterjedni — ezután pedig, a hagyományos balladaéneklés szükségletének és gyakorlatának elmúltával, már sem idejük, sem erejük nem lesz a nagy sugarú szóbeli terjedésre."[76] Azt is tudjuk, – írja Vargyas Lajos – „...hogy bizonyos balladák területhez kötve éltek (vagy maradtak fenn leginkább)..."[77]

A ballada mai napig való fennmaradását több okkal magyarázhatjuk. Például a még élő leszármazottak rokonsági tudatával, a fiatal lány megható tragédiájának történetével, a lány átlagostól eltérő mivoltával, például: rátartiságával, büszkeségével, szépségével. A rokonok is úgy mesélik, hogy szép lány volt, valamint az említett rábaszentmihályi gyűjtésben is így szerepel Dely Mári: *„...meg a Deli Mári is szíp lány vót. Nagyon szíp lány vót."*[78]. A molnár leszármazottjai visszaemlékezése szerint is az volt: *„azt is mondták, hogy nagyon szép lány vót. Ida néni és apám is azt mondta szép lány vót."* A korabeli sajtó nagy érdeklődésével és a balladaéneklési alkalmak meglétével is számolnunk kell. Tudomásunk van arról, hogy míg korábban toll- és kukoricafosztóban énekelték a balladát, az 1960-as években téesz által szervezett dió és mogyoró pucolás alkalmával elevenítették fel Felpécen Dely Mári balladáját. *„Sokat énekeltük kukoricafosztásnál. Jártunk summásnak Novákpusztára, Vaspusztára répát egyelni, hathetes aratásra, meg hathónaposnak.", „Fiatal korunkban tanultuk Felpécen, tollfosztás, kukoricafosztás közben."*[79]

Arról, hogy a ballada ponyvairodalomban elterjedt volna nem találtam adatokat. Az adatközlők szerint mindenki édesanyától tanulta otthon, vagy közösségben, például toll-és kukoricafosztás alkalmával. Egy adatközlő nyilatkozott úgy, hogy:

[75] Faragó 1977. 372.
[76] Faragó 1977. 373.
[77] Vargyas 1988. 369.
[78] Adatközlő: Halász Brigitta (1898-1992.) Gyűjtő: Horváthné Takács Judit Rábaszentmihály 1987.
[79] 20-as, 19-es számú adatközlő.

„Így volt a dallama, volt ennek kilenc-tíz verse. Idesanyámtúl tanultam, és könyvbe nekem meg vót írva, az is, hogy mi hogyan keletkezett, meg a templom, hogyan keletkezett, de ma már nincs meg, elkérték, egy illető elvitte és sose hozta vissza."[80] Feltehetően ez kéziratos könyv lehetett. Van adatunk arra, – mint már említettem – , hogy koldus is énekelte, de arra nincs, hogy azt ponyváról tanulta volna.

A balladavariánsok dallamát tekintve, a felpéci és a szigetközi dallamok szinte teljesen megegyeznek A rábaközi változatoknál igazolni látom Katona Imre megállapítását, miszerint „a ballada a dallamot a lírától, epikától kölcsönzi". Például a sobori, rábaszentandrási változat dallama, szinte megegyezik a „Rózsám a szemedért" kezdetű népdaléval. A győrsági dallam teljesen eltér a többi változattól, legjobban közelít a népdalra jellemző jegyekhez. Ahogy Barsi Ernő írta róla könyvében: „Egészen sajátos és a környék ismert változataitól teljesen eltérő... Míg az eddig előkerült változatok dallama elég műdalszerű, itt Horváth Istvánné Csete Anna (1916) szép, szó végű dallammal énekelte. Joggal lehet sajátos győrsági változatnak tekinteni."[81]

A klasszikusnak mondható hagyományozódási alkalmak (fonó, tanyázások) mára megszűntek. Ugyanez mondható el a mi esetünkben is. Dely Mári balladáját ma már nem éneklik hagyományos közösségekben. Pávakörök műsorában fordul elő, illetve a gyűjtő magnója csal elő még néha egy-egy szép változatot. Legelevenebben él még szülőfalujában, illetve a vízimolnárság emlékeit őrző területeken. Többnyire azonban csak mint epikus történet, igaz történet, ballada magyarázata hagyományozódik tovább.

Adatközlők

1. Bálint Józsefné, szül.: Szalai Katalin, Külsővat, 1955.
2. Bertalan Sándor, szül.: Felpéc, 1922.
3. Bertalan Sándorné, szül.: Bozzay Ida, Felpéc, 1928.
4. Darázs Jenőné, szül.: Mészáros Erzsébet, Halászi, 1943.
5. Deli Sándorné, szül.: Gaál Margit, Győr, 1922.
6. Enyingi Józsefné, szül.: Reider Irma, Felpéc, 1931.
7. Horváthné Takács Judit, szül.: Takács Judit, Rábaszentmihály, 1962.
8. Karácsonyi Lajosné, szül.: Venesz Mária, Kunsziget, 1927.
9. Magyar Katalin, szül.: Felpéc, 1934.
10. Marton Józsefné, szül.: Rácz Éva, Győr, 1949.
11. Oross Oszkár, szül.: Dunaszentpál, 1926.
12. Reider Józsefné, szül.: Varjú Anna, Felpéc, 1942.
13. Simonyi Edit, szül.: Felpéc, 1946.

[80] Németh Imre gyűjtése Mórichida, 1966. Adatközlő: Baráth Bálintné, 67 éves.
[81] Barsi 1997/A. 30-31., 122.

14. Solecki Győző, szül.: Győr, 1950.
15. Szarka Ferencné, szül.: Varju Julianna, Felpéc, 1916.
16. Szeles Sándorné, szül.: Szeles Mária, Rábaszentmihály, 1952.
17. Török József leszármazottja, szül.: Győr, 1933.
18. Varju József, szül.: Felpéc, 1911.
19. Varju Józsefné, szül.: Magyar Julianna, Felpéc, 1920.
20. Varju Miklósné, szül.: Mészáros Julianna, Felpéc, 1912.

Gyűjtés helye, a ballada ismertsége	*Gyűjtés ideje*	*Gyűjtő*
Börcs	1965	Barsi Ernő
Csilizradvány	1942	középiskolások
Felpéc	1974	Magyar Katalin
	1996	Lanczendorfer Zsuzsanna
Győrújfalu	1969	Barsi Ernő
Győrság	1990	Barsi Ernő
Győr-Sopron megye	1954	Nagy Lenke
Győrzámoly	1967	Váray László
	1969	Váray László, Várayné Bíró Ibolya
Halászi	1910	Kenesei Ilona kézirata
	1979	Darázs Jenőné (a ballada elveszett)
Kunsziget	1984	Hécz Tünde
Külsővat	2003	Lanczendorfer Zsuzsanna (adat az ismertségre)
Mórichida	1966	Németh Imre
Nagybajcs	2000	Lanczendorfer Zsuzsanna (énekelték, de a Daloló Szigetközből című könyvből vett változatot)
Pásztori	1997	Balázs Lívia (adat az ismertségre)
Rábapatona	1970	Váray László
Rábaszentandrás	1967	Hegedűs Mihály
Sobor	1966	Gergely Attila, Hegedűs Mihály
	1972	Horváth Győző
Tét	1910	Kenesei Ilona kézirata

Irodalom

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE (Szerk.)
é. n. A magyar nyelv értelmező szótára III. kötet, huncut, huncutkodik címszó 379., 380., Budapest

BAKOS JÓZSEF (szerk.)
1942 Együtt dolgoztunk. Az Érsekújvári Áll. Gimn. IV. A. osztályában működő Nyelvművelő és Falukutató Munkaközösség írásai. Érsekújvár. A "Védjük Nyelvünket" Diák-munkaközösség kiadása, 79 p.

BARSI Ernő
1971a Daloló Szigetköz. Győr
1971b „Zöld erdőben, sík mezőben..." Győr
1995 Daloló Szigetköz. Győrzámoly
1997a „Híres Ság az én hazám..." (Dalok, mondókák, szokások Győrságról.) Győrság
1997b Tompa Mihály és a zene. Széphalom. 9. 257-281. Sátoraljaújhely

CZIGÁNY BÉLA
1963 Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez II. Arrabona, 5. sz. Győr. 207–228.

FARAGÓ JÓZSEF
é. n. Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest

GAÁL KÁROLY
é. n. Spinnstubenlieder. Lieder der Frauengemeinschaften in der magyarischen Sprachinseln im Burgenland. München

GYŐRI FIGYELŐ
é. n. Társadalmi, Közművelődési és Szépirodalmi Hetilap. A Győr Városi Bizottmányi Reform-Kör, a Győri Ismeretterjesztő Egylet, a Győri Ének- és Zene-Egylet, és a Győri Kereskedő Ifjusági Önképző Kör Hivatalos Közlönye. Megjelenik hetenkint egyszer, mindig szerdai napon. Felelős szerkesztő: Rajz Ferenc. Kiadó és laptulajdonos: Ehler Antal.

GYŐRI FIGYELŐ
1874 Második évfolyam 38. szám, szeptember 23-án, szerda, [3].
Második évfolyam 39. szám, szeptember 30-án, szerda, [3].
Második évfolyam 40. szám, október 6-án, szerda, [3].

GYŐRI KÖZLÖNY
é. n. Politikai vegyes tartalmú hetilap. Kiterjesztve Komárom- és Mosony- megyékre, továbbá Pápavidék- és Rábaközre. Megjelenik hetenkint kétszer u. m. csütörtökön és vasárnapon. Felelős szerkesztő és kiadó: Mersich József.
1874 XVIII. évfolyam 75-ik szám, szeptember, 17-én, csütörtök, 309.
1875 XIX. évfolyam, 14-ik szám, február, 18-án, csütörtök, [3].
15-ik szám, február 21-én, vasárnap, [2].

16-ik szám, február 25-én, csütörtök, [2].
17-ik szám, február 28-án, vasárnap, [1-2].
18-ik szám, mártius, 4-én, csütörtök, [2].
19-ik szám, márczius, 7-én, vasárnap, [2].
27-ik szám, április 4-én, vasárnap, [3].
45-ik szám, junius, 6-án, vasárnap, [2].
46-ik szám, junius, 10-én, csütörtök, [3].

HÉCZ TÜNDE
1985 Népköltészeti hagyományok Kunszigeten. Kisfaludy Napok Honismereti Pályázat, Kézirat

JÁRDÁNYI PÁL
1961 Magyar népdaltípusok. II. kötet. Budapest

KATONA IMRE
1989 Ballada. In: A magyar folklór. (Szerk.: Ortutay Gyula), 159-205., Budapest
1999 Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása. In: Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Tanulmánykötet. (Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkárság. Szerk.: Küllős Imola) 95-102., Budapest

KRÍZA ILDIKÓ
1967 A halálra táncoltatott lány. (Egy magyar népballadacsoport vizsgálata). Néprajzi Tanulmányok. Budapest
1983 Epikus énekköltészetünk a századfordulón. Ethnographia, XCIV. évf., 2. sz., 207-215.

KRIZA JÁNOS
1911 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. I-II. MNGY XI-XII. Budapest

KUNT ERNŐ
1983 Temetők népművészete. Budapest

KÜLLŐS IMOLA
1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: Magyar Néprajz. V. Népköltészet. Budapest. 251-266.
1990 Latorköltészet és betyárfolklór. A folklór alkotások sajátszerűségei egyetlen témakör történeti változásának tükrében. Kandidátusi értekezés. Budapest

KÜLLŐS IMOLA (SZERK.)
1999 Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Tanulmánykötet. (Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkárság.) Budapest

LAJOS ÁRPÁD
é. n. Borsodi fonó. Miskolc

LANCZENDORFER ZSUZSANNA
1999 Dely Mári balladájának igaz története. In: Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Tanulmánykötet. (Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkárság. Szerk.: Küllős Imola) 159-181. Budapest

LISZKA JÓZSEF
2002 A szlovákiai magyarok néprajza. Budapest

MEZŐDY Ö. ISTVÁN
[1980] Szigetköz. (Z. Szabó László bevezetőjével.) Budapest

MITRULY MIHÁLY
é. n. Magyar népballadák. Kolozsvár-Cluj-Napoca

SÁRKÖZI RUDOLF
1985 Üzentem a kapuvári bírónak... Kapuvári népdalgyűjtemény. Kapuvár

SEBESTYÉN GYULA (Gyűjtötte és szerk.)
é. n. Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Dunántúli gyűjtés. Budapest

SZEGHALMY GYULA
1938 Dunántúli vármegyék. Kiadja: A Magyar Városok Monográfiája Kiadó Hivatala. Budapest

SZABAD POLGÁR
é. n. A győrmegyei és városi ellenzék közlönye. Hetenkint kétszer, vasárnap és csütörtökön megjelenő politikai, közgazdászati és kereskedelmi lap.
1874 III. évfolyam, 73. szám, szeptember 10-én, csütörtök [3].
III. évfolyam, 76. szám, szeptember 20-án, vasárnap [3].
III. évfolyam, 77. szám, szeptember 24-én csütörtök [3.

TÁRKÁNYI BÓTA LÁSZLÓ
1976 Ki volt a „nagy hegyi tolvaj"? A népballada történeti elvű kutatásának problémái és lehetőségei. Kortárs, XX. évf., 11. sz.

TIMAFFY LÁSZLÓ
1980 Szigetköz. Budapest

1997 NÉPHAGYOMÁNYOK A GYŐR KÖRNYÉKI TEMETŐKBEN. GYŐRI TANULMÁNYOK. 19.SZÁM, 181-187.

VAJDA MÁRIA
é. n. Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről. Kecskemét

VARGYAS LAJOS
é. n. A magyar népballada és Európa. I-II. Budapest
1987 Szerelmi-erotikus szimbolika a népköltészetben. 20-39. In: Hoppál Mihály – Szepes Erika (szerk.) Erósz a folklórban. Erotikus jelképek a művészetben. 20-39.
1988 Népballada. In: Magyar Néprajz V. Népköltészet. 278-371., Budapest

VIKÁR BÉLA
1905 A „Szűcs Marcsa" balladáról. Ethnographia, XVI. évf., 273-290.

VOIGT VILMOS
1972 A folklór alkotások elemzése. Néprajzi Tanulmányok. Budapest.
1983 Van-e társadalmi konfliktus a népballadában? Folklór, folklorisztika és etnológia. 53.

Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára

FARAGÓ JÓZSEF

Habent sua fata libelli: megvan a könyveknek a maguk sorsa – tartja a régi latin közmondás, s életem során bizonyára doktori disszertációmnak jutott a legkalandosabb sors.

Brassói szülővárosomból 1940 augusztusában jutottam el először a háromszéki Uzonba. A Római Katolikus Főgimnázium hetedik éve után vakációztam, amint Heszke Béla fiatal franciatanárom, a későbbi jeles esztéta beajánlott a jómódú Temesváry családhoz, hogy fiukat, iskolatársamat, a negyedik gimnáziumot végzett Jánost készítsem elő a közelgő román felvételi vizsgára, ugyanis akkoriban a tanulást az ötödik osztálytól a magyar gimnáziumokban is csak sikeres román felvételi után lehetett folytatni.

Uzon Brassótól 24 km-re esik a székely körvasúton észak felé, az utána következő megyeszékhelytől, Sepsiszentgyörgytől mindössze 8 km-re. Uzoni tartózkodásom diákéveim szép emlékei közé tartozik. Egyebek közt János tanítványommal és két évvel fiatalabb Gergely öccsével, valamint a velük egykorú szomszéd Tutsek Jánossal életre szóló barátságot kötöttem. Sajnos, hármuk közül az élők sorában ma már csak az utóbbit tisztelhetem Budapesten.

Augusztus 30-án délután-este a rádiók megrázó történelmi eseményt sugároztak: a II. bécsi döntés az utóbb Észak-Erdélynek nevezett országrészt Romániától Magyarországhoz csatolta. A román felvételi vizsgára való előkészítés így tárgytalanná vált, hiszen tanítványom a gimnáziumot nem a romániai Brassóban, hanem a Magyarországnak ítélt Sepsiszentgyörgyön fogja folytatni, ott pedig nem lesz szükség román felvételire. Másnap reggel a legelső vonattal hazaindultam, és sohasem felejtem el, hogy a Bukarest és Brassó felől szembejövő vonatok lépcsőin is fürtökben lógtak a székelyek, akik a döntés hírére azonnal hazaindultak. Lassuló ütemben ez

folytatódott két héten át, amidőn az új magyar–román határ lezárásával a szabad utazás véget ért.

Az én gondom az volt, hogy miután egy év múlva érettségizem, folytatólag magyar egyetemre mehessek, Romániában ugyanis nem volt magyar egyetem. Ezért családunk úgy döntött, hogy édesapámmal húzódjunk át Magyarországra, öcsém és édesanyám pedig egy későbbi csendesebb időben, miután mi megteremtjük valahol az új otthont, utánunk jön. Első lépésként egy falusi szekérrel és kevés cókmókkal Felsőrákosra, édesapám Ferenc öccséhez és családjához siettünk.

Nehéz hónapokat értünk. Édesapám heteken át állásért bolyongva, végül Székelyudvarhelyen kapott férfiszabói bérmunkát, de hányattatásai során úgy meghűlt, hogy a székelyudvarhelyi kórházban nem tudták életét megmenteni. Én csak halála és temetése után kaptam meg a szomorú hírt a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban. Magam ugyanis, kissé apai nagyanyámnál Olándon időzve, majd a székelyudvarhelyi Római Katolikus Gimnáziumban próbálkozva, sok gyalogos hányattatás után végül Sepsiszentgyörgyön állapodtam meg, ahol a Székely Mikó Kollégiumban több brassói osztálytársamra és számos iskolatársamra találtam.

Soha el nem múló hálával gondolok a kollégium igazgatójára, Demeter János tanár úrra, néhai Eötvös-kollégistára, aki a székelyudvarhelyi kórháztól kapott hivatalos levél alapján édesapám halálát tapintatosan próbálta közölni velem, és kitörő sírásomban igyekezett megvigasztalni. Ezen túlmenően a kollégiumnak nemcsak az érettségi előtti utolsó tanévben voltam ingyenes bennlakó tanulója, hanem egyetemi éveim vakációira is meghívott, hogy mivel haza nem mehetek, legyek a vendégük a többi dél-erdélyi „menekült" diák között. Midőn rövid idő múlva Székelyudvarhelyre vetődtem, édesapámnak még a sírját sem sikerült megtalálnom.

Brassói otthonomtól országhatárral elzárva, a Székely Mikó Kollégiumban, valamint Uzonban Temesváryéknál és Tutsekéknél találtam második otthonra. Egyetemi éveim alatt valóban sokszor vettem igénybe vendégszeretetüket, és ez arra is lehetőséget adott, hogy megkezdhessem tudományos pályám első jelentősebb néprajzi gyűjtőmunkáját. Azokban az években Háromszéken összesen 22 faluban gyűjtöttem: a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak néprajzi tárgyakat, a magam számára népköltészetet. Apróbb gyűjtéseim közül azok, amelyek a közelgő háború során nem pusztultak el, sepsiszentgyörgyi tanáromnak, dr. Konsza Samunak *Háromszéki magyar népköltészet* című, 1957-ben megjelent, általam szerkesztett nagy gyűjteményében láttak nyomdafestéket. Mindezeknél jelentősebb volt azonban betlehemes gyűjtésem 1942 és 1943 karácsonyán Uzonban, nehéz körülmények között, az új magyar-román határtól mindössze néhány km-re, katonaságtól elárasztott területen. 1943 karácsonyán, a viharos időjárásban a fényképfelvételeket az akkor még amatőr Tutsek Jánosnak köszönhettem.

Kétszeri gyűjtésem 1942 és 1943 karácsonyán már jelezte, hogy nem olyan kurta szövegközlésre kívánok szorítkozni, miként korábban ez általános gyakorlat volt, hanem a népéletbe ágyazva igyekszem bemutatni nemcsak a játék puszta szövegét, hanem a játék életét is. Ekkor kezdett kialakulni az a társadalom-néprajzi törekvés, amelynek egyik úttörője voltam, s néhány nyugodtabb év múlva több olyan tanulmánnyal bizonyítottam, mint 1946-ban *A tánc a mezőségi Pusztakamaráson*, 1947-ben önálló kötetként a *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson*, majd 1949-ben a *Betlehemezés Csikcsobotfalván 1946-ban*.

Ezeknek az előzménye volt az uzoni gyűjtés, és természetes, hogy 1944 karácsonyán a harmadik kiszállásra készültem, de a rajtunk átvonuló háború zűrzavarai, főként pedig egyéni sorsom súlyos megpróbáltatásai ezt lehetetlenné tették. Orosz katonák ugyanis a Kolozsvár elfoglalása utáni napokban házról házra járva vagy az utcán több ezer kolozsvári, kizárólag magyar férfit fogdostak össze; némelyiküket pizsamában húzták ki az ágyból. Miután a kolozsvári börtönt napok alatt színültig töltötték, erős fegyveres kísérettel gyalog Tordára hajtottak, ott ötvenesével marhavagonokba zsúfoltak, és minduntalan megállva kelet felé indultunk, hogy a szembe jövő, nyugat felé siető szovjet katonavonatokat a gyors előhaladásban ne akadályozzuk. WC nélkül, ivóvíz nélkül, és bármi olyan edényféle nélkül, amelyben esetleges vizünket és élelmünket elfogyaszthattuk volna, előbb Brassóban szálltunk ki, de ott a hadifogolytábor oly zsúfolt volt, hogy több ezrünket nem tudták befogadni. Ezért a moldvai Foksányban állapodtunk meg néhány napra, hogy onnan a már megközelített Szovjetunió felé vigyenek kényszermunkára, nem egyet közülünk a halálba.

Idősebb barátommal, a jeles költő Kiss Jenővel életünk kockáztatása árán innen szöktünk meg egy sötét éjszaka, majd a nagy hidegben a Putna folyón ruhástul átgázolva, egy héten át éjjel-nappali bujkáló gyaloglással a Keleti-Kárpátokon átvergődve Kovásznára érkeztünk, ahol végre ismét Erdélyben éreztük magunkat.

Gyötrelmes utazásunk történetét, megköszönve az egyszerű moldvai román emberek segítségét is, Kiss Jenő írta meg egyik legszebb könyvében: *Ithaka messze van. Vallomás helyett krónika.* A könyvet a szovjet rendszer idején csak kéziratban népszerűsíthettük, s a kommunizmus bukása után, 1992-ben jelent meg nyomtatásban Kolozsváron.

1944-es karácsonyi gyűjtőutamat tehát elfújta a történelem vihara, de 1945 elején, amidőn doktori disszertációmat írni kezdtem, egy 1945-ös harmadik karácsonyi gyűjtés tervét melengettem, ez azonban a sürgősség áldozata lett. Észak-Erdélynek Romániához való visszacsatolása után ugyanis nem lehetett tudni, hogy az esetleg átszervezendő vagy megszűnő kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemnek, amelynek harmad-negyedévesen már nemcsak diákja, hanem gyakornoka is voltam, hogyan és meddig lesz majd jogában doktori címet adományozni. Aggodalmunk nem bizonyult ugyan utóbb jogosnak, de ezt akkor nem tudhattuk, s ezért doktoráltató professzoraim tanácsára 1945. május 29-én *Uzoni betlehemes* című, sa-

ját kezűleg gépelt doktori disszertációm példányait átadtam a rektori hivatalnak, hogy mindenik professzorom elolvashassa. Páratlanul gyorsan, mindössze négy nap múlva, június 2-án került sor doktori szigorlatomra: magyar néprajz főszakból Gunda Béla professzor úrnál, magyar irodalomtörténet és magyar nyelvészet mellékszakokból György Lajos és Szabó T. Attila professzor uraknál, akikben korább is, majd halálukig atyai jóbarátokra és pártfogókra leltem.

A szigorlaton a legmagasabb summa cum laude fokozatot nyertem, de doktori diplomám már jelezte az átszervezések kezdetét, ugyanis azt nem a Ferenc József, hanem a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem állította ki.

A disszertáció kiadását Gunda Béla tervezte az Egyetem Néprajzi Tanszékének általa alapított és szerkesztett Erdélyi Néprajzi Tanulmányok című kiadványsorozatában. Összesen kilenc száma jelent meg, én ezek közt hárommal szerepeltem: *Ismeretlen Kriza-életrajzok* (1943), a már említett *A tánc a mezőségi Pusztakamaráson* (1946) és a *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson* (1947). A kilencedik szám után az *Uzoni betlehemes* következett volna, miként a sorozat korábbi kötetének hátlapján a szerkesztő bejelentette, ekkor azonban jelentős változás történt: 1948-ban a tanügyminisztérium felmondta a Ferenc József Tudományegyetemtől maradt magyar állampolgárságú tanszemélyzettel kötött szerződéseket. Gunda Béla visszatért Magyarországra, és a debreceni egyetemen nyert professzori kinevezést, ahol haláláig (1994) nemzetközileg elismert, nagy tudományos pályát futott, és többek között a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. Szerződésének felbontása szinte szerencsésnek mondható, mert ugyancsak 1948-ban a romániai egyetemeken megszüntették a néprajz szakot (és csak 1991-ben indították újra), Gundának tehát Kolozsváron nem lett volna katedrája.

Így az Erdélyi Néprajzi Tanulmányoknak magva szakadt, magam pedig, egyetlen kéziratos példány nélkül, lemondtam arról, hogy doktori disszertációm valaha előkerüljön és nyomdafestéket lásson. Elvben az Egyetem irattárában meg kellett volna ugyan találnom, de a Ferenc József helyébe újonnan alapított Bolyai Tudományegyetem kiköltöztetése a Farkas utcai főépületből a sétatéri épületbe, majd 1959-ben beolvasztása a román Babeş Egyetembe, Babeş–Bolyai néven, olyan átszervezéseket, átrendezéseket igényelt, amelyeknek során kéziratom talán megsemmisült, vagy hozzáférhetetlenül lappangott.

Doktori szigorlatom után több mint harminc évvel váratlan fordulat történt. Kovács József történész barátom, egyetemi éveink alatt a Gábor Áron diákotthonban szobatársam, 1976–1984 között a Babeş–Bolyai prorektora volt, és ama évek egyikében (már nem emlékszem, hogy melyikben) kezembe nyomta az *Uzoni betlehemes* egyetlen előkerült példányát, sajnos, a dallammellékletek nélkül, amelyek végleg elveszettnek látszanak. Ezeket annak idején a szintén Brassóból Kolozsvárra szakadt zenetanárom, P. Jánossy Ferenc úr volt szíves átnézni és sajtó alá rendezni. Gunda Béla és Szabó T. Attila professzor úr állandó biztatása és támogatása mellett

talán itt a helye azt is megemlítenem, hogy dr. Sándor Gábor, akkor végzett fiatal nyelvész barátom nagy türelemmel ellenőrizte a szövegek betű szerinti lejegyzésének nyelvészeti helyességét, az ugyancsak Brassóból Kolozsvárra került Papp Imre úr, romántanárom pedig sok hozzáértéssel és leleménnyel segített az anyagban előforduló romlott román szövegek megfejtésében.

A kézirat szerencsés felbukkanását nem követte a kiadás, hiszen néprajzi tanszék és néprajzi oktatás nélkül, az Erdélyi Néprajzi Tanulmányok több mint harminc évvel korábbi megszűnése után a kiadásra gondolni sem lehetett.

Újabb tizenöt-húsz év múlva a Kriza János Néprajzi Társaság nyolcvanadik születésnapom közeledtével szíves volt felajánlani a kézirat kiadását. A szándékot köszönettel fogadtam; így jelent meg 2001-ben doktori értekezésem hiányosan, dallamok nélkül, de egyébként is torzón, hiszen 1944-es és 1945-ös gyűjtőútjaim nem valósulhattak meg, tehát nem olyan disszertációt írtam, amilyent szerettem volna, s amilyent egy csendesebb életben meg is valósítottam volna. A dallamokra vonatkozó néhány utalást benne hagytam a szövegben, mert ezeknek a mellőzése átdolgozást igényelt volna, azonban a kéziratban egy szót sem változtattam, tudva, hogy egy olyan folklórtörténeti munkáról van szó, amelyet nem lehet jó félévszázad múltán újabb szempontokkal keverni-vegyíteni. Mindössze a kézirat címébe illesztettem be a két évszámot *(Uzoni betlehemes 1942-ben és 1943-ban)*, hadd legyen első látásra felismerhető, hogy nem mostani, hanem egy történeti tanulmányról van szó.

Így jelent meg disszertációm ötvenhat évvel megírása és megvédése után, egyik legkorábbi kéziratos tanulmányommal gazdagítva kinyomtatott életművemet.

A néprajzos szakemberek feladata eldönteni, hogy a tanulmány a maga idején mennyire volt korszerű, és egyáltalán hozzájárult-e valamivel a magyar betlehemezés kutatásának gyarapításához.

A NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR KISKÖNYVTÁRA

8.

ÜNNEPI KÖTET FARAGÓ JÓZSEF 80. SZÜLETÉSNAPJÁRA

BUDAPEST, 2002.

Szellemi hagyományaink

KRÍZA ILDIKÓ
JUNG KÁROLY

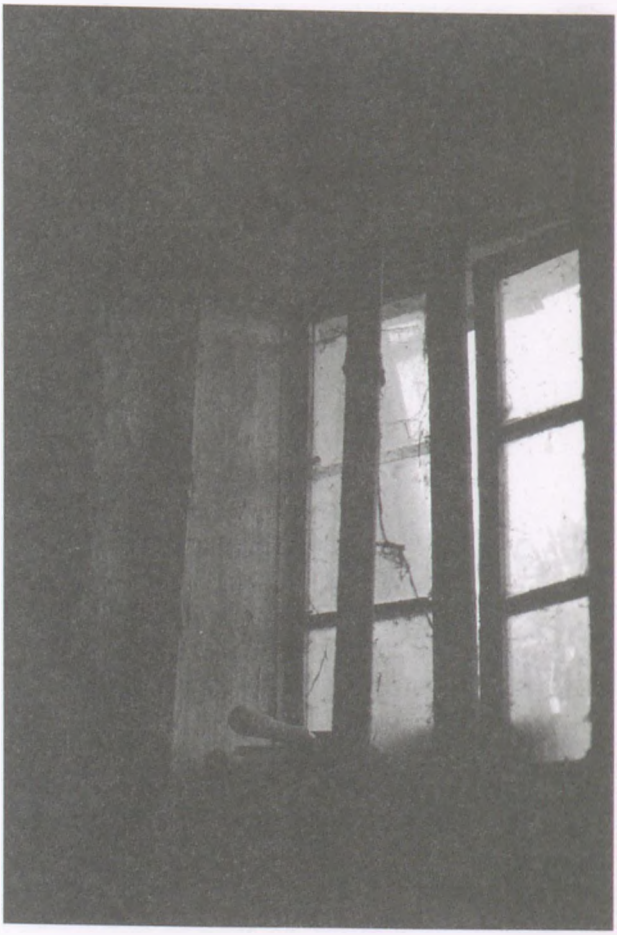

Erdély, 2002

Kossuth-mítosz a hazai és a környező népek folklórjában

KRÍZA ILDIKÓ

48-ról a magyar tömegek nem gondolkodnak többé,
hanem éreznek. A szabadságharc eseményeit
értelmük helyett szívükkel és érzelmeikkel fogják fel...
'48 megmaradt a magyar függetlenség gyüjtőmedencéjének,
mely Magyarországon Bocskai és Bethlentől Rákóczin át
Kossuthig minden nemzeti hős fogalmát megillette.
Szekfü Gyula

A múlt századi népköltészet történetében új fejezetet nyitott az 1848–49-es szabadságharchoz kapcsolódó dal- és mondahagyomány. A tömegeket érintő harci események és az egész országra kiterjedő mozgalom sokféleképpen váltott ki folklór szempontú visszhangot.[1] Az akkor született dalok, versek, elbeszélő költemények mondák, anekdoták, visszaemlékezések egy része népszerűvé lett és hosszú életet élt, míg a másik része – számszerinti többség –, rövidesen elfelejtődött, csak eldugott kiadványok, kéziratok bizonyítják az egykori létezésüket.[2] A kiválasztódás bonyolult folyamata a Kossuth-hagyomány megerősödéséhez vezetett. Ennek során Kossuth alakja szimbolikussá növekedett, és a helyi hősök, események iránti figyelem az idő múlásával elhalványodott, illetve a személynevekhez, földrajzi helyekhez kötődő eseményleírások tipizálódtak. A folklór folyamatokat az idő múlásával történelemszemlélet is segítette, mert a részletek helyett az általánosításra törekedett.

[1] Az idevonatkozó szakirodalomról áttekintés található Kríza I. 1998.

[2] A szabadságharc idején megjelent népies vagy népszerű alkotások alapvetően eltérnek a később folklórnak tartott művektől dalok és mondák tekintetében egyaránt. Ezek összevetése csak egy-egy példa kapcsán történt meg. (Pl. dalok esetében: Tari L. 1998.)

A szabadságharc leverése utáni üldözés miden résztvevő és szimpatizáns ellen fordult, így szimbolikussá vált maga a történelem megítélése és az ahhoz viszonyulás. Tudjuk, sokan voltak, akiket távollétükben halálra ítéltek, mégis elsősorban Kossuthról beszéltek, az ő alakja került a középpontba. Az üldözött, vándorbotra kényszerült, nehéz körülmények között tengődő egykori vezérről, hajdani hősről nem csak a magyar, hanem környezetünkben élő más népek is énekeltek.

A szabadságharc vérbefojtása után tiltották a harci eseményekről szóló írások terjesztését, és tilos volt katonadalokat énekelni, emlékekről beszélni, katonaviselt vándorokat befogadni. Botozás járt azoknak, akik otthon Kossuth-, Rákóczi- vagy Klapka-„harsantókat" (indulókat) énekeltek, vagy ha azt nyilvános helyen cigányzenésszel hegedültették[3]. A megtorlás és a tiltás miatt a közös éneklés, az együtt gondolkodás a titkos ellenállással volt egyenértékű. Virtusként élték meg, ha az ismert dallamot érdektelen szöveggel együtt adták elő, félrevezetve, kijátszva a pandúrt, akinek feladata volt a „Kossuth-kutyák" megbüntetése.[4] A Kossuth-nóta dallamára írt, önkényuralmi korból származó verseknek csak egy kis hányadát ismerjük. A szakemberek eddig 32 szöveget találtak meg. De az sem véletlen, hogy a népszerű dallam, Kossuth neve nélküli népdalként egész országban elterjedt:

Ne menj rózsám a tarlóra
Gyenge vagy még a sarlóra
Ha megvágod kiskezedet
Ki süt nékem lágy kenyeret.[5]

A tiltás és a büntetés emberközeli eseményei felnagyították a faluzást. „*Faluzás*"-nak nevezték Szatmárban azokat a titokban megszervezett találkozókat, amelyekre a harcban résztvett vagy velük rokonszenvezők egyikének, másikának otthonában került sor. Az önkényuralom éveiben a szabadságharc katonái közül a jurátusok, medikusok, teológusok, iparosok elvesztették polgári foglalkozásukat, tanulási lehetőségüket, és ők inkább jártak egymáshoz a napi gondok megvitatására, a régi élmények („régi dicsőség") feleleventésére, mint a társadalom alsóbb rétegeihez tartozók. Erről írta az egyik hajdani szabadságharcos katona, Krasznai: „*Oly formán látszott, mintha a kiállott szenvedések és veszélyek után a viszontlátás örömeit élveznénk, hogy mi lesz a hazával, az eltiprott nemzettel, alig látszottunk vele törődni, abban a reményben ringattuk magunkat, hogy tavasszal visszajön Kossuth idegen segítséggel és ujjra kezdjük a szabadságharczot, és ezen reményünknek nem mulasztottuk el kifejezést adni el el dalolván: hogy Jön Kossuth jön, a Törökkel, az Angollal, hatvan ezer Francziával, jön Kossuth jön.*"[6] A memoárok sok figyelemre méltó folklóradatot örökítettek ránk, amelyekről más források nem szólnak. A leírások, memoárok segítsé-

[3] Mona I. 1989, 119.
[4] Forrai I. 141.
[5] Tari L. i.m. 41.
[6] Forrai I. 1998. 142.

gével tudjuk megrajzolni, milyen lehetett az egykori folklór, közvetlen az események után, szemben a szabadságharcról szóló későbbi népköltészettel. A fenti idézetben szereplő „Jön Kossuth, jön..." dal népszerűségét nincs okunk kétségbe vonni, de folklórváltozatát nem ismerjük.[7] A Magyar Újság 1868-ban közzétette a népszerűnek tartott műdalt:

Jön Kossuth, jön Kossuth,
Jön Kossuth, jön,
Jön Kossuth, jön Kossuth,
Jön Kossuth, jön,

kezdettel, amelyben Kossuth francia, angol, török sereg élén hű tábornokaival visszatér a haza felszabadítására.[8]

Az önkényuralom után, az új generációk születésével a Kossuth-kultusz recepciója nem halványodott, hanem változó intenzitással kapott új erőre. A mítosz megjelenése a kiegyezés után határozottabbá vált, mivel a 48-as célok új köntösben jelentkeztek. Az önkényuralom szorításának csökkenésével a róla szóló irodalom is segítette a folklór terjedését.[9] Számos helyi kezdeményezés mellett, honvéd-körök, -egyletek alakultak, ahol a folklórnak megkülönböztetett szerepe lett. Kossuth-képekkel, 48-as témájú nyomatokkal díszített lakások a polgárosodó falusi, városi otthonokban politikai állásfoglalást hirdettek. A millennium körüli években és Kossuth temetését követően népszerűsítő könyvek, tankönyvek hirdették dicső tetteit, alakjának nagyszerűségét, regények, drámák születtek e témakörben, amelyek hatását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a történelemírást befolyásolta.[10] A hosszú emigrációs évek, a nagy visszhangot kiváltott amerikai út, a kiegyezés utáni képviselő-választás, a Ceglédi Százak utazásai és más hazai történelmi események időről időre lehetőséget adtak a nevéhez kapcsolódó hagyomány megerősödéséhez. Kossuth Lajos, a történelmi személyiség folklórhőssé vált, akinek nagyságát a csodás születése, tetteinek különlegessége és visszatérő népét megsegítő képessége és egyéb toposz jellemez.[11]

---

[7] Krasznai a kedvelt dalokat nótás füzetekbe írta, amelyek sajnos nem maradtak fenn. Az utalásokból tudjuk, hogy számos olyan nóta volt, amelyet a későbbi gyűjtemények nem tartalmaznak. Szól arról is, hogy a faluzás alkalmaiból dalárda, közös szórakozási lehetőség volt, *„zongorázás mellett valódi nemes élvezettel táncoltunk"* (Forrai I. 1998. 144.)

[8] Dégh L. 1952. 124.

[9] Az önkényuralom idején jelent meg Kertbeny Károly: Ausgewählte ungarische Volkslieder (Darmstadt 1851) című füzetében néhány Kossuth-nóta. A Kossuth-folklór első jelentős forrása Zsilinszky M. 1868.

[10] Számos mondát a történelmi eseményekbe illesztette Horváth M. 1871.

[11] Szövegközlés, értelmezés tekintetében alapvető forrás Dégh Linda szövegközlése (Dégh L. 1952. i.m.), Ortutay Gy. 1954. 263–307.) Pogány P. 1983., Ujváry Z. 1995., 81–92.)

A Kossuth-mítosz főbb tényezői a magyar folklórban

A Kossuth-mítosz alakulásának részletei, az alkotások terjedése és évszázados divata máig sem ismert kellőképpen, bár a szakemberek jelentős eredményeket hoztak felszínre.[12] Valószínű, hogy a mítoszt a nagy hatású szuggesztív egyénisége alapozta meg, és a szabadságharcban betöltött reális szerepe indította el, de az is bizonyítható, hogy a nevéhez kapcsolódó folklórelemek régebbiek, mint a születési dátuma, míg mások a szabadságharc utáni évek hozadékai. A kultusz elindulását különösen két költő, Putnoki József és Sárosi Gyula segítette.[13] Ők a szabadságharc krónikásai voltak, ponyvákon terjesztették verseiket, és írásaikat később a szakemberek tényként fogadták el. A kortársak közül Jókai Mór és Vajda János visszaemlékezéseit szintén hiteles tényként vette a szakirodalom. Célravezető, ha a kultusz létrejöttét és formálódását korszakoljuk, amelyek a történeti és társadalmi folyamatokkal összefüggésben adnak választ a részletekre utaló kérdésekre. Így például a Kossuth-kultusz csírái feltárhatók a szabadságharc kezdetétől, de az önkényuralom kényszerében felerősödött az irányában megnyilvánuló tisztelet a társdalom széles körében. Új korszak kezdetét jelenti a kiegyezés, az évfordulókra emlékezés legalizálása.[14] Ettől kezdve a katonaságnál sem tiltották a Kossuth-nóták éneklését, és a K. u. K. katonái, a császári és királyi hadseregben szolgálók hazatérve otthon mulatódalként éltették a szabadságharcra emlékeztető dalokat és éltették a mondahagyományt. Kossuth temetése és a millenniumi visszaemlékezések új alapot teremtettek a Kossuth-kultuszhoz. A két háború közti népi mozgalmak, a *Gyöngyösbokréta*hoz tartozó népdalkörök, munkásdalárdák, állami ünnepek, iskolai rendezvények tovább erősítették a Kossuth-nóták terjesztését, és ezzel együtt a kultuszt, amelynek bonyolult, sokszínű vetülete maradt meg a szájhagyományban.[15]

Kossuth mitizált hőssé válása 1848 nyarán kezdődött az alföldi toborzó útján. A ceglédi beszédét követően személye a szabadságharc jelképévé vált. Híre oda is eljutott, ahol sohasem fordult meg, és úgy jelent meg, mint ahogyan a rendkívüli folklórhősök tették, hirtelen ott teremve, ahol baj volt, néha felismerhetetlenül, álruhában, mint ahogyan elődjének vélt Mátyás király tette, és különös segítséget

[12] Dömötör Ákos tudatosan rávilágított a folklórtoposzok továbbélésére a szabadságharchoz kötődő narratívumokban. Dömötör Á. 1998.

[13] Putnoki versei ponyván maradtak. Sárosi Gy. 1849. később önállóan megjelent Bp. 1951.

[14] Az első számottevő szöveggyűjtemény a kiegyezést követő évben az évfordulót figyelembe véve jelent meg: Zsilinszky Mihály összeállításában romantikus címmel: Kossuth a magyar nép szívében és emlékezetében. (Költeményfüzér).

[15] 1947-ben országos méretű, szervezett gyűjtés folyt a szabadságharc folklórjának felmérésére. A gyűjtés jelentős része kéziratban maradt és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi, amelyben a legjelentősebb kiadvány Dégh Linda szerkesztésében jelent meg (Dégh L. 1952.)

nyújtott a bajban, akár mint Szent László.[16] Róla meséltek legtöbbet, a vele kapcsolatos énekek a legváltozatosabbak. Már 1848 nyarán ezt írta Putnoki József:

Mint a tisztító tűz,
Lelke legmélyébe
Hatott le Kossuthnak
Égető beszéde.

Vajda János a szabadságharc eseményeinek szenvedélyes leírásakor ismerhette ezt a ponyva szöveget, mert prózává alakítva maga is elmondja.[17] A lelkesítő szónoklat hatásáról történészek, irodalmárok szóltak, de kevesebbszer hallunk arról, hogy szerepléseivel, beszédeivel ténylegesen átformálta a gondolkodást. Például ő tette lehetővé, hogy a közvélemény által elítélt, cseppet sem kedvelt, negatív jelzőkkel ellátott útonálló, gyilkos Rózsa Sándor szerepet kaphasson a szabadságharcban. Az egyik monda erre így emlékezik:

48-ba Rózsa Sándor csoportja is beát katonának. Kossuth meg a titkára mentek Ceglédre. Azon az úton ment Rózsa Sándor is. Ennek vót egy embere, e betyár, aki lefeküttt a födre és megtutta mondanyi, kocsi gyün-e vagy hintó. Most is lefeküttt. – Nagy úr gyün. – mondta. Kossuth Lajos, titkára meg e baráttya mentek. Halt kiáltott.

Megálltak. Azt monta: – Pízt vagy életet. Kossuth jó szónok vót, és azt monta nekik: – Pénzem nincs, ami van a nektek kevis. Mást mondok. Ne gyilkójjátok a magyart, hanem ájjatok be katonának. Mindenki kap 12 hód födet. Üssitek a nimetet…

Hát meg is fogatták a szavát…

Ugyanennek a témának másik változata is fennmaradt:

Amikor egyszer Kossuth Kecskemétre ment, útközben megtámadták Rózsa Sándor betyárjai. Kossuth felállt a kocsijában, és beszédet intézett hozzájuk. Olyan nagy volt a beszéd hatása, hogy bekísérték Kossuth kocsiját Kecskemétre. Így vonult Kossuth ostoros kíséret mellett. 160-140 betyárról beszélnek, kik beálltak Kossuth táborába. Acélostor volt a fegyverük. A honvédek jót mulattak rajtuk, de az osztrákok nem szerették, féltek tőlük. Kegyetlenül bele tudott marni az acélostor az arcukba.[18] Móricz Zsigmond már az idealizált betyárt tett regénye hősévé.[19]

A legnépszerűbb hősöket a néphagyomány mitikus eredettel, képességgel ruházta fel. Ezek közül az egyik a születési helyre vonatkozik. Annak ellenére, hogy Kossuth a ma embere számára is a közelmúltban élt és biográfiája nyitott könyvként áll előttünk, a visszaemlékezések egy része a születési helyének bizonytalanságáról vall. Miként a régi görög mondák szerették saját városuk szülöttének tartani a

[16] Az emlékezés esetének tartjuk, hogy Kossuth kápolnai imáját tényként tisztelték, a róla készült nyomatot ereklyeként őrizték, pedig a kortársak tudták, hogy Kossuth sohasem járt Kápolnán, és az ima szerzője felfedte kilétét.

[17] Vajda J. 1869.

[18] Dömötör Á. 1998. 91-92.

[19] Rózsa Sándor amnesztiájáról szól a „Szegedi szózat" v. ö. Móricz Zs. 1949. 296.

hőst, úgy Kossuth Lajosért is versengett Monok és Tállya. Homérosz szülőföldjéről azt jegyezték fel: „Hét város vitatá, mely fia volna Homer", Kossuthét csak kettő vitatta. A monda szerint Kossuth anyja egyszer bement a tállyai piacra, ott rosszul lett. Azonnal bevitték a nemes Bajtai-házba, ahol megszülte fiát. Tállyán sokan mondják ma is, hogy ott született Kossuth, nem Monokon.[20] A keresztelése is bonyodalmakkal járt. Elmesélték, hogy Kossuthot nem vitték Tállyára keresztelni, hanem a tállyai pap jött ki hozzá. Más monda szerint kereszteléskor csak a templomban vették észre, hogy a pólya üres: *„kereszteléskor tél volt és szánon hozták át a gyereket (Monokról Tállyára). Mikor a templomba értek és kibontották a pólyát, megdöbbenve látták, hogy a pólya üres. Azonnal visszaindultak és az út mellett a hóban találták meg a gyermeket, aki mosolygott és igen rugdalózott."* [21]

Kossuth királyságáról szól a néphagyomány. A folklórban az ország első embere a király. Még Kádár Jánosról is azt mondták Nógrádvarsányban 1972-ben, „olyan, mintha ő lenne a király", így nem csoda, ha Kossuth királysága a mondák visszatérő eleme. Egyrészt időpont-meghatározásként találjuk például az egyik pásztor történetben a következőképpen: *"Olyan jólesik nekem katonát látni, vitéz fiam. Én is katona voltam, de akkor még Kossuth volt a király".*[22] A centenáriumi gyűjtésben található: „Emlegették, hogy Kossuth Lajos is valami nagy király volt." [23] A koronázásáról is maradt fenn monda: *„Szegény szolgafiú volt. Egy Jánosi nevűvel szántottak. Éppen királyválasztás volt. A fiú 100 ösztöge fát bevágott a földbe, akkor leszel király, amikor ez az ösztöge kihajt. Hát kihajtott. Ő lett a Kossuth király".*[24] A koronán lévő kereszt pedig akkor görbült el, amikor menekülés közben elejtette, vagy rosszul ásta be a földbe.[25] Feljegyezték azt is, hogy harc közben Kossuthot nem fogta a golyó,[26] és ha menekülésre kényszerült, lova lábára fordítva verette a patkót, úgy futott az üldözők megtévesztésére.[27]

A népköltészet és a régi irodalom ismerői előtt a fenti motívumok, elsősorban a XVIII–XIX. századi Mátyás-hagyomány vagy Szent László-mondakör részei, annak ellenére, hogy az összehasonlító motívumkutatás feltárta a kizöldült száraz ág bibliai párhuzamának széles körű nemzetközi elterjedését.[28] Kossuth és Mátyás király közti hasonlóságnak tartjuk, hogy mindketten álruhában kérnek szállást, meg-

[20] Dömötör Á. 1998. 19.
[21] Dömötör Á. 1998. 19.
[22] Dégh L. 1952. 170.
[23] Dömötör Á. 1998. 22.
[24] Dömötör Á. 1998. 22. A száraz ág kizöldülésének bibliai eredetéről a Mátyás mondák kapcsán szól Ivan G. 1951. 142.
[25] Dömötör Á. 1998. 32. A korona menekítése is monda-téma. A korona ellopásáról, titkos szállításáról, Elterjedéséről, földbe ásásáról szóló mondák a kincsmondákkal mutatnak kapcsolatot.
[26] Dégh L.1952. 145.
[27] Dömötör Á. 1998. 30.
[28] Heller B. 1988. 756/A típus.

segítik a szegényeket Kossuth-bankóval vagy Mátyás-portréval díszített arannyal. A XIX. század második felében, amikor a mondák népszerűvé lettek, még a szájhagyomány természetéhez tartozott a hősök emberközeli megjelenítése.[29] Ebből következően a szabadságharc hősei a régi folklórból vett elemek segítségével új szerepben jelentek meg és színesítették az elbeszélés-kultúrát.

Az egyre erőteljesebb szintetizáló tendencia miatt az ő nevét szerepeltették a múlt konkrét eseményei kapcsán, a feltételezett történésekre hivatkozva vagy attól elszakadva. A 48-as hősök többségéről elfeledkezett a néphagyomány. Jelentős személyek, témák 150 évvel ezelőtti értékét a folklór alapján nehéz megítélni. Megannyi részletkérdés és a hagyomány kapcsolata további kutatásra vár. Hasonlóképp nehéz megválaszolni, miért lett az egyik vers vagy monda népszerű és a másik miért hullott ki emlékezetből.[30]

A szabadságharc idején született versekben megénekelt hősök száma igen nagy, ennek ismeretében a Kossuth-mítosz realitása időeltolódást mutat, és a mára kialakult felszínes közhelyek mögött meghúzódó összetett valóság konfrontálódása adhat választ a folklór és a valóság ellentmondására. Az ország nagy területét érintő harcok, egyéb események, és a még nagyobb területről verbuválódott katonaság élményanyaga két-három generáció távlatában átalakult. Azok, akik terjesztették és formálták a népköltészetet, hitelesebbnek tűnhettek, ha egy híres ember nevével mesélték el az összes mondanivalót, mintha a részletekben elvesznek, vagy a tényleges történéseket idézik. A mítoszteremtés Kossuth életében tudott, ismert tény volt. Erre jó példa a kápolnai csatában a hősök felett mondott ima terjesztése. Tudta Kossuth is, hogy térdeplő alakjával a címlapon ponyvákon tették közzé az ő szájába adva az imát, amit soha el nem mondott. A kialakult mítoszt módja lett volna cáfolni, de öreg korában is elhatárolódott ettől. Valószínűen a Kossuth-mítosz alakulásához az ő viselkedése is hozzájárult.

A szabadságharcról és ezzel együtt a Kossuthról szóló folklór terjedésében a kiadványokon kívül a katonaság játszott jelentős szerepet. A kényszerű, évekig tartó szolgálat, az otthontól való távolság, a hosszú idejű együttélés eredménye volt a közös éneklés, mesélés, anekdotázás. Az ismételt előadás fenntartotta, megerősítette a hagyományt, továbbá a variálódáshoz is alkalmat teremtett. Hazatérve falujukban ők adták elő a „leghitelesebb" Kossuth-történeteket. A szájhagyomány fennmaradásához ez a lehetőség is hozzájárult és tovább erősítette a magyar szabadságharc folklórját a 48 utáni emberöltők idején. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy a múlt századi európai forradalmak és szabadságharcok közül miért nálunk a legjelen-

[29] A XIX. századi szájhagyomány előzményeiről szól Kríza I. 1995. 119–147.

[30] Pogány P. 1978., Pogány P. 1983. Az ő szövegválogatása mutatja, hogy az egykor népszerű, ismételten kiadott, vásárokon elénekelt, bemutatott, olvasókörökben felolvasott, vándorénekesek, históriások révén terjesztett alkotások többsége nem került be a szájhagyományba, és a folklór tudatos gyűjtése idején a szakemberek érdeklődését sem keltette fel.

tősebb az eseményekhez köthető folklór. Sokan feltették a kérdést, hogy mi az oka, hogy magyar nyelven oly sok monda, ének keletkezett a helyi eseményekről, ismert hősökről.[31] Annyi bizonyos, hogy nem egyenlő mértékben őrizte meg az európai népköltészet a különböző országokban lezajlott szabadságharc történéseit és hőseinek nevét.[32] Magyarországon a 48-as forradalom és szabadságharc abban a korban bontakozott ki, amikor a polgári átalakulás még nem szorította ki a folklórt a közműveltségből. Híres költők dalokat írtak és azokat dallammal együtt terjesztették. Az érdeklődés középpontjába került szabadságharc eszméje megmaradt évtizedek múltán is. Az osztrák rémuralom, megtorlás idején a jelentősége felértékelődött, hiszen milliós néptömeget érintett az üldözés. Az önkéntes és besorozott katonák között nagy számban voltak polgári családból származó fiatalok, akik a büntetés terhe mellett a társadalom alsóbb rétegében is terjesztették a szabadságharc folklórját, erősítették országos ismertségét. A bécsi, prágai, berlini forradalom nem befolyásolta lényegesen a német vagy a cseh folklórt. Ott az a katonazene és dalköltészet, amit a szabadságharc idején írtak, énekeltek, aktualitásukat vesztették és kikoptak a repertoárból. Egykori meglétüket kiadványok, kéziratok, könyvtárak őrzik. Európa keleti térségében a népköltészet átalakulása még nem ment végbe a XIX. század első felében, sőt a hagyomány új erőt nyert a tömeges éneklés révén. Hasonlóan összetett a helyzet az olasz resorgimento népszerű katonadalainak folklorizálódásánál, amelyek bizonyos tekintetben párhuzamba állíthatók a magyarral.[33]

A magyar szabadságharc tiltott folklórja 1849 után a passzív ellenállás része lett. Politikai állásfoglalást jelentett, ha valaki Kossuth-dalokat énekelt, Kossuth-szakállt növesztett, Kossuth-kalapot hordott, vagy pipáján Kossuth képe volt kifaragva. Az első jelentős gyűjtemény[34] Zsilinszky Mihály romantikától sem mentes *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében* című összeállítása 1868-ban kis példányban jelent meg és hatása a paraszti közösségekben nem lehetett számottevő. Hasonlóan elenyésző szerepű Kertbeny német nyelven kiadott korábbi közlései. A Zsilinszky közölte dalok mutatják a folklorizálódási folyamatot, ami a dualizmus korában mind jobban erősödött. Kossuth visszavárása, Kossuth díszpolgárrá választása, Kossuth képviselőként jelöltetése és a Ceglédi Százak tevékenysége erősítette a mítoszt. A nagy tömegeket megszólító, király által tiltott pompás temetési ceremónia után a millennium idején újabb népszerűsítő könyvek jelentek meg dicsőítve a szabadságharcot, annak koszorús hősét. Ezek később tankönyvi anyagként, ponyvák közvetítésével mind szélesebb körben váltak ismertté. Ezzel egy időben a XIX. század végén a masírozó dalok között a szabadságharc idejéből származó, vagy arra

[31] A német történeti folklorisztikáról szólva Hernann Strobach rövid áttekintést ad az 1848/49-es események német folklórjáról, és a magyarhoz hasonló alkotásokról nem tud. v.ö. Strobach, H. 1981. 97–106.

[32] A téma ikonográfiai megközelítéséről ad áttekintést Iwitzki, A. 1994.

[33] Bronzini, J. B. 1985. 631–646.

[34] Zsilinszky M. 1868.

utaló tematikájú énekek voltak, tehát nem csak szabadidőben énekelhették. Szabad volt énekelni a Kossuth-nótákat és egyéb katonadalt, indulót, amelyek eredete a szabadságharchoz kötődött, így a katonaélet a továbbélés és a variálódás fészke lett.[35]

A Kossuth-nóta *(Kossuth Lajos azt üzente / elfogyott a regimentje...)*, jelentősége a szabadságharc bukása után nőtt meg. A szabadságharc idején a legnépszerűbb nóta, zene a Rákóczi-induló volt. Többféle szöveggel énekelték. Előadását a katonazenekarok variálták. A világosi fegyverletétel után a sorrend megváltozott, a Kossuth-nóta éneklése lett szimbólum értékű, és háttérbe szorította a Rákóczi-indulót, Klapka-harsantót. Legendák születtek a Kossuth-nótáról, a nóta keletkezéséről, és vidékenként különböző módon adták elő. Azért lehetett legenda tárgya, mert valóban ma sem tudjuk, mikor keletkezett, ki írta, hogyan hangzott igazából. Mai napig négy különböző dallamtípussal, rengeteg változattal éneklik, a szövegek még ennél is változatosabbak, akad még Kossuth-csúfoló is.[36] Az is igaz, hogy ekkor került Kossuth neve helyébe a jóságos császárként propagált Ferenc József neve, sőt a Kossuth-nótát császárt dicsőítő énekké alakították:

Beállottam katonának
Ferenc Jóska táborába
Tíz esztendő nem a világ
Őt szolgálja ország-világ
Éljen a haza.[37]

A dicső koronázási szertartás után, a kiegyezést követő évtizedekben alábbhagyott a császárellenesség, és a századfordulóra sokan elfelejtkeztek a Habsburg-ellenes csatákról, a véres megtorlásról, és a császár neve az idealizált, szeretett uralkodót idézte a dalokban, mondákban, ami jól megfért a szabadságharcra emlékezéssel.

A Kossuth-dalok terjesztésében szerepe volt az I. világháború utáni éneklési divatnak. A két háború közti időszakot tekintve a katonaság kötelező közös éneklésén túl méltányolni kell a munkásdalárdák szerepét, az iskolák és falusi énekkarok repertoárját. Ezen az úton, az ő közreműködésükkel tovább idealizálódott a szabadságharc költészete, vagy annak tartott hagyomány. A száz év múltán megtalált gazdag dallamkincs a népdaléneklés iránti elkötelezett értelmiségi törekvések eredményét is magán viseli.

A dualizmus korában tipikus monda- és dalköltészet kötődött a szabadságharchoz, függetlenül, vagy legalább eltávolodva az eredeti forrásoktól. Jól megfigyelhető ez a centenáriumi év előtt folytatott gyűjtésekben. 1948 után, a fordulat évét követően a vidékre járó agitátorok nyitott autón utazva országszerte kötelezően harsogták a szabadságot, győzelmet hirdető 48-as dalokat, magyarságtudatot terjesztő

[35] Barsi E. Bp. 1990.
[36] Tari L. 1998. 23–46. Ortutay Gy. 1952. 263–307. Ujváry Z. 1995. 93–108.
[37] Tari L. 1998. 28.

énekeket, köztük olyant, amely már a keletkezés pillanatában sem volt 48-as keletkezésű.[38]

A hagyomány alakulásának fontos ténye, hogy az adott téma (szöveg, minta, ideáltípus) időről időre népszerű legyen. A 48-as folklór ennek az elvárásnak jól megfelelt. Voltak időszakok, amikor a pozitív hősöket Kossuth, Petőfi mintájára képzelték. Az erőltetett Kossuth-kultusz a Rákosi-korszakban formális maradt mindenütt, ahol nem volt kellő háttere. De ismeretlen relikviák is előkerültek az egykori történeti események színhelyén ápolt kultusz nyomán. Bizonyság lehet erre a 150 év múltán indított áttekintés, a Magyar Rádió által kezdeményezett Kossuth utcaiak bemutatkozása. Hagyomány mesterségesen nem teremthető, de fennmaradása a tudatos ápolással összefügg. A kötelezően választott Kossuth, Petőfi, Rákóczi utca elnevezés önmagában nem lehetett alapja a folklórnak, de megmaradt sok lokális folklór, ahol Kossuth vagy társai valóban megfordultak, pl. Damjanichné tisztelete Isaszeg környékén, Kossuth meneküléséről szóló folklór az Alföldön, vagy a névtelen szereplőkről szóló hagyomány Pákozdon tankönyvi és irodalmi előzmények nélkül maradt fenn.

A szabadságharcról szóló szájhagyomány az ország különböző részében nem egyforma súlyú. Az okok itt is összetettek, de 150 év távlatából különösen azt a tényt szeretném hangsúlyozni, ami a hagyományápolással függ össze. Azon a vidéken, ahol a kiegyezés után létrejöttek a honvédegyletek, ahol emléktáblát, szobrot, obeliszket állítottak az események színhelyén, és a hősi halottak előtt évenként tisztelegtek, ott a hivatalos ünneplések közvetve a Kossuth kultuszt táplálták és eltérő emlékanyag fennmaradását segítették. A helyi eseményeket Kossuth legendás alakja még nagyobbá tette. Hasonlóképpen megmaradtak az emlékek ott, ahol volt egy olyan személy, aki a relikviákat gyűjtötte és az évfordulók alkalmával a helyi hagyományt beleépítette az országos programokba.[39]

A kulturális értékek számbavételekor Kossuth Lajos születésének bicentenáriumán a személyéhez kapcsolódó kultuszról nem lehet szólni a szájhagyomány mellőzésével. Talán nem tudatosítottuk, de tény, hogy a mindennapi műveltségünk része a Kossuth-tisztelet. Pl. mindennap halljuk a Kossuth rádió jellegzetes szignáljaként a Kossuth-nóta dallamának záró részét, és évfordulótól függetlenül jelentős kiadványok mutatják be a hajdan népszerű, populáris kultúrát. Az érzelmi elkötelezettség következménye, hogy a történészek által feltárt tények ellen a közvélemény lázadozik, és illúziórombolásnak, tekintélytiprásnak véli, ha a kultusztól idegen tényekről van szó. Jelentős eredmények, forrásfeltárások ellenére mindmáig megválaszolatlan

[38] A Gábor Áron rézágyúja… kezdetű dalt a falujárók 1950-ben a honvédelmi miniszter dicsőségére Farkas Mihály nevével énekelték..

[39] Cegléd, Isaszeg, Pákozd, Ozora stb. települések környékén gyűjtött néprajzi anyag színesebb, mint ahol az emléke ápolására nem volt lehetőség (Branyiszkó, Világos) A Ceglédi Százak küldöttségének jelentősége túlnőtt a város határain. v.ö. Kríza 1998. 61, 88, 137.

az a kérdés, hogy mi tartozik a Kossuth-kultuszhoz, mi a „folklór" szó tágabb és szűkebb értelmében; mindez hogyan alakult ki, mi maradt meg az emlékezetben Kossuthról, és mi az, amit csak a dokumentumok őriznek.

A Kossuth-kultusz népköltészeti rétegei

Folklorisztikai szempontból Kossuth népköltészeti megjelenése nem az 1848. március 15-től 1849. augusztus 13-ig terjedő időszak alkotásaira vonatkozik. Bármilyen történelemformáló volt a híres ceglédi beszéd, vagy az áprilisi törvények, a forradalom és szabadságharc napjaiból származó írásos adatok szerint az akkori énekeknek, mondáknak csak egy egészen kis része került a szájhagyományba. A népköltészet örökké változó folyamatáról ez esetben sem könnyű képet alkotni, csak az egyenként vizsgált adatokból lehet az általános irányt feltárni.

A Kossuth-kultusz népköltészeti formái, a mondák és dalok egymástól eltérő módon alakultak. A prózahagyomány, a monda, a hőskultusz a népmesék formakincséből táplálkoztak, és azokat az elemeket erősítették, amelyek a valóság ismeretében is elfogadhatók voltak. Az énekes műfajok nevének említésével erősítették a hozzá fűződő érzelmeket, elkötelezettséget. Az idő múltával a folklór kibogozhatatlanul egybefonódott a híres költők népszerű verseivel. Közismert példa erre Arany János verse a *Nemzetőrdal,* amely sok-sok változatban élt és él mind a mai napig népdalként, de a dallama, ami Arany kézírásában fennmaradt, nem került a hagyományba,[40] hanem bizonyíthatóan a szabadságharc után divatossá vált melódiák egyike kapcsolódott a szöveghez a század utolsó harmadában.[41] A szöveget is variálták, sőt újabb versszakokat toldtak hozzá. Másutt a valósnak tűnő történetek csak az események után kerültek a folklórba. Az olasz forradalom emlékét idéző *„Garibaldi csárdás kis kalapja / Kossuth Lajos neve vagyon rajta"*... kezdetű vers a szabadságharc után keletkezett, a 48-as események elmúltával, de a visszatérés reményében, és az eddigi forrásfeltárások alapján úgy látjuk, hogy csak a század harmadik harmadában, más katonadallal együtt vált divatossá.[42]

A próza folklór kevesebb eredeti, szabadságharc idejére datálható adattal rendelkezik, mint az a daloknál bizonyítható. A később keletkezett visszaemlékezések, memoárok tanúsága szerint a mondák akkor is éltek. Sok közülük Kossuth nevéhez kapcsolódott. A legendás Damjanich szerepét vette át a XX. században a következő monda:

[40] Kodály Z. - Gyulai Á. 1952.

[41] Tari L. 1998. 130. Arany János versétnek dallamát Fónagy József honvédnagy szerezte Szalontán, de ugyanerre a szövegre komponálta Jakab István A budai őrség harcdala című nótát.

[42] Tari L. 1998. 145.

Kossuth Lajos lakosztályát őrizték a katonák. Egy alkalommal Kossuth Lajos ment haza és meglátja, hogy az őr, aki ott van, nagyon meg van fázva. És kérdezi, hogy „mióta áll az őrségen?"

Azt mondja erre a katona: „Több, mint négy órája." És kérdezi Kossuth, hogy „miért nem váltották le?" Azt mondja a katona, hogy nem tudom. Megfeledkeztek rólam. Azt mondja erre Kossuth: – Na, majd leváltalak én.

Azt mondja erre a katona, mivel ismerte Kossuthot: Azt nem lehet, Kormányzó úr, mert ezért engem megbüntetnek.

Csak menj egész nyugodtan, majd én őrt állok itt helyetted.

Amikor aztán eszébe jutott a tiszteknek, hogy fel kellene váltani az őrt, hát látják, hogy Kossuth Lajos áll őrséget. Megrettentek, hogy most mi lesz velük.

Kossuth Lajos jelentkezik, hogy „Én, Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója, őrhelyemet átadom.

Erre a tisztek kérik a bocsánatot, hogy megfeledkeztek a kötelességükről. Azt mondja Kossuth Lajos: Megérdemelnétek, hogy fejbe lövesselek benneteket, azonban ezt nem teszem, hanem mindegyiketek, amikor a leghidegebb lesz, három éjjel fog itt állni egész éjjel.

Ezt a büntetést szabta ki rájuk. A katonát meg őt Kossuth-bankóval jutalmazta meg, amiért az őrhelyén maradt.[43]

A jó vezérként Damjanichot tisztelték a szabadságharc idején. Róla jegyezték fel ezt a mondát is valóságos esetként, de 150 évvel később Kossuth neve került a mondába. Ő lett az, aki visszatérő hősként jelent meg a harctéren éppen úgy, mint folklórelődei: Csaba királyfi, Szent László, Mátyás király vagy Rákóczi Ferenc. A történeti mondákra jellemző a nevek cseréje, így került Kossuth is ebbe a mondakörbe.

A fentiek alapján érthető, hogy a közműveltségben a szabadságharchoz kötődés tényektől mindinkább elszakadó fikció lett, miként találóan mondta Szekfü Gyula 1935-ben: *„48-ról a magyar tömegek nem gondolkodnak többé, hanem éreznek. A szabadságharc eseményeit értelmük helyett szívükkel és érzelmeikkel fogják fel... '48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőmedencéjének, mely Magyarországon Bocskai és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hős fogalmát megillette."*[44]

A folklórkutatók már a XX. század elején felhívták a figyelmet a szabadságharc emlékeinek 48-tól független összetevőire, részint a korábbi meglévő gyökerekre, részint az időpont fontossága miatt a keletkezett művek antedatálására. Ismerjük, hogy a népi emlékezet nem szab határt a dátumoknál és az összetartozó események hőseinek nevét felcserélhetik korban közelebb álló személy nevével.[45]

[43] Bosnyák S. 2001. 248,
[44] Szekfü Gy. 1935. 214.
[45] Ernyei J. 1908. 18., Szendrey Zs. 1922. 137.

A történeti folklórt az események rendje szerint szokás bemutatni, mintegy illusztrálva a csatákhoz, lényeges történések „népi visszhangját".[46] Ez tudósi szemlélet, mert a népköltészet jellege ettől lényegesen eltér. Ezért mi most eltekintünk a történeti eseményektől és az időbeli rendtől, és a szabadságharc legfontosabb „népi" hőséről szólunk, arról a mítosz-teremtési folyamatról, amely a hősformálás népi módját mutatja be.[47] A folklór általános igénye a polarizálás, a hősök jó, illetve rossz tulajdonságainak felnagyítása. A népi romantikára jellemző hősábrázolás alakulásában szerepet játszottak a szabadságharcot megelőző idők írásos sajtóközlései, aprónyomtatványok, valamint a korábbi eredetű, szájhagyományban megőrzött sztereotípiák.[48] Vannak hőstípusok, amelyek a reformáció, felvilágosodáskori, reformkori műveltségnek is részei, tehát a szabadságharcot megelőzően is éltek az irodalomban, közműveltségben. Pl. nagy erejű hős (Ilosvai Toldi, Dugonics Toldi, Arany Toldi) A visszatérő hős Szent László, Csaba királyfi, Mátyás király stb. A hőssé válásnak több változata kísérhető nyomon konkrétan, és a helyi hősök meg az országos hírnevűek köre világosan szétválasztható. A hősalkotás esetében nem hagyható figyelmen kívül a felvilágosodáskori, reformkori irodalom. A Damjanich nevét idéző mondákat ott a legyőzhetetlen hősről, a nagy erejű hősről, a veszélyhelyzetben nyugodtnak maradó hősről hallunk életszerű történeteket. E tekintetben párhuzamokat kínál az irodalom. Így látta Dugonics András az elfelejtett Toldit, és így mutatta be Arany János is az ő Toldiját. A népköltészetben Erős János (AT 451 mesetípus) jelleme hasonlít Damjanichhoz.[49] Mindez sohasem egy egyszerű újramondás, a nevek kicserélése, hanem egy új hős megjelenítése. A jó előadó újjáalkotta a görög mítoszokban, középkori eposzokban, hősénekekben, történeti énekekben fellelhető erős, bátor hősről ismert hagyományt, és az adott helyhez és alkalomhoz illesztette, leegyszerűsítette vagy felnagyította a történteket. Nehéz bizonyítani, hogy a reformkorban divatossá lett történeti irodalom mennyire befolyásolta a szabadságharc folklórját, de a hazáért, a szabadságért küzdő katonákat együtt említették a honfoglalókkal, harcos szentekkel. A Kossuth iránti tisztelet ebből a hősalkotási készségből ered. Akkor, amikor a szabadságharc eseményei zajlottak, a mítoszképzés még az élő szájhagyománynak sajátja volt. A korabeli énekek és mondák szerzői a történelmi műveltségüket használták új szerzeményeik hatásosságára. Az irodalomban hősepikai igénnyel megrajzolt történeti hősöknek csak egy-egy jellemzője került át a szabadságharc folklórjába. Miként Szent László sírjából felkelve megmentette a vesztésre álló csapatokat, úgy Kossuth Lajosról is elmondták, hogy váratlanul, hirtelen ott termett, ahol baj volt, és buzdító szavaival

[46] Dégh L. 1952., Zsilinszky M. 1868., Ortutay Gy.–Katona I. 1966.
[47] Meletyinszkij, J. M.. 1971. 14-15.
[48] A hőstípusok alakulását a történeti mondákban visszatérő sztereotípiák jellemzik. Ferenczi I. 1966. 60–67.
[49] Kríza I. 2001. 135–146.

győzelemre segítette népét. Az isaszegi csata sikerei, a gödöllői táborozás Kossuthot ebben a szerepben mutatja be.

A reformkorban idealizált történelmi személyekhez hasonlították a kortársi harcosokat a 48–49-ben kiadott ponyvák, hogy a nagyságukat, rendkívüli szerepüket érzékeltessék. Rákóczihoz, Mátyás királyhoz, Attilához viszonyították a 48-as hősöket, majdnem úgy, ahogyan a XVIII. századi énekszerzők tették a saját korukban. A nemzeti tudat ébrentartásához példát nyújtott a Rákóczi-hagyomány, amelyet éppen úgy üldöztek a szatmári békét követő 137 évben, mint az abszolutizmus idején, mert az is a szabadságharc emlékét erősítette. Sőt a Rákóczi-induló előadása nem csak a reformkorban volt tilos, hanem Világos után újból,[50] így március 15-én felhangzó dallamok a Habsburg-ellenes régi szabadságharcot idéző, széles tömegek által ismert érzelmeket ébresztett, jelképes aktualizálássá magasztosult. A visszaemlékezések és korabeli adatok egyaránt alátámasztják, hogy a szabadságharc idején csírájában meglévő Kossuth nevéhez kötődő folklór a XIX. század utolsó évtizedeiben teljesedett ki.

A szabadságharc és a közös éneklés, közös élményelbeszélés

A magyar népköltészet a XIX. század közepén újjászületett, ez az új stílusú folklór, amely az énekes és prózai műfajokban egyaránt megjelent. Az új folklórnak egyik bölcsője lett a szabadságharc, mert a hosszan együtt töltött időben egyetlen kikapcsolódási lehetőséget a mesélés, éneklés nyújtott. Az új stílus kiteljesedése a szabadságharc utáni időkben zajlott le. Elemei korábbiak, de a népdalok, balladák, mesék, mondák, hírversek előadásának gyakorlata nélkül aligha lehetett volna olyan gazdag a szabadságharc folklórja. Divat lett énekelni. Divat lett közösen énekelni. Új korszak kezdődött. A szabadságharc népköltészetét általában leegyszerűsítjük az eseményekhez köthető szövegekre, de jelentősége ennél lényegesen nagyobb lehetett. Általánosításként jelenik meg a szakirodalomban az is, hogy a 48-as dalok pozitív kicsengésűek, lelkesítőek, vidámak, szemben a katonadalokkal, amelyek az elválást, a búcsúzást, a halálfélelmet éneklik meg.[51] 1848 előtt, a polgárosodással együtt teret hódított a bécsi zene, ennek helyébe lépett 48 után az új stílus, és vele egyenértékűen a „magyar" zene, a magyar nóta. Bár a motívumok jelentős része – mind a dalokban, mind a prózai műfajokban – régebbi gyökerű, de a hősök neve az adott korban került a szövegbe, ezáltal újjáteremtődött. Sőt azok a versek, amelyek Erdélyi[52] gyűjteményében név nélkül, személytelenül csak általában szóltak az elválásról, búcsúzásról, a 48 utáni változatokban konkrétan a katonaélettel kerültek kapcsolatba. A szabadságharc idején az ország különböző részéről verbuválódott több százezer katona közös életét tette em-

[50] Tari L. 1998. 138.

[51] Katona Imre vélekedése olvasható Ortutay Gy.–Katona I. 1975. 267. és 301. oldalakon.

[52] Erdélyi J. 1846–1848. reprezentálja a szabadságharc előtti népköltészetet. Ennek segítségével lehet összehasonlítani mi az, ami népszerű volt már a reformkorban.

beribbé a közös éneklés és a közös élményelbeszélés. Ennek egyik feltétele, hogy hasonló módon együtt lehessen a dalokat énekelni. Míg a régi stílusú daloknál az egyéni előadás, sajátos dallamdíszítő készség volt jellemző, addig az új stílusú dallamokat közösen lehetett énekelni. Az a szerkezet, amely ekkor kezdett tömegesen ismertté válni, könnyen elsajátítható, variálható volt. A különböző tájegységről, más dialektus szerint éneklők ebben a közös olvasztókehelyben megtanultak együtt dalolni. A visszaemlékezések bizonyítják, milyen fontos volt a közös éneklés, amelynek szövege nem szükségszerűen kapcsolódott a napi eseményekhez, inkább a hazagondolást, az otthonhoz fűződő érzést szólaltatta meg. A szabadságharc idején volt a daloknak egy olyan csoportja, amely nem az aktuális történésekhez kapcsolódott, de erről alig van adatunk. A közismert „Söprik a pápai utcát…" katonadal 48-as eredetét. népszerűvé válását mutatja be Bereczky János, illusztrálva az új stílus, a közös éneklés és a népszerűsödés összefüggését.[53]

A népdaloktól függetlenül, de vele azonos időben a próza is átalakult. Rövid élményelbeszélések, mondák, híradások léptek a mesék helyébe. A monda és az élményközlés alkalmas volt a történtek gyors továbbadására, de mégsem katonai hírek módján. Formáját illetően lényeges, hogy bevezetőben a hitelesség látszatát keltve közlik, kitől ered a hír, mikor és hol történt az esemény.[54] A műfaj eme sajátossága megmaradt később is. A centenáriumi feljegyzések, az 1947-es országos méretű gyűjtések bizonyították, hogy az élményelbeszéléseket személyesen megélt történésekként adták elő egy évszázaddal később is.

A dal- és prózahagyománnyal egyenértékű a mára elfelejtett ponyvakiadványok sora. A szabadságharc folklórjához alapvető forráscsoportnak tartjuk, mert ez hivatott tájékoztatni az otthon maradottakat az egykori harcokról, eseményekről. Majd minden fontos esemény szerepel ponyvákon versben, prózában, rövid hírként, így például Jellasics futásáról, Zichy haláláról, Damjanich győzelmeiről. A ponyvák később is befolyásolták a közgondolkodást. Ponyván jelent meg először Kossuth imája a kápolnai csata színhelyén. Ennek alapján fadúcos metszetet készítettek, majd olajnyomatok egyik kedves témája lett. Senki sem vonta kétségbe, hogy Kossuth valóban ott volt, valóban imát mondott az elesettek felett, hogy rajta keresztül magasztosult fel a súlyos áldozatokkal járó kápolnai csata. A szabadságharc bukása után főleg a kiegyezést követően papírra vetett visszaemlékezések, memoárok zöme ismeretlen maradt, nagyon keveset tettek eddig közzé. A közgyűjteményekben, levéltárakban lévő írásokat csak a szakemberek olvashatták. Jelentőségük mégsem kicsinyelhető, mert időben eltávolodva tekintettek vissza a történtekre és felnagyították a kiemelkedő hősöket. Mindenekelőtt Kossuth szerepét idealizálták, és ezáltal segítik megérteni a mitizált hős társadalmi rangját. Közülük legismertebb Vajda Jánosé, aki maga is szerepet vállalt a szabadságharcban, és szenvedéllyel idézte fel az egykori történéseket. Kossuthról így írt: *különös kedvezménye (a sorsnak), hogy a nemzet géniusza olymérvben*

[53] Bereczky J. 1998. 172–190.

[54] Dömötör T. 1998. 295., Voigt V. 1965. 200., Landgraf I. 1998. 122.

összpontositá egyetlen emberben, mint még soha máskor... innen van, különben egyenest csodának kellene tartanunk, hogy soha még egy ember oly mérvben hatni nemzetére képes nem volt, mint ő... (Kossuth Lajos) birt ama csodás varázzsal, hogy szellemét egész népébe tudta belelehelni, és ihletettsége, lelkesedése villanyát átrezegtetni az egész országon. Egy szó ajkairól, s az előbb faragatlan, lelketlen holt tömeg egy perc alatt hazafivá, katonává, hőssé vértanúvá lőn avatva[55]... Az emberi nagyság tüneményei közt, melyeket a történelem fölmutat lehettek, voltak mások, melyek nagyobb félelem, vagy nagyobb csodálat tárgyai voltak. De szeretve saját népétől úgy mint Ő, nem volt soha senki.[56]

Kossuth-mítosz a szomszéd népek folklórjában

Az 1848/49-es szabadságharc folklórjáról elsősorban a magyar népkötészetből vannak adataink. Vajon mi ennek az oka? Talán a velünk együtt élő és a környező népeknél, nemzetiségi falvakban visszhangtalanul maradtak az 1848/49-es események és nem ismerték annak részleteit, hőseit, tragédiáit? Talán másfélszáz év múltán nem került az érdeklődés körébe a más nyelvű folklór a történelmi eseményekről? Esetleg az az oka, hogy a történelmi folklórt befolyásoló írásos kultúrától tudatosan fordult el a figyelem? A kérdések és feltételezések sorolhatók a szakirodalom alapján és tényként megállapítható, hogy igen kevés tanulmány készült a magyarokkal együtt élő népek közös történelmét érintő folklórról. Ez alkalommal csak egyetlen kérdéskört szeretnék kiemelni, és a szabadságharcról szóló ruszin folklór Kossuthját szeretném bemutatni.

Elmondható, hogy az 1848/49-es magyar szabadságharc eseményei nem maradtak visszhangtalanul a velünk együtt élő népek költészetében. A román Avram Janko csatáját népdalok hirdetik, és a magyarok feletti győzelmet, huszárok megkergetését dicsőséggel idézik.[57]

Tudjuk, hogy vannak Kossuthot gyalázó horvát nyelvű énekek, meg olyanok is, amelyek együttérzéssel szólnak az eseményekről:

Cilim tkala Kosutova majka
Cilim tkala za godinu dana:
Po cilimu grane pometala,
Cetir grane - na cetiri strane
Prva grana Kosutova glava
Drugova grana - Petrovic Mihaila
Treca grana nasega Luzana,
A cetvrta cara Ferdinara.[58]

[55] Vajda J. 1868. 11.
[56] Vajda J. 1868. 122.
[57] Kántor L. 1933.
[58] Tordinac, N. 1986. 86

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTARA

(Szőnyeget sző Kossuth anyja/szőnyeget sző egész éven át / Négy ágat a négy oldalára / Egyik ága Kossuth feje / másik ága Petrovics Mihályé / Harmadik ág a mi Luzsanank/ de a negyedik Ferdinánd császáré)[59]

Szentendrén a centenáriumi gyűjtés tanúsága szerint fennmaradt ennek az éneknek egy töredékes változata:

Cilim tkala Kossuthova nana	*Tyilimet szőtt Kossuth anyja*
...	*Aztán valakinek ajándékozta*
De ne diras Kossuth	*hogy ne bántsák Kossuthot*
Mog sinca jedinca	*egyetlen fiamat.*[60]

A dualizmuskori Magyarországon élő sokszínű nemzetiségi hagyományban a ruszin folklórnak sajátos helye van, de keveset tudunk erről. A népköltési gyűjtemények magyar nyelven alig nyújtanak adatot, és tudományos feldolgozás mindmáig nem készült. Szinte egyetlen esszé, az unalomig citált Ortutay írása *Rákóczi két népe* címmel, később Kósa László *Ki népei vagytok* című művében szól a Kárpát-medence északkeleti részének hányatott sorsú etnikumának érdekes hagyományáról utalva annak ellentmondásosságára.[61]

A magyar szabadságharcról a múlt század végén mindössze néhány tucat történeti vonatkozású éneket tettek közzé Ivan Franko, Mihaly Vrabel, Vaszil Hnatjuk, Jakob Golomackij és mások szorgalmának eredményeként, amelyről Sztripszky Hiador adott áttekintést száz évvel ezelőtt.[62] Az adatok egy része a korabeli Magyarország nemzetiségi falvaiban került feljegyzésre, míg más része Galíciában. Nyelvileg mindkét csoport ruszin dialektusban őrizte meg az énekeket.

A különböző jellegű történeti énekekről nehéz általánosságban szólni. Vannak köztük újságban megjelent és szájhagyományból feljegyzett szövegek, vannak értelmiségiektől, illetve falusi lakosoktól gyűjtött változatok. Szóhasználatuk, dallamuk alapján a népköltészethez tartoznak. A témaköröket figyelve megállapítható, hogy leggyakrabban a magyarok vereségéről, Kossuth meneküléséről, a cár dicsőítéséről szólnak.

A gyűjtők között élen járt Ivan Franko, aki a magyar történelemhez megkülönböztetett figyelemmel fordult, és ismereteiről a műveiben különböző módon vallott. Megverselte a magyar honfoglalás mondáját, szólt Hunyadi János várnai csatájáról, lefordította ukrán nyelvre Jókai Mór *Az új földesúr* című regényét. Eddigi tudásunk szerint ő közölte a legtöbb Kossuth-dalt. Az összegyűjtött műveinek folklorisztikai vonatkozású kötetéből azonban nem derül ki, hogy gyűjtött-e népdalokat, illetve mit tett közzé ifjú korában. Sajnos azokat a forrásokat, amelyeket az ő

[59] A horvát szöveg fordításáért Eperjessy Ernőnek mondok köszönetet.
[60] Dömötör Á. 1998. 25.
[61] Ortutay Gy. 1936 és Kósa L. 1998.
[62] Franko, I. 1894. 346. 461., Golovackij, J. 1878., Hnatjuk, V. 1905. Nr. 1842., 1844., Sztripszky H. 1897. 157-162., 235-248., 299-307.

nevének említésével publikált Sztripszky Hiador 1907-ben, eredeti közlésből nem ismerjük. Mégis a ruszin–magyar bilingvis kiadványból a szabadságharcra vonatkozóan több következtetés vonható le. Ezekről szeretnék szólni a Kossuth-kultusz szempontjából a folklór jobb megismerése érdekében. Az a 32 írás, amelyről eddig tudomásunk van, mind a szabadságharc bukása után keletkezett az események politikai következményeinek ismeretében.

A szabadságharc leverését követően, végig a XIX. században a Habsburgokkal való szembenállás jelképe lett Kossuth, tettei egybefonódtak a császár- és a cárellenességgel. Ebből következik, hogy a Habsburgok iránti lojalitás vagy az orosz cár iránti elkötelezettség egyúttal Kossuth-ellenességet jelentett. A fegyverletételt követően a magyarok üldözése, menekülése, Kossuth emigrálása, a győztes cár dicsőítése, ugyanannak az eseménynek a másik oldala. A ruszin történeti dalok éppen erről tanúskodnak. A ruszin nyelvű énekekben egyszerre jelenik meg a Habsburg- és a magyarellenesség, szembeállítva a cár iránti elkötelezettséget. Ivan Franko szerint népszerűnek tartott Kossuth-dalból idézek néhány sort:

Micsoda szép város volt az mily erős a vára!
Szétrontani ki se bírta csak a muszkák cára.

Hogy is hívták csak a várost? Tán Komárom volt a:
A sok bástya minden felől szinte átkarolta.

Hogy megkezdték Komáromnál az ágyú-szóváltást,
Öreg, ifjú csak hullatta kínos könnyét folyvást.

Bömböl, sivít, zúg az ágyú Komárom falánál
A sok kemény erős bástya szerte hull, szerte máll.

.....

Öreg magyar kijött hozzánk térdre borult ottan:
Haj kegyelem, jó emberek bort adok legottan!

Nem jöttünk mi, Kossuth Lajos, borod ivására,
Hanem jöttünk életedért, készülj a halálra!

Megvertük mi Kossuthékat, bár Bemet is látnók:
Akkor volna csak jó dolgunk, kedves kamerádok!

Megvertük mi Kossuthékat, bár a törököt is!
Futott Kossuth hanyatt-homlok, mint megriadt haris.[63]

Úgy tudjuk, Ivan Franko 12 változatot gyűjtött össze írásos és nyomtatott forrásból, amelyet Drahomanov további 10 szöveggel egészített ki, amelyet azonban mi nem láttunk. A változatok megléte egyértelművé teszi, hogy folklór módjára terjedt, de mégis a versek bármennyire követik a népies stílust, valójában jellegzetesen

[63] Sztripszky H. 1907. 160.

félnépi alkotások. A megállapításainkat tartalmi és formai oldalról egyaránt alá tudjuk támasztani. Az énekek valós történeti személyekre, eseményekre, helynevekre utalnak, de az adatok egymásutánja tudatos kompozíció következménye. Az alkotások létrejöttét figyelve tudnunk kell, hogy az ukrán történeti énekhagyomány több évszázadon át élt, és benne történelmet kiegészítő adatok gyakran megjelennek. Az énekekre általában jellemző az események történeti rendje, a valósághoz ragaszkodó ismeretközlés, viszont a ruszin Kossuth-dalok esetében erről nem beszélhetünk. Az énekek nem egy tényleges történeti eseményt adnak elő, hanem egy ismert névhez, helynévhez kötik a politikai üzenetet.

A ruszin szövegben vannak népköltészeti fordulatok, olyanok, amelyeket például a betyárballadákból ismerünk:

Nem jöttünk mi, öreg Kossuth, borod ivására!
Hanem jöttünk életedért, készülj a halálra!

vagy:
Nem jöttünk mi, vén francia, borod ivására,
Hanem jöttünk életedért, készülj végórádra! [64]

A Komárom elleni csatáról szóló dal csak ruszin forrásokban maradt fenn. Történelmi tény szerint a várat nem támadták meg az oroszok.[65] A város környéki településeken ugyan több támadás volt, amelyeket a világosi fegyverletétel után is sikerrel vertek vissza a komáromi várőrség huszárjai. A vár átadása október másodikán kezdődött, és akkor Kossuth már rég elhagyta Magyarországot. A ruszin énekek ezzel szemben azt állítják, Kossuth volt Komárom védője, az ősz öregember, és ő kért kegyelmet a cártól. Kossuth neve minden bizonnyal azért maradt fenn, mert jelképe volt az egész szabadságharcnak. A versben lévő harci leírások, a népies fordulatok a korabeli elbeszélési stílust örökítették ránk függetlenül a valóságtól. Nem tisztázott, honnan kerültek a Kossuth-dalokba azok a harci leírások, amelyeknek élményszerűsége nem vitatható:

Bömböl sivít, zúg az ágyú Komárom falánál,
A sok kemény erős bástya szerte hull, szerte máll.
Öreg templom s nagy kapu bedőlt nemsokára.
Fehér zászlót tűztek rögtön, ím, a várfokára.

A történeti énekekre jellemző valósághű leírás a Kossuth-dalokból hiányzik, sőt a harci jelenetekről szóló részek bizonyíthatóan nem onnan származhattak, és ezért feltételezzük, hogy a szabadságharc eseményeitől függetlenül íródtak. Sztripszky Hiador szerint az orosz bevonulással egyidejűen, 1849-ben már megjelentek ruszin nyelven (latin betűkkel) a cárt dicsőítő énekek A szövegek oroszbarát érzelemről tanúskodnak, amely a XIX. század második felében releváns politikai

[64] Verhova, Sapohova községekből való párhuzamok. V. ö. Sztripszky H. 1907. 302.
[65] Herrmann R. 1998.

mozgalom népies szárnyát képviselte. A történeti folklorisztikai és az aktuális politika összefüggéséről sok adat áll rendelkezésünkre a krónikák mondáitól kezdve a XIX. századi eseményekig. A tudomány sem mentes az ilyen beállítottságtól. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a jeles lembergi folklorista, Golovackij, oroszbarát elkötelezettsége miatt 1867-ben elvesztette egyetemi katedráját és Litvániába kellett áttelepülnie. Az ő munkásságának köszönhetjük és talán nem véletlenül, hogy a legtöbb Kossuth-dal éppen az ő háromkötetes gyűjteményében maradt ránk, és feltételezhetően a szabadságharc eseményeitől eltávolodva keletkeztek. Sztripszky Hiador szerint az orosz bevonulással egyidejűen 1849-ben már megjelentek nyomtatásban ruszin nyelven írt, cárt dicsőítő énekek, amit csekély változtatással adtak ki a sereg előrevonulása mentén többfelé. Ezek igazolják, hogy a cári propaganda a hadi mozdulatok mellett átgondoltan terjesztette a szlavofil, népfelszabadító mítoszt.[66]

Nem kérdéses, hogy az idézett versek együtt éltek a népköltészet más alkotásaival. A változatok kialakulása, a népies stílus, szóhasználat, dallam erre vall minden politikai célzatosság mellett. Jól bizonyítja ezt a Sztripszky Hiador beregi gyűjtéséből való Kossuth-dalt, amelynek a magyar zenekinccsel való összefüggésére Seprődi János már felhívta a figyelmet. A dallam lejegyzését is neki köszönhetjük. A ruszin nyelvű Kossuth-dal és a magyar népzene kapcsolata sem kérdőjelezhető meg a politikai diszharmónia dacára. Egy közismert dallamcsaládhoz tartozik, változatai az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók, bár a szöveg sosem kötődött Kossuthhoz, vagy bármilyen más történeti személyhez.

Megjöttek az ulánusok, s míg amazok várnak,
Meghódították Lengyelföldet maguk császárának.
S hogy elkezdtek jobbra-balra golyók süvíteni
Följajdultak Komáromban Kossuth gyermekei.

A verseknek egy-egy sora bizonyítja az írásbeliség, az olvasáskultúra hatását és a koldusénekekkel való kapcsolatot. Példa erre a Kossuth törökországi menekülésére szóló rész:

Mi újságot nem olvasunk, nem tudjuk hát máma:
Kiadta-e őt a török, vagy ott ül még nála.[67]

Másutt a koldusénekekre jellemző sorok olvashatók a vesztes harc utáni Kossuth-ábrázolás részeként:

Kéregetni járkál ím Kossuth asszony
Ura meg tarisznyát varr, mit rá akasszon,
Jó Kossuthné asszony igen megéhezett:
Esdeklő karjával kér egy kis kenyeret.

[66] Kríza I. 1998. 257–269.
[67] Sztripszky H. 1907. 236.

A történelmi események szabad előadása a vándorénekesek, kobzosok és bandurások hivatása volt. Aktualitásukat, népszerűségüket a félnépi alkotások alapján ismerjük, és amint a szövegek bizonyítják, a francia háborút összefüggésbe hozza az osztrák–olasz ellentéttel, és ezzel magyarázza a császár szorult helyzetét, „muszka" cárhoz intézett segélykérését. Ezek mind olyan történelemismeretet, világlátást képviselnek, amelyre nincs példa a tradicionális népköltészetben. A történeti énekek szabad asszociációját a szakirodalom rendszeresen tudatosítja. Ismert tény, hogy a kor és a történelmi események kronológiája felcserélődhet, a szereplők neve megváltozhat, de a 48-as eseményekről szóló ruszin énekeknél nem erről van szó, mert itt a politikai üzenet áll előtérben. Folklórelemek felhasználásával készültek a Kossuth-dalok. Példaként idézek egy betyárköltészetre jellemző formulát Kossuthra alkalmazva.

Készen vagyon immár az új akasztófa
Kossuth Lajos feje fog lecsüngni róla.[68]

Eredete visszavezethető 1849-re, mert kivételesen éppen erről a szövegről Franko azt írta, hogy szórólapokon 1849-ben latin betűvel, lengyeles helyesírással terjesztették a ruszinok között, és német fordítás is készült.

Vannak közös formulák, amelyek ruszin, magyar hagyományban egyaránt megtalálhatók, pl. Kossuth levélírás. Mindkét esetben a toborzásról van szó, de a pozitív és a negatív megítélés elválasztja egymástól a két nép folklórját.

Magyar toborzóének:

Kossuth Lajos íródeák,
Nem kell neki gyertyavilág.
A ragyogó csillag mellett
Írta ő ezt a levelet,
Éljen a haza!

Ruszin népdal:

Ül, üldögél Kossuth magas létrán üldögél
Levelet irogat az országba szerteszét
Bánatra vagy búra, vagy szomorúságra?
Kár, Istenem, nagy kár Kossuth verbunkjáért
Kossuthunk, Kossuthunk mért verbuválsz minket?
Kevés a te pénzed, mivel látsz el minket?

A történeti énekek témaválasztása és problémalátása közti különbség konkrét példák összevetésekor válik egyértelművé. Alig fél évszázaddal a történelmi események után az idő közelsége, a személyes élmények megléte a valóságot nem politikai szempontból változtatja meg, inkább a jelenségek felnagyítására kerül sor és ezért irracionális elemeket kapcsol hozzá. A történeti folklór törvényszerűségeinek ismere-

[68] Sztripszky H. 1907. 241.

tében elmondhatjuk, hogy a közelmúltban történt események rendszerint megőrzik a valóságtartalmat, legfeljebb kissé túlozva. A rabénekek, betyárdalok, háborús históriák, újságénekek, hírversek, gyilkosságtörténetek egyaránt ragaszkodnak a tényekhez. Éppen ezért figyelemre méltó a ruszin történeti énekek következetes politikai tartalma, és a téves történeti adatok hirdetése. Komárom védőjének tartják Kossuthot, aki vesztes helyzetben fehér zászlóval az ellenfelét meg akarja vesztegetni egy pohár borral:

Ím fölbukkan Kossuth Lajos a vár kapujában,
Hosszú fehér békezászlót lenget a markában.
Térdre borult Kossuth Lajos könyörögve nyomba,
Szépen kérlek, jó vitézek egy pohárka borra.

A szabadságharcról szóló ruszin dalok egy része bizonyíthatóan a szájhagyományban maradt fenn, mégis félnépi alkotásnak tarthatók, ahol Kossuth neve csak szimbolikus lehetett. Galíciában, Kárpátalján az első világháború előtt még éltek a vándorénekesek, akik vásárokon, különböző búcsúkon, sokadalmakban adták elő a repertoárjukat. Ők többet tudtak a távoli világ eseményeiről, mint a helybeliek, és előadásukat érdeklődés kísérhettek, éppen úgy, mint a históriás énekeseket a kelet-európai térségben. Az a világos politikai látásmód, amellyel a nemzetek közötti ellentét kifejeződik, szintén azt támasztja alá, hogy csak olyanok írhatták, akik e tekintetben járatosak voltak. Erre vall az Ethnographiában közölt adat, amelyből kiderül, hogy a szövegek egyikét a „muszka konzul" írta le, másikat az újságíró. A hibátlan dialektusban közzétett szövegek pedig a térség lakosságának tudatos tájékoztatását jelzik, az írásbeliség iránti igényt, témaválasztásával nemzeti identitás alakítását, Magyarországgal való szembenállás kifejezését.

A történeti énekekből kiderül, hogy a függetlenségért küzdő magyarok harcát elítélték, és a nagy orosz birodalom érdekeit képviselő cár jelenlétét, hatalmát dicsőítették. A világos szembeállítás propaganda jellegű, amely a magyar szabadságharc leverésére behívott sokszoros túlerőt biztosító cári különítmény győzelmét nem osztrák érdek miatt hirdették.

A Kossuth-kultusz a környező népek folklórjában is megjelenik meghatározó tényezővé válva a szabadságharc utáni önkényuralom közéleti hangulatában. A forradalom eszméivel rokonszenvezők előtt a Kossuth-mítosz az ellenállás egyik kifejezése lett éppen úgy, mint a hivatalos vélemény negligálása, illetve a szomszédos népek folklórjának figyelmen kívül hagyása. Ezek a tényezők meghatározták a későbbi generációk szemléletét, amely a Kossuth-kultusz továbbélésének táptalaja lett, segítve annak kibontakozását az évtizedek során megváltozott történelmi és társadalmi helyzetben.

A fenti példából kiindulva érthető, miért állítjuk azt, hogy máig megválaszolatlan kérdés, hogyan alakult ki az a gazdag folklór, amely a szakemberek és érdeklődők előtt feltárult az elmúlt másfélszáz év alatt a szabadságharc eseményei kapcsán.

A korabeli írásos dokumentumokban nem találjuk meg azt a költészetet, amely a későbbi időkben népszerűvé lett. Mi ennek az oka? Akkor nem ismerték a ma híresnek tartott katonadalokat és történeteket?[69] Vagy idővel átalakult a néphagyomány, és csak később találták ki a népdalokat, mondákat?[70] Vagy mást írtak le, mint ami a szájhagyományt érdekelte?[71] Mindegyik valahol igaz, de a kérdés megválaszolása sokkal összetettebb. Találóan és máig érvényesen írta Szekfü Gyula 1935-ben: *„48-ról a magyar tömegek nem gondolkodnak többé, hanem éreznek. A szabadságharc eseményeit értelmük helyett szívükkel és érzelmeikkel fogják fel. … '48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőmedencéjének, mely Magyarországon Bocskai és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hős fogalmát megillette."*[72] Szekfü a történész szemével nézte a sok közös vonást mutató magyar történelmet és távol állt a folklórtól, mégis olyan általánosságot fogalmazott meg, amelyet a népköltészet alakulását figyelő szakemberek egyre nagyobb részletességgel bizonyítanak.[73]

Szokás a folklórt a történeti események rendje szerint bemutatni, mintegy illusztrálva a csatákhoz, lényeges történésekhez kapcsolható népköltészetet. Most azonban eltekintek ettől. A szabadságharc kiemelkedő hőseiről és vértanúiról szólok. A hősalkotás, a mítoszteremtés általános igénye a folklórnak, és ez jelenik meg a szabadságharcról szóló népköltészetben. Ez az egyik jellemzője a korszak folklórjának. Elsőként erről a jelenségről szeretnék szólni. Van emellett számos szubjektív tényező, amelyektől most eltekintek, mert azt szeretném bemutatni, hogyan vált igazi „hőssé" vagy éppen áldozattá a történelem egyik-másik szereplője, míg sokakról elfelejtkezett, noha 150 évvel ezelőtt nevét, tettét gyakran emlegették.

A szabadságharc folklórja jellegzetesen két nagy műfajban kristályosodott ki. Egyrészt az énekek, katonadalok, masírozásra alkotott indulók, másrészt prózai műfajok, különösen monda-, élményelbeszélés kötődik az eseményekhez. A kétféle műfaj egymástól független, de szemlélete hasonló, aminek következtében egymást erősítették. A kettő közül szembetűnőbb a népdal és a népzene. Mindkettő kialakulását, népszerűségét a korabeli közműveltségi állapotok ismeretében ítélhetjük meg. Tehát fennáll az a látszólagos ellentmondás, amely szerint a korunkban szabadságharc népköltészetének darabjait nem, vagy alig találjuk meg 150 évvel ezelőtti írásokban, másrészt bizonyítani lehet, hogy a kor nagy történelmi eseményéhez kötődő folklór gyökerei a reformkoriak.

Az irodalmárok, történészek a korszakolásban éles cezúrának tartják a szabadságharc idejét. Előtte a reformkorban a legjelentősebb a nemesi költészet kialakulása, ezzel összefüggésben a történelmi epika divata. Hősepikai igénnyel fordult a

[69] Katona 1998, 76.
[70] Voigt 1998. 33.
[71] Kerényi 1998. 192.
[72] Szekfü 1935. 214.
[73] Kríza 1998.

múlthoz Arany János, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor és mások, és mindenki a maga elképzelése szerint írt a dicső harcokról, jeles hősök tetteiről. A történeti hősök iránti érdeklődést az irodalom viszi a közköltészetbe. A Rákóczi-induló egyik szövege „bajnokok"-hoz szól és a nagy elődök neveit sorolja: Zrínyi, Báthoriak, Toldy, Hunyadi, Rákóczi után lelkesítően énekelte: A dicső/ Hunnia/ Atilla/ Hős hona/ Esküszünk ős Hadúrra.[74]

A reformkori művek hatását figyelembe kell venni, mert az akkor feleleventett toposzok később a közköltészet részei lettek. A folkloristák a tudomány kialakulását a század második felére teszik. Így ez az időszak csupán homályban maradó hőskor. De ekkor jelent meg Erdélyi János *Népdalok és mondák* című háromkötetes, egész országra kiterjedő gyűjteménye, ami bizonyítja a népköltészet elevenségét. A népdalok, balladák, mesék, hírversek előadásának gyakorlatára épült a szabadságharc folklórja. A hősök és a témák azonban jellegzetesen 1848–49 eseményeihez, személyeihez kötődnek. A kiadványok bizonysága szerint az új stílus jellegzetességei a szabadságharc előtt már megtalálhatók, és az a nagy tömegméretű mozgás, ami a harcok idején volt, szükségessé tette a könnyen énekelhető, minden tájegység által elfogadható éneklési stílus elterjedését. A visszaemlékezések bizonyítják az éneklés fontosságát. A nyomorúságosan elhelyezett, fáradt, sebesült katonaság vacsora után (vagy helyett) együtt énekelt. Természetesen ezek nem szükségképpen kapcsolódtak a napi eseményekhez, hanem ellenkezően éppen a hazagondolást, a szeretőhöz fűződő érzést fejezték ki. Az új stílus terjedésének legfontosabb állomása éppen a szabadságharc. Ekkor terjed el a könnyen memorizálható architektonikus dallamszerkezet, az ismétlődő, variálódó dallamokkal. Nem csak a dallamvilág egyszerűsödött, hanem a próza is. Rövid eseményre koncentráló visszaemlékezések, élményelbeszélések váltak általánossá. Az elbeszéléskultúra mindennapi gyakorlatával függ össze, hogy a tények előadásakor a régi hagyomány mitikus elemeit felhasználják. A hitelesség látszatát keltve a mondandó élén a hely, az időpont és név pontos leírása áll. A monda műfaj eme sajátossága a korabeli 150 évvel ezelőtti, és későbbi forrásokban mind megtalálható. Így például, ami a reformkorban általánosan név nélkül került előadásra, az a szabadságharc idején egy hős nevével együtt jelent meg. A toborzóénekek, az erőszakos katonafogdosók, verbuválók átlényegülnek a szabadságharcban és a szabadságot ígérő Kossuth mellé állásra buzdítanak. Kossuth neve 1848 nyarától kezdve mitizálódik, személye felmagasztosul, a szabadságharc jelképé válik. Híre oda is eljut – ponyvák révén – ahol ő nem is fordult meg.

A szájhagyományból feljegyzett adatok és egykorú források szerint, minden kétséget kizáróan Kossuth népszerűsége áll az élen. Róla meséltek, énekeltek legtöb-

[74] Pogány 1983. 138.

bet. A vele kapcsolatos mítoszteremtés már '48-ban elkezdődött. Egy névtelen krónikás írja 1848-ban:[75]

Mint a tisztító tűz
Lelke legmélyébe
Hatott le Kossuthnak
Égető beszéde.

A lelkesítő szónoklatok hatása felmérhetetlen. A történészek kimutatták, hány ember állt önként katonának, de kevesebb szó esik arról, hogy más területen is átformálta a gondolkodást. Ő tette lehetővé, hogy a közvélemény által nem kedvelt, negatívan megítélt elítélt betyárnak, Rózsa Sándornak megkegyelmezzenek és befogadják a szabadságharcos katonák közé, és később olyan gazdag folklór kapcsolódjék alakjához.

Kossuth megkülönböztetett szerepe, és a róla szóló folyamatos híradások kedvező talajt teremtettek a különböző elképzelések terjedéséhez. Folkloristaként hadd emeljem ki, hogy mitikus hőssé vált, aminek egyik kísérő eleme, hogy születése, halála körül rendkívüli események történnek, személyéhez természetfeletti tulajdonságok kötődnek, rendkívüli tettekre képes, csodás események segítik. Annak ellenére, hogy Kossuth a közelmúltban élt, és a visszaemlékezések elmondói rendszerint hivatkoznak a közlésük hitelességére megnevezve egy közvetítő személyt, számos mitikus mondának lett a hőse. Ezek közül figyelmet érdemel a születése körüli mondahagyomány. Miként a régmúlt dicső hőseit az utódok szívesen tekintették saját városuk szülöttének. Pl.: „Hét város vitta, mely fia volna Homer", így Kossuth születései helyét is megkérdőjelezték. A monda szerint Kossuth Lajos édesanyja bejött egyszer a tállyai piacra, ott rosszul lett. Bevitték a nemes Bajtai-házba, és ott szülte meg a fiát. Tállyán sokan úgy tudják, ott született Kossuth. (Dömötör 19) Keresztelése is bonyodalmakkal járt. Egyesek úgy tudják, Kossuthot nem vitték Tállyára keresztelni, hanem a tállyai pap ment ki őhozzá. Más monda szerint, kereszteléskor a templomban vették észre, hogy a pólya üres: *„kereszteléskor tél volt, és szánon hozták át* (Monokról Tállyára) *a gyereket. Mikor a templomba értek és kibontották a pólyát, megdöbbenve látták, hogy a pólya üres. Azonnal visszaindultak, és az út mellett a hóban találták meg a gyermeket, aki mosolygott és igen rugdalózott."*[76]

A néphagyomány szerint az ország első embere a király. Még Kádárról is azt mondták Nógrádvarsányban *„olyan mintha ő lenne a király"*. Kossuth királysága a mondák gyakori eleme. Pásztortörténetek között került feljegyzésre időpont meghatározásként: *„Olyan jólesik nekem katonát látni, vitéz fiam. Én is katona voltam, de akkor még Kossuth volt a király"*[77] *A koronázásáról is maradt fenn monda: „Szegény szolgafiú volt. Egy Jánosi nevűvel szántottak. Éppen királyválasztás volt. A fiú 100 ösztöge fát bevágott a földbe, ak-*

[75] Pogány i. m. 340.
[76] Dömötör i. m. 19.
[77] Dégh i. m. 170.

kor leszel király, amikor ez az üsztöge kihajt. Hát kihajtott. Ő lett a Kossuth király".[78] A koronán lévő kereszt pedig akkor görbült el, amikor menekülés közben elrejtette.[79] *Feljegyezték azt is, hogy harc közben Kossuthot nem fogta a golyó,*[80] *és ha menekülésre kényszerült, lovára fordított patkót veretett és úgy futott az üldözők megtévesztésére.*[81]

Mindezek a motívumok a régi irodalomban és egy-egy mondahőshöz kapcsolódó folklórban megtalálhatók. Különösen a Mátyás-hagyomány elemei kerültek közel Kossuthhoz. A XIX. században, amikor a fenti mondák kialakultak, még a szájhagyomány természetes része volt a rövid epikus történetek közlése, és a kész motívumokat új környezetben, más névvel adták elő. Ezzel magyarázható, hogy a jó, igazságos Mátyás király alakja került a Kossuth-mondákba. Kossuth volt az, aki álruhában járta az országot, segített a szegényeken, pénzt adott, amelyen nem Mátyás király portréja, hanem Kossuth neve volt. Kossuth igazságra tanította az urakat, miként Mátyás. Kossuthot visszavárták, mint a szlovének Mátyás királyt, vagy a magyarok Szent Lászlót. Száraz ágat ültettek titokban és bíztak abban, hogy mire a fa kizöldül, Kossuth visszajön. Ez a visszatérés motívum a folklór örökké variálódó, sokféleképp megjelenő motívumainak egyike. Nem véletlen, hogy a Kossuth nóta is a visszatérés témát állandósította.

A Kossuth-kultusz meghatározó tényezője a szabadságharc utáni idők tiltó rendelkezése. Az ellenállásnak egyik formája volt a tiltás negligálása. Nem volt szabad felemlegetni, énekelni azokat a történeteket, énekeket, amelyekhez a faluba visszatérteknek élménye fűződött. Ez a tiltás és a kilátásba helyezett súlyos büntetés felnagyította a *faluzás* eseményeit. „Faluzás"-nak nevezték ugyanis Szatmárban azokat a titokban megszervezett találkozókat, amelyekre a szabadságharcban résztvett vagy a velük rokonszenvezők egyike-másika otthonában került sor. A korábbi foglalkozástól eltiltott jurátusok, a továbbtanulás lehetőségétől megfosztott diákok, orvosok, iparosok ez alkalommal elevenítették fel élményeiket, és néhány pohár bor után elég bátrak voltak tiltott dalok éneklésére, holott számíthattak a besúgásra, retorzióra.[82] Krasznai József visszaemlékezései részletezik, milyenek voltak ezek a találkozások, hányszor botozták meg a Kossuth-, Rákóczi- és Klapka-„harsantók" (induló) éneklőit, vagy büntették nehezen megszerezhető pénzbírságra.[83]

A Kossuth-nóták furcsa szövegeinek, dallamváltozatainak egy része éppen a tiltásnak köszönhető. Így például a *„Lajos bácsi azt üzente"*... kezdősorral ismerték 1867 előtt.[84] A Kossuth-nóta keletkezése éppoly összetett, mint a mondáké. Legendák szólnak a születéséről. Jókai szerint 1848 szeptemberében, Kossuth alföldi to-

[78] Dömötör 1998. 22.
[79] Dömötör 1998. 32.
[80] Dégh 1952. 145.
[81] Dömötör 1998. 30.
[82] Mona 1989. 383
[83] Erről Krasznai 1998. 383.
[84] Zsilinszky 1868. 67.

borzó útján keletkezett, és Kecskeméten „mindnyájan el fogunk menni" szavakkal válaszolt a nép Kossuth szónoklatára. Ezzel szemben Vajda János, a szabadságharc krónikása a tavaszi hadjárattal hozza kapcsolatba. *„A küzdelem legsötétebb napjai állottak be; a hadi szerencse napfogyatkozásának sötétsége borította el a hazát. De a kunyhókban és cserény mellett fölhangzott a mélabús zsolozsma: Kossuth Lajos azt üzente, elfogyott az ezredje..."* [85]

A Kossuth-nóta szövegének egy része a XIX. századi katonafogdosás emlékét idézi: „gyere pajtás katonának", míg más része: „ha még egyszer azt üzeni"... a régi hadbahívó formulát örökítette ránk. De sem 1848-ból, sem a következő évből hiteles teljes szövegközlés nem maradt fenn. A dallam – miként a szöveg – XIX. század eleji elemeket tartalmaz, és első leírása 1850-ből való, és valószínűen Egressy Béni szerzeménye, aki a *Földönfutó* című népszínmű zenéjét írta és ott szerepel *Elmegyek már édes rózsám, a távolból emlékezz rám...* szövegkezdettel. 1851-ben Füredi Mihály gyűjteményébe felveszi, és ettől kezdve számos kiadványban jelenik meg a dallam. A visszatérés motívumot a Kossuthról jövő szóbeli és írásos hírek erősítették.

A szabadságharc másik nagy legendás hőse Petőfi volt. Nem azért, mert valóban a harc és háború hónapjaiban olyan népszerű lett volna, hanem a halála utáni idők keltettek róla legendákat.

Irodalom

BARWINSKIJ SÁNDOR
1898 A rutén nép élete. In: Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben Bp. 374–439.

BELLOSICS BÁLINT
1892 Vend népdalok. Ethnographia III. 84.

DÉGH LINDA
1952 A szabadságharc népköltészete. Bp.

DEJ, O. I.
1986 Ukrainszka narodna balada. Kiiv

DESKO, A. PETER
1867 Narodnija pjesni, psolovici i pogovorki Ugorskoj Rusi. In: Zapiski russk. geogr. obscs. po otd. etnogr. I.

DE-VOLLAN
1885 Ugro-russkija narodnija pjesni S. Peterburg 161.

[85] Vajda 1969. 110.

DÖMÖTÖR ÁKOS
1998 Hősök és áldozatok. Bp.

DRAHOMANOV, MIHÁLY
é. n. Novi ukrajinski pisni pro hromadski sprvy Kijev. 62–64

ERNYEY JÓZSEF
1922 Tót nyelvű kónikás énekek és kuruc dalok. Ethnographia XXXIII. 1–29.

FRANKO, IVAN
1984 Folkloriszticsni prazi. Kijev (Zibrannaja tvoriv 42)
1894 Kosut i Kosutska vojna In: Zytie Slovo I. 346. 461.

HERMANN RÓBERT (szerk.)
1996 1848–1849 A szabadságharc és a forradalom története. Bp. Videopont

HOLOVACKIJ, JAKOB T.
1878 Narodnyja pjesni Galickoj i Ugorskoj Rusi II. 460–461, III. 40. Nr. 28, 132. Nr. 67 Moszkva

HLOSKOVA, HANA
1994 The Problem of Historical Consciousness and its Narrative Forms in the Development of Scientific Interpretation in Slovakia. In: Slovensky Narodopis 304–320.

HNATJUK, V.
1905 Kolomiki. Lvov, Nr. 1842, 1844, 2024–2027. 2198. 2202.

HODINKA ANTAL
1907 A ruthén nép története. Bp.

KÁLMÁNY LAJOS
1954 Történeti énekek és katonadalok. Bp.

KÁNTOR LAJOS
1933 Magyarok a román népköltészetben. Cluj, Erdélyi Tudományos Füzetek 53.

KATONA IMRE
1976 Magyar népdalok I–II. Bp. Szépirodalmi

MATUNÁK MIHÁLY
1908 Jánosik és társai. Ethnographia XIX. 299–309.

NAGY DEZSŐ
1987 Magyar munkásfolklór Bp. NKCS.

OHONORSKI EMIL
1898 A rutén irodalom. In: Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben Bp. 648–66.

ORTUTAY GYULA
1939 Rákóczi két népe Bp. 36–41.
1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. Ethnographia LVIII. 263–307.

POGÁNY PÉTER
1983 Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái. Bp. Magvető

POP, MIHAI
1969 Éléments communs et traits nationaus specifiques de la poésie epique de la zone des Carpates. In: Trudi VII. Mezsdunarodnovo kongressza antropologicseszkih i etnograficseszkih nauk VI. Moszkva 206–211.

RANKE, KURT
1969 Orale und literale Kontinuität In: Bausinger,H.–Brückner, W: Kontinuität? Berlin 102–116.

RUDLOVCSAK, OLENA
1983 Isztorija kulturi - persodzserela. In: Naukovij zbirnik museju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku (Annales musei culturae ukrainiensis Svidnik) 11 183–495.

SÁROSY GYULA
1848 Aranytrombita. Pest

STAUFE, LUDWIG
1888 Kleinrussische Volkslieder Leipzig

SZTRIPSZKY HIADOR
1907 Kossuth Lajos a rutén népköltészetben Ethnographia XVIII. 157–162., 235–248., 299–307.

TARI LUJZA
é. n. A szabadságharc népdalai.

TORDINAC, NIKOLA
1986 Hrvatska narodni obicaji pjseme. Bp.

VRABELY, MIHAL
1900 Uhro-ruski narodny spivanki. Budapest Franklin (Nr. 192, 279, 546)

ZSILINSZKY MIHÁLY
1868 Kossuth Lajos a magyar nép szivében és költészetében. Pest

Adatok és legendák Kossuth és Kossuthné menekülésének történetéhez

JUNG KÁROLY

Az elmúlt bő másfél évszázad során a magyar és szerb történettudomány, publicisztika, forráskiadás és emlékirat-irodalom – úgy tűnik – áttekinthető módon leírta Kossuth Lajos és felesége menekülését a bukott forradalom és katonai összeomlás Magyarországáról.[1] A gyászos történet, pontosabban: történetek ismertnek vehetők, amelyekhez ma már bármit hozzátenni szükségtelennek látszik. Elmélyedve azonban a kérdés magyar és szerb (nyelvű) irodalmában, mégis úgy vélem, hogy nem lesz érdektelen részletesebben megvizsgálni néhány közleményt, amely jobban megvilágíthatja egyrészt Kossuth menekülésének legendai (pontosabban: folklorisztikai) vonatkozásait, másrészt Kossuthné menekülésének pontosabb faktográfiáját. A vizsgálat körébe bevonandó irodalom egy része ugyan könyvészetileg nem tekinthető minden vonatkozásában ismeretlennek, ám részletes tárgyalása elmaradt, ugyanakkor olyan adatok is előkerültek, amelyek pontosíthatják ismereteinket a kérdéskör kapcsán. Mindennek összefoglalására a Kossuth-évforduló kínálja az alkalmat.

1849 augusztusában a forradalom és szabadságharc vége közeledett, a teljes összeomlás. Kossuth és a többi vezető a török határ felé menekült, miközben Görgey Világosnál kapitulált, augusztus 13-án. Ebben az időben már csak Pétervárad őrsége tartotta magát, de Világos hírére, s mert az osztrák ostromló sereg augusztus 17-e óta a várat teljesen bekerítette, rövidesen megadta magát. Kossuth augusztus 15-én már Orsovánál, a Duna partján volt. A török határ átlépésének körülményeit és pillanatát így örökíti meg Hajnal:

[1] Lásd: Hajnal 1927. 7–33., 363–364., 413–416., 659–664. Thim 1940. 424–428. Matić 1994. a 389–390. (Bori I. jegyzete)

„Augusztus 17-én biztos híre érkezett, hogy Görgey (!) egész seregével együtt letette a fegyvert.

Szöllősy ismételten tárgyalt ezalatt az oláh határőrség török parancsnokával, anélkül, hogy elárulta volna, kinek menekülését készíti elő. Most még egyszer elment hozzá, és ismét hírül vitte Kossuthnak a török nyájas, de nem egészen világos bizonykodásait a szultán nagylelkű védelméről.

Kossuth felöltötte díszruháját, kardot csatolt oldalára. Ha sikerülne is ismeretlen maradnia, ne tekintsék mégsem közönséges embernek. Alkonyodott már, amikor Asbóthtal és Szöllősyvel kocsijába ült, és mélyen visszahúzódva abban, a határpatak kicsiny hídja felé hajtatott.

A magyar oldalon, a patak melletti ligetben, sátrak alatt sok menekült táborozott, nem tudván elszánni magát a határ átlépésére. Felismerték a hintó utasait; hamarosan felkerekedtek és tódultak át a hídon Kossuth után."[2]

Ez lenne tehát a határátlépés pontos története, bár később sokan arról is tudtak, hogy a kormányzó a Dunán való átkelést választotta a menekülésre. Ezt azonban Hajnal „költői képnek" nevezi, „amely idehaza meggyökeresedett."[3] Innentől fogva Kossuth a török kezében volt, katonai kísérettel Turnu-Severinbe, majd augusztus 30-án Viddinbe vitték. Innen került aztán a bulgáriai Sumlába, majd a kisázsiai Kiutahiába. Távozása – mint utóbb valósággá vált – egyben a hazától való búcsút is jelentette. Élve már többé nem került vissza Magyarországra. A határátlépés pontos idejét később augusztus 17-ében rögzítette a kutatás, bár néhány visszaemlékezés 18-áról beszél.[4]

A későbbiekben ismertetendő folklóradatok miatt már itt el kell mondani, hogy Kossuth tehát nem Szerbián át menekült Törökországba, hanem Bulgárián át! Szerbiának azonban mégis fontos szerepe volt a menekülő felkelők befogadásában, annak ellenére, hogy nem sokkal korábban a felkelők és a Szerbiából küldött önkéntesek a magyarországi szerbekkel együtt véres csatákat vívtak egymással, nem egyszer szinte a népirtás szintjén. A Szerb Fejedelemség álláspontja a menekülő felkelők befogadásával kapcsolatban igen jól kirajzolódik Ilija Garašanin (1812–1874) kortárs szerb államférfi és belügyminiszter levelezéséből kihámozható adatok alapján. A levélrészletekben számos utalás található azzal a virtuális esettel kapcsolatban is, ha Kossuth Szerbián keresztül készülne menekülni Törökország felé. (Megjegyzendő: a kérdés irodalmának vizsgálata során alig találtam adatot arról, hogy a Garašanin-korrespondenciát a kutatás használta volna. Ez persze azzal indokolható, hogy ez az anyag csak 1950-ben jelent meg, tehát sem Thim, sem pedig Hajnal számára nem

[2] Hajnal 1927. 33.

[3] Hajnal1927. 33. lapalji jegyzet. Ilyen szövegek olvashatók például a negyvennyolcas gyűjtésben: Dömötör (szerk.) 1998. 19-47. Érdekes, hogy ugyanennek a gyűjtésnek egy korábbi válogatásában alig reprezentálják a szövegek ezt a kérdést; lásd: Dégh 1952. Az okokról vö. Voigt 1998.

[4] Hajnal uo. lapalji jegyzet

volt hozzáférhető.)[5] Garašaninnak elsősorban Stevan Knićaninhoz (1807–1885) írott leveleiből az alábbi – bennünket érdeklő – vonatkozó adatok (levélrészletek) lehetnek fontosak. Az adatok 1849 augusztusának legelejétől sorakoznak:

1. „Mi már úgy tartjuk, hogy a magyarok napokon belül veszni fognak. Az ellenük felsorakozott seregek sokan vannak és erősek. Levscsin tábornok mondja nekem, hogy még két hadtestnyi katonaságuk menetelt be Ausztriába. Mi attól félünk, hogy a magyarok némely lengyelekkel együtt Szerbiában keresnek menedéket. Az ilyen vendégeknek nem örülnénk. Mi nem a menekülő magyaroktól félünk, inkább azoktól, akik majd üldözik őket, és szokásukhoz híven hozzánk is átcsapnak, hogy keressék őket. Ne adj Isten sem ilyen, sem olyan vendéget. Mi tényleg szabadulni akarunk tőlük; száz ördög vigye el őket."[6]

2. „Igaz: néhány napja arról beszélnek itten, hogy Kossuth Pancsován van, de erről az én rendőrségem nem tudott meggyőződni. Mindenképpen lehetséges, hogy idejött, de akkor még nem olyanok voltak a körülmények, hogy menekülni fog; ezért számomra nem bírt különösebb jelentőséggel, hogy Kossuth Szegeden van, vagy pedig Pancsován. Ezzel szemben abban az időben az én rendőrségem tudta, hogy Szegedről Aradra ment. Akkor úgy volt, ahogy neki tetszett, nézzük, hogy van most: tegnap jött egy ember Szegedről, aki azt mondta, hogy a Kormány tagjai még Szegeden vannak. Hogy arrafelé vagy másfelé akar-e Kossuth menekülni, nem lehet még tudni; az azonban biztosan tudható, hogy ahhoz az ütközethez, mely Szegednél lesz, a magyarok sok reményt fűznek, és ha elvesztik, végső vereségüknek tekintik, és biztos, hogy a vezetők rögtön menekülni fognak, ki merre lát … Én úgy vélem, hogy menjenek, ahová kedvük tartja, csak ne hozzánk meneküljenek, s akkor nekem mindegy."[7]

3. „Ami határszakaszunk megerősítését illeti, az egyelőre jól meg van erősítve, sőt még jobban meg lesz a kiadott parancsok alapján, ha arra szükség mutatkozik; bár mindemellett nehéz lesz egyes személyeknek átjövetelét megakadályozni, mert a törökök a városokba átvezethetik őket. A pasát eléggé megfélemlítettem, hogy a magyarok iránti rokonszenvét megingassam, s bár korábbi véleményétől igen eltávolodott, továbbra sem tudom, mit tenne, ha Kossuth mentésére kerül sor. Ami engem illet, nem szeretném, hogy erre meneküljön, s annak dacára, hogy a szerb nép halálos ellenségének tartom, s ha tudom, hogy ezért senki sem fogja megbüntetni, hanem azért, amiért a legkevésbé sem vétkes, akkor azt szeretném, ha nem lépne erre a földre, hadd vigye el az ördög, ahová tudja. Ámbátor csak Isten tudja, hogy fog ez megtörténni."[8]

[5] Lásd: Garašanin I. 1950. Korábban is megjelent néhány levele a kérdéskör kapcsán Strjankovič1932. megfelelő fejezeteiben

[6] S. Knićaninnak, 1849. július 21. (A régi naptár szerint.) Garašanin I. 1950. No. 344. 435

[7] S. Knićaninnak, 1849. július 22. (A régi naptár szerint.) Garašanin I. 1950. No. 345. 437.

[8] Ugyanott: 438.

4. „Csak hadd meneküljön Kossuth, s hadd térítse észre azokat az öszvéreket, hogy ne lovagoljanak annyi népen olyan olcsón."[9]

5. „Egyesek felhánytorgatják nekünk, hogy miért nem csaptunk le rájuk (Szerbiába menekült, majd Viddinbe toloncolt lengyel és olasz önkéntesekről van szó – J. K.) vagy fordítottuk őket vissza. Én azt mondom: ahol arra szükség volt, mi harcoltunk ellenük, verekedtünk velük képességeink szerint, de most, mivel a saját szerencséjük veri őket, mi hagyjuk őket, nem illik hozzánk a szerencsétleneket megölni vagy abban segédkezni, hogy megöljék őket. Haragszik egy kissé Levscsin tábornok, de az ügy el van intézve. Kossuth, Dembinski, Vetter, Perczel és sok más főúr megadta magát a törököknek Orsavánál, innen a török lovasság Kalafatán át Viddinbe kísérte őket. Azt mondják, hogy Turnu-Severin török parancsnoka megverte a karantén igazgatóját, aki nem akarta ezeket a személyeket vesztegzár nélkül átengedni."[10]

Mint az idézett levélrészletekből látszik, Garašanin élénk figyelemmel kísérte Kossuth sorsának alakulását a forradalom bukása előtti utolsó hónap (1849 augusztusa) folyamán. Látható, hogy azzal is számolt, hogy Kossuth esetleg Szerbiába menekül vagy Szerbián keresztül Törökországba. Nem volt róla valami jó véleménnyel, s alapjában véve a pokolba kívánta. Mindenesetre valamiféle szánakozással vegyes jóindulatot igyekezett mutatni a menekülők iránt. S ez a jóindulata 1849 decemberében is megmutatkozott, amikor Kossuthné meneküléséhez nyújtott segítséget. Erről később.

Úgy tűnik, a Garašanin-levelezésből idézett részletek ismertetése után – legalábbis a historiográfia szintjén – alig kellene még valamit hozzátenni Kossuth menekülésének történetéhez. Van azonban néhány ritka érdekességű folklóradat, amely – a népköltészet szintjén – tovább görgeti a kérdéskört. Ezekkel az adatokkal sem a szerb folklorisztika, sem pedig a magyar(országi) folklórkutatás nem foglalkozott, ami azért is meghökkentő, mivel mindenki számára elolvasható, nyomtatott adatokról van szó.

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc másfél évszázados jubileumára jelent meg egy kitűnő válogatás, melyben 1848 centenáriumának magyar sajtójából kijegyzett szemelvények olvashatók.[11] Ezek között kapott helyet egy belgrádi riport, melyet „Szerb legenda Kossuth király hintajáról és hatszáz lováról" címmel először a budapesti *Szabad Nép* közölt, 1948. április 4-én. Ezen a helyen a „riport" legfontosabb részeit vesszük át:

„Zsivojin Szmiljanics paracsini szerb gazda... elmagyarázta, hogy 1849-ben, amikor Kossuth Lajos a világosi fegyverletétel után Törökországba igyekezett, egy este a belgrád–nisi úton fekvő sumadijai szerb városkába, Paracsinba érkezett.

[9] S. Knićaninnak, 1849. július 23. (A régi naptár szerint.) Garašanin I. 1950. NO. 346. 439.
[10] S. Knićaninnak, 1849. augusztus 15. (A régi naptár szerint.) Garašanin I. 1950. No. 351. 445-446.
[11] Gerő 1998.

Dédapámnál, Petár Bogdanovicsnál szállt meg Kossuth király, mesélik mindenütt. Dédapám gazdag ember volt, tíz napig látta vendégül Kossuth királyt, tíz napig mulattak együtt. Tíz nap után Kossuth elcserélte dédapámmal nehéz batárját, amelyet hatszáz ló húzott, egy könnyű parasztkocsira, és a nehéz magyar lovakat is kicserélte négy könnyű lóra, mert a rossz utakon így jobban boldogulhatott. Dédapám többé nem látta Kossuth királyt, de hintóját híven megőrizte és örökül hagyta nagyapámra, ő meg apámra. Gyermekkoromban magam is sokat játszottam pajtásaimmal Kossuth király batárjával, amelynek történetét most elmondtam maguknak úgy, ahogy azt apámtól hallottam."[12]

Ez a történet, mint a riporter írja, „apáról fiúra száll a paracsini szerbek között". Valóban legendáról van szó, mint a közlés megállapítja, folklorista szemmel nézve azonban minden bizonnyal történeti mondának minősülő szövegről van szó. Kezdetben úgy tűnt, hogy e „legenda" társtalansága és tipológiai besorolhatatlansága indokolttá teheti a gyanút keletkezésének „népi" voltával kapcsolatban. Még az is megfogalmazódott, hogy talán konstruált szocrealista legendáról lehet szó, hisz 1948-ban jelent meg.[13] Mint magam megállapíthattam, valószínűleg nem erről van szó, hanem minden okunk megvan azt hinni, hogy egy valóban létező szerb Kossuth-monda kései lecsapódásáról tudósít a magyar napilap.[14] A szerb prózaepika közzétett szövegei közt ugyan változatai nem kerültek (még?) elő, de a szerb szürrealizmus egyik kiváló képviselője, Dušan Matić (1898–1980) kései (1972-es) naplójegyzeteiben váratlanul felbukkant a paračini eredetű monda ćuprijai változata![15] (A két közép-szerbiai város egymástól mindössze kilenc kilométerre van.) Matić terjedelmes naplószövegéből itt mindössze azokat a részleteket idézem, amelyekben a mondaszöveg beágyazódása található.

„Mindig előnyben részesítettem az úgynevezett történelmietlen időt és a szóbeliség úgynevezett névtelen történetíróit a finomra módolt parádés életrajzokkal szemben. Mert ezekben is, akárcsak a hírlapi vezércikkekben, oly gyakran hazudnak hatalmasakat. És fognak mellé.

Nos, nagyanyám mesélt nekem még egy híres magyar ćuprijai tartózkodásáról. Az a zsebrádióból jövő hang az előbb már előttem kimondta a nevét: Kossuth Lajos. Ahogy később megállapítottam, a felkelés vezetője a lázadás elfojtása és összeomlása után Konstantinápolyba menekült. És Ćuprijában fiákere (vagy hogy másként mondjam: hintója) váratlanul, ahogy az lenni szokott, elakadt a mi mély moravai sarunkban. Kiesett a kerék, s bekövetkezett az előre nem látott szünet, ahogy most a tévéműsorokban mondják. Kossuth Lajos Ćuprijában maradt né-

[12] Gerő 1998. 137–138. Először idézte és értelmezte: Csorba 1998.

[13] Csorba1998.

[14] Jung1998. Ugyanott magam vethettem egybe először ezt a szöveget a D. Matić naplójában olvasható változattal részletes elemzés kíséretében.

[15] Matić 1994. A részlet előbb jelent meg magyar fordításban: Matić 1994a.

hány napig. Lehet, tovább is. Erről nagyanyám nem sokat beszélt, vagy nem akart. Nyilván nem egyedül ment: a történetben egy asszonyságot is említenek. Minden kétséget kizáróan szívélyesen fogadták. S ki tudja, kétségbeesésében és dühében – akkor már hontalan volt – gondolt-e egyáltalán arra, hogy hol van. Tudniillik 1815-ben éppen Ćuprijában kötött egyezséget Miloš Obrenović fejedelem és Ali Mersali pasa, vagyis a Porta, Szerbia valamiféle önállóságáról. Ezzel tehát itt, akaratlanul is, az ősi római címen találkozott két gondolkodásmód, két pragmatikus elképzelés, két harcmodor. Miloš fejedelem ügyesen, állandó tárgyalások közepette, de a lényegi dolgokban jottányit sem engedve, fondorlatoskodással sokat elért. Még itt Ćuprijában is. Kossuth a Mindent akarta: lángokban, kiegyezés nélkül. És ezen a jelképes helyen, úgy lehet, a Balkán e titokzatos pontján, minden előreláthatatlanul világossá vált, ugyanakkor pedig nagyon, nagyon rejtélyessé.

Ez nagyanyám története, de lehet, hogy most már az enyém is."[16]

Nos, mondhatnám itt magam is, a budapesti Szabad Nép 1948-ban közölt belgrádi riportja, valamint a belgrádi szerb szürrealista író Matić naplójegyzetében felidézett gyermekkori emlékei egymás nélkül akár gyanúsak is lehetnének. Hogy az 1948-ban közölt „paracsini" történet miért, arra fentebb utaltam, Matić öreganyjának története pedig azért, mert – mint a naplóban olvasható – mindez éppen akkor jutott az író eszébe, amikor 1972. szeptember 19-én, tehát Kossuth születésének 170. évfordulóján, „állandón kéznél lévő" zsebrádióját hallgatta. Tehát a hallott történeti adatok után egy bájos szürrealista futam a ćuprijai nagyanyáról, vélhetné az az olvasó, aki a folklorisztikában járatlan.[17] Hála Istennek, nem erről van szó. Az idézett két folklórszöveg egymást igazolja és erősíti, hisz térben és időben egymástól igen távol, s nem is egy nyelven lettek papírra vetve. E két szöveg váratlan komparatisztikai ajándékként való felbukkanása annak kétségtelen bizonyítéka, hogy Szerbiában, a Morava menti két városban (Paraćin és Ćuprija) bizonyosan virulens hagyomány élhetett Kossuthról és meneküléséről a 19. század második felében, sőt a 20. század elején is.[18] Nagy kár, hogy ennek nyomaira a lejegyzett balkáni folklórhagyományban eddig nem bukkantam. (Ez persze nem azt jelenti, hogy ilyen nincs is!) Ékes bizonyítéka ez annak, amit Cseres Tibor regényes Kossuth-életrajza – Kossuth szavaiként – így fogalmaz meg: „Nőm elmondta, hogy az egyszerű magyar nép köreiben nevemet már legendaszerűen, sőt mitikus túlzá-

[16] Matić 1994a. 387–388.

[17] Matić megszállottan szerette a fiákereket, hintókat, batárokat. Gyakran mesélt erről barátainak is. Az itt tárgyalt naplójegyzetében is több ilyen témát, adatot említ. Ez is azt a gyanút erősíthette volna, hogy ellenőrizhetetlen gyermekkori emlékekről van szó. Lásd egyik barátja emlékezését: Mladenović 2002.

[18] Kossuthról igen jelentős számú szerb dal született az 1848-1849-es magyar-szerb háború idején. Ezeknek előjele változatos. Mivel a téma teljesen feldolgozatlan, magam beszéltem erről egy konferencián 1998-ban, Budapesten. A téma áttekintését elsőrangú feladatomnak tekintem.

sokkal istenítik."[19] Úgy látszik, a menekülő kormányzó személyének legendaszerűsége és mitikus istenítése a szomszédos szerb nép körében is megfogalmazódott a népi prózaepikában, hisz akárcsak a „negyvennyolcas gyűjtés" számos magyar adatában, úgy a „paracsini" szövegben is, többszörösen nyomatékosítva, Kossuth királyról beszélnek az adatközlők.[20]

Már-már a népmesék világát idézi a hatszáz ló húzta hintó leírása az egyik szövegben, s a kiesett kerék miatt a sárban megfeneklett hintó képe a másikban – nem a Mátyás király kerékszöge mondattípus kísért itt a háttérben? –, s a szerb gazdával tíz napig együtt mulató menekülő motívuma is teljesen irreális. Szóval a két variáns együtt: folklór ez a javából, melynek szövegpárhuzamait mindenképpen érdemes lenne felkutatni a magyar és balkáni néphagyományban.

Mivel Kossuth nem Szerbián át menekült Törökországba, az idézett folklórszövegeknek történelmi háttere nincs, tehát hitele sem. (A folklór szempontjából ez egyébként irreleváns.) Felmerülhet akkor a kérdés, hogy hogyan alakulhatott ki ez a hagyomány? Úgy tűnik, a később ismertetendő történet – Kossuthné menekülése – kontextusában erre is válasz adható. Kossuthné ugyanis valóban Szerbián át menekült férjéhez Törökországba.

Kossuth felesége és gyerekei nélkül menekült el Magyarországról. Mint Thim magvas összefoglalásából tudható, Kossuthné először a bakonyi erdőben, Lókúton rejtőzködött el, „ahonnét Orosházára ment, ott Kossuthék jóakarója, Wagner őrnagy felesége rátalált és parasztruhába öltöztetve elvitte Belgrádba, ahová december 11-én érkezett."[21] Innentől kezdve azonban az asszony menekülésének története, illetőleg a történet részletei számos interpretációban ismeretesek, ezek nemegyszer egymásnak ellentmondanak, azt a benyomást keltve a kései olvasóban, hogy a híres feleség Kossuthhoz való menekítésének dicsőségében sokan osztozni óhajtottak, olyanok is, akiknek gyakorlatilag nem volt részük az akcióban. Thim összefoglalása – mint később látni fogjuk: indokkal – a belgrádi szárd konzulnak, Ceruttinak, s elsősorban a szerb belügyminiszter Ilija Garašaninnak tulajdonítja Kossuthné sikeres menekítését Belgrádból férjéhez, Törökországba. Hajnal korábban megjelent összefoglalása, más irodalomra alapozva, s lényegében a romantikus elemeket sem nélkülözve, más interpretációt ad, melyet ezen a helyen érdemes lesz idézni, hogy az olvasó a benne szereplő faktográfiát egybevethesse a később idézendő szövegekkel.

„Szívetrázó híreket hozott Kossuthné és megmentő társa, az öreg Wagnerné, a magyar nép meseszerű ragaszkodásáról Kossuth iránt. De még meglepőbb és felemelőbb részleteket szerbiai tartózkodásukról is. A szerb kormány segítette menekülésüket. A fejedelem adjutánsát küldte Kossuthnéhoz és felajánlotta egyik vidéki

[19] Az idézet Bori I. jegyzetében. Lásd: Matić 1994a. 390.

[20] Számos ilyen szöveg olvasható: Dömötör (szerk.) 1998. 19–47. A kérdést tárgyalja: Voigt 1998. A dolgozat más címmel ugyancsak olvasható: Kríza (szerk.) 1998. 33–43.

[21] Thim1940. 426.

palotáját téli tartózkodási helyül az esetre, ha a zord időjárás alatt nem vállalkoznék a sumlai utazásra. Garašanin, a belügyminiszter, Knicsanin szenátor, a szerbek vezére a harc idején a magyarok ellen, lovagias tisztelettel keresték Kossuthnéval a találkozást. Végül pedig egy magasabb rangú hivatalnokot és katonai kíséretet adtak melléje, nyílt paranccsal a hatóságokhoz, úgy hogy Szerbián keresztül mindenütt a legnagyobb tisztelettel fogadták őt."[22]

A szerbiai utazás történetének ez a változata – Hajnal szerint – Kossuthné elbeszélésén alapul, amelyet Pulszky Teréz közöl egyik német nyelvű művében.[23] A mű megjelenésének és helyének adatai nem szerepelnek a lábjegyzetben. Ez pedig az utazás történetének többi változata miatt lenne fontos.

Kossuthné belgrádi tartózkodásának és szerbiai átutazásának történetét – 1893 előtti szerb lapközlemények és szerb szájhagyományozott adatok alapján – Érdujhelyi Menyhért újvidéki történész írta meg a *Magyar Újság* című pesti kormánylapban, 1893. március 15-én. Ez a cikk azért is fontos, mert a magyar közönség számára magyarul foglalta össze a délvidéki és szerbiai lapokban megjelent közléseket. Érdujhelyi cikkét nem sokkal később szerb fordításban az újvidéki *Zastava* című napilap is közzétette,[24] s innen vette át a belgrádi *Videlo* című újság. A cikk fordítója Aleksandar Sandić volt, ezért a belgrádi közlést némely hivatkozásban Sandićnak tulajdonítják. (Érdekes, hogy az eredeti, újvidéki fordítás adatait a kérdéskör könyvészete nem jegyzi.)

Érdujhelyi cikke teljes mértékben azokat az adatokat közli, amelyek szerint Kossuthné szerbiai menekítése kizárólag Stevan Knićanin hadvezér érdeme lenne. Kissé romantikus megfogalmazásában szinte tetten lehet érni a szájhagyományozódás munkáját. Érdujhelyi cikkében ez olvasható:

„Farkasordító hideg volt. Belgrádban Stevan Knićanin tábornok családja körében vacsoránál ült. Kegyetlen hegyi szél rázta az ablakokat. A szervián vajda magyarországi hadjáratairól mesélt családjának... Ekkor belépett a felszolgáló, s elmondta, hogy valaki jött Zimonyból. Knićaninnal szeretne beszélni. A vajda behívta a szobába. Ekkor belépett egy osztrák tiszt, s gyengéd női hangon jó estét kívánva így szólt: Kossuth Lajos felesége vagyok. Ismerem az Ön lovagiasságát, tábornok úr, s bizalommal léptem be ebbe a hajlékba, nagy reménységgel, hogy itt egy védtelen asszony oltalmat nyer üldözői elől. Arra kérem Önt, tábornok úr, vezessen el engem férjemhez, Törökországba.

Knićanin lovagias válasza ez volt: Ez a ház az én házam, de mint vendégemé, az öné is. Biztosíthatom Önt, hogy itt semmi bántódás nem érheti. Örülök a szerencsének, hogy kedves vendégem lehet. Maradjon, amíg kedve tartja oltalmam alatt, nekem pedig gondom lesz rá, hogy jusson el teljes biztonságban férjéhez.

[22] Hajnal 1927. 363–364. A kérdésre újra visszatér: 413–416. Lehet, hogy Kossuthné menekülése az osztrákok tudtával, segítségével történt.

[23] Címe: „Weiss, Roth, Schwarz ..." A művet nem volt alkalmam láthatni. (Megjelent: Kassel, 1853.)

[24] Érdujhelyi 1893. Melhior Érdujhelyi változatban, mint a szerkesztői lábjegyzetben olvasható. Érdujhelyiről legutóbb: Ózer 2002. 43–44.

Knićanin a szerb vendégszeretet szerint megvendégelte Kossuthnét, majd másnap hajnalban szekérre ült vele, s elkísérte Aleksinacig a török határra. Így jutott el Kossuthné Szerbián keresztül férjéhez mindenféle kellemetlenség és bonyodalom nélkül, mégpedig egy szerb hős védőszárnyai alatt, aki még tegnap fegyverrel harcolt a magyarok ellen.

Úgy írtam le ezt a romantikus menekülést, ahogy hallottam több szerb kitűnőségtől, akiknek körében ez a hagyomány, ez az elbeszélés ma is él. Ahogy mondják, ez a szájhagyomány a néhai Maksim Papić zsablyai pópától ered, aki Knićanin közeli barátja volt, s a Csajkás Hadtest táborozásai során magától a tábornoktól hallotta mesélni a történetet."[25]

Az Érduhelyi által elmesélt történetet akár folklóralkotásként is értelmezhetjük, oly mértékben magán viseli az orális szövegek jellemzőit. Másrészt pedig maga mondja, hogy szájhagyományozott történetet adott tovább cikkében. Mindennek fényében sejthető, hogy e mondaszerű történet folklórvalóságának vajmi kevés köze lehet Kossuthné menekülésének történeti valóságához.

A cikk további részében ugyanennek a folklórszövegnek néhány alig eltérő variánsa, illetve rövid összefoglalása olvasható más-más szerb szerzők nyomtatott közlésére hivatkozva, köztük Bruder Jásó Emlékiratainak részletére, majd néhány magyar szerző történeti munkájának említése következik, melyekből Érdujhelyi voltaképpen az előbbiek igazolását olvassa ki, s olyan adatokat is idéz, amelyek Knićanin emberséges magatartását bizonyítják a háború idején is a forradalom és szabadságharc vérzivataros napjaiban. A szerzők egyike éppen Thim József, akinek egy korábbi munkájában (Magyarország függetlenségi harcának története) ugyancsak Knićanin szerepel Kossuthné megmentőjeként.

Úgy tűnik, sem Érdujhelyi, sem pedig az újvidéki *Zastava* szerkesztője nem vette komolyan Kossuth szavait, melyeket emigrációs iratainak első kötetében, 1880-ban már olvashattak, s amelyekben az akkor már évtizedek óta emigráns Kossuth, Knićanint nem is említve, Ilija Garašaninnak mond köszönetet a felesége menekülésében nyújtott segítségért. Ezeket a mondatokat érdemes itt idézni:

„Garašanint személyesen nem ismertem, de Sumlában és Kutáhiában tartózkodásom idején több levelet váltottam vele. Mély belátású, tág látókörű, szabadelvű államférfinak tapasztaltam. Irántam és az enyémek iránt mindig nagy szívességet tanúsított, s különös hálára kötelezett azon gyöngéd figyelmű oltalom által, amellyel szegény halálra üldözött nőm személyes biztonságáról gondoskodott, midőn hazánkból ezer veszély közt Belgrádba menekült."[26]

Ugyanezeket a mondatokat a *Zastava* is közölte az Érdujhelyi cikkének szerb fordítása után ragasztott megjegyzésében, mintegy tovább überelve az újvidéki tör-

[25] Érdujhelyi 1893 alapján.

[26] Kossuth 1880. 403–404. Az adatot magam 1998-ban találtam meg Kossuth műveiben, s idéztem is. Lásd: Jung 1998.

ténész szavait a szerb nemzet lovagiasságáról minden időkben. E jegyzet ezekkel a tirádákkal zárul: „Így vélekedett Kossuth. Tegyük hozzá mindehhez végezetül, mintegy jelzésképpen: őt magát, Kossuth Lajost is a legsorsdöntőbb órában Csarnojevits Péter, a régi szerb nemesi sarjadék mentette meg, és saját aradi kocsiján szállította el Orsaváig – nos tehát valóban senki nem mondhatja, hogy a szerbek a háborúban nem hősök, hajlékukban pedig az ellenséggel szemben is nem a lovagok hősi fajtájából valók … Knićaninukhoz méltóan!"[27]

1893-ban tehát a Knićaninhoz kapcsolt legenda újra teljes virágzásában pompázott a délvidéki és belgrádi lapokban, oly annyira, hogy Érdujhelyi pesti magyar nyelvű cikkének újvidéki szerb fordítása belgrádi újraközlésének alapján (a *Videlo* című újságból) a pancsovai *Határőr* újra magyarul szellőztette meg a menekülés történetének ezt a változatát – mint Szinnyei bibliográfiájában olvasható.[28]

Ekkor azonban – derült égből villámcsapásként – megszólalt Garašanin fia, Milutin Garašanin (1843–1898), aki az akkor már régóta megboldogult Knićanin és Garašanin helyett – apja szavaira hivatkozva – közzétette Kossuthné Belgrádba érkezésének és szerbiai átutazásának – úgy tűnik – valóban hiteles történetét, négy fontos adattal támasztva alá szavainak hitelét.[29] A dolog érdekességéhez tartozik, hogy M. Garašanin tulajdonképpen az eredetileg Érdujhelyi pesti cikkében közzétett adatokra reagált, melyeket – immár Aleksandar Sandić újvidéki történelemtanár *Videlo*-beli cikkének tulajdonítva – frissen olvasott. Mint írja, az eseményt apja szóbeli elbeszélése alapján írta meg, ugyanakkor az adatokat összevetette azoknak a személyeknek emlékeiben megmaradt történettel is, amelyet apja azoknak különböző alkalmakkor ugyancsak elmesélt. Azt is hozzáteszi, hogy „úgy vélem, nem érdektelen elmondani ezen a helyen azokat az adatokat is, amelyek ezzel a dologgal kapcsolatban nálam vannak, ezeket úgy teszem közzé, ahogy vannak, mindenféle saját kommentár nélkül." A rejtélyes mondatot érdemes lenne külön elemezni: nyilván nem kívánta megtépázni a szerb nemzeti hős, Knićanin nimbuszát a szerb politikus, ugyanakkor azonban kötelességének érezte, hogy az óvatosan politizáló, különböző szerb és nagyhatalmi érdekek között százféle kompromisszum árán lavírozó, konzervatív apa, Ilija Garašanin emlékének is adózzon, illetve annak érdemeit nyilvánosságra hozza Kossuthné szerbiai menekítésének ügyében. A történet M. Garašanin előadásában úgy került megfogalmazásra, mintha azt a szerb belügyminiszter maga mondaná el. Mivel nincs tudomásom róla, hogy ez a szöveg magyarul megjelent volna, ezen a helyen teljes egészében hozom saját fordításomban:

„1849 decemberének elején, egy téli estén, szobámban ültem és írtam. Kinn hatalmas hóvihar tombolt. A legény Cerutti urat jelentette be, aki akkor a szerbiai

[27] Érdujhelyi 1893, a cikk végén.

[28] Schwalm György: Kossuth nejének menekülése Szerbián át. *Határőr* (Pancsova) 3 (1894) No. 10. Az adatot Pastyik László barátom jóvoltából bírom. A cikket nem volt alkalmam láthatni.

[29] Lásd: Garašanin M. 1893.

szárd konzulátus kancellárja volt, de legfőképpen az volt a feladata, hogy gondot viseljen azokra az olaszokra, akik az 1848–1849-es magyar mozgalomban Ausztria ellen részt vettek. Az olaszok mellett igen gyakran közvetített számos magyar ügyében is, ezért gyakran járt nálam ebben az ügyben az én közvetítésemet kérve, s azt gyakran el is érve. Abban az időben, a magyarországi forradalom teljes veresége után, ilyen esetek minden pillanatban adódtak.

A szobába lépve izgatottan mondta:

– Tudja-e, miniszter úr, hogy ki van most Belgrádban?

– Nem tudom.

– Belgrádban van Kossuth felesége.

– Lehetetlen! – válaszoltam a közléstől meglepődve, s türelmetlenül megkérdeztem, mondaná el, hol van.

– Ott van a Kalimegdánon. Engem küldött el, hogy Önt megkérdezzem, számíthat-e az Ön oltalmára, hogy Szerbián át Törökországba mehessen a férjéhez. Az asszony a Kalimegdán kellős közepén várja az Ön válaszát, s abban az esetben, ha Ön nem tudna vagy nem óhajtana oltalmat nyújtani, úgy döntött, hogy a várba megy és a pasától fog oltalmat kérni.

– Nem. Az asszonyság semmiképpen sem menjen a várba, válaszoltam erre én. – Fogadni fogjuk, oltalmat nyújtunk számára, s teljes biztonságban utazik át Szerbián a török határig – és ez az én gondom. Ám hogy mindez így történjen, teljes mértékben szükséges, hogy senki erről semmit se tudjon, míg Kossuthné át nem lépi a határt.

– De nem merül-e fel akadály az osztrák és az orosz konzul részéről? – kérdezte Cerutti.

– Természetesen felmerülne, ha kitudódna. Éppen ezért szükséges, hogy az ügy a legszigorúbb titokban maradjon. Ám ha az asszonyság egyszer már elhagyja Szerbiát, akkor már mindenféle megjegyzésre, sőt talán tiltakozásra is számítani lehet, de ezen túl nem fog történni semmi. Most pedig gyerünk, vezessük el az asszonyt minél előbb valami lakásba, mert ebben az ítéletidőben baja eshet a Kalimegdánon.

Erre azonnal elmentünk a Kalimegdánra, s nagyjából a Száva felé eső oldal közepe táján, a sötétben, észrevettem az estben sötétlő kis csoportot. Közelebb lépve egy asszonyt és egy kislányt láttam, téli öltözetbe burkolózva, velük még két embert, ahogy mindannyian esernyők alatt állnak a hóviharban.

Amint bemutattak Kossuthnénak, megkértem Ceruttit, hogy távozzon el, mert rá sokan gyanakodtak Belgrádban a magyar forradalmárokkal tartott kapcsolatai miatt, s ha kettőnket együtt látnak éjszaka, gyanút kelthettünk volna.

Ezután Kossuthnéval és útitársaival azonnal elmentünk Jovan Vučković kerületi elöljáró házába. Odaérve menten rendelkeztem az utasok kényelmével kapcsolatban, s azt mondtam az elöljárónak, hogy a jelenlévő asszonyság előkelő angol nő, aki Törökországba utazik. Ezután megparancsoltam, hogy az utasok tartózkodása

az elöljáró házában teljes titokban kell hogy maradjon, sőt a házigazdát felelőssé tettem arra az esetre, ha ezt a parancsot megszegnék, eltávoztam, hogy a további teendőkről gondoskodjam.

Nem szóltam senkinek, még Sándor fejedelemnek sem, féltem ugyanis az udvari indiszkréciótól, majd azonnal az angol konzulátusra mentem, régi jó személyes barátomhoz, Fonblanque konzulhoz, aki nagy szimpátiát táplált a magyar emigráció irányában, s számos alkalommal tett szolgálatot ilyen esetek alkalmából. Fonblanque feddhetetlenül becsületes ember volt. Miután legelőször szavát vettem, hogy a titkot tartani fogja, elmondtam neki az egész esetet, s arra kértem, hogy állítson ki angol útlevelet Kossuthné számára, idegen névre, hogy azzal az asszonyságot Szerbián átutaztathassam. Erre azért is szükségem volt, hogy az angol útlevelet nálunk kezeltethessem, idegen néven, s ezáltal Kossuthné szerbiai átutazásának minden hivatalos nyomát eltüntethessem. Fonblanque azonnal kiállított egy útlevelet a manchesteri Maria Blufomfield nevére, aki a lányával stb. utazik.

Innen hazamentem, hogy intézkedjek az utazás további ügyeivel kapcsolatban. Belgrádban abban az időben kevés városi utazásra alkalmas kényelmes kocsi állt rendelkezésre, vidéken pedig kizárólag kényelmetlen társzekereken utaztak, ezért azonnal Miša Anastasijević barátomhoz fordultam, s megkértem, hogy bizonyos állami szükséglet érdekében adja kölcsön néhány napra saját zárt hintóját. A hintót barátom önként rendelkezésemre bocsátotta.

A másnapot Kossuthné asszonyság pihenéssel töltötte Belgrádban, a rá következő napon pedig az említett hintón Aleksinacba utazott, onnan pedig Nišbe, minisztériumom tisztviselőjének, Toma Kovačevićnek kíséretében."[30]

Ez lenne tehát Kossuthné szerbiai átutaztatásának története, ahogy azt M. Garašanin apjától hallotta, aki akkor Szerbia belügyminisztere volt. Alapvetően eltér ez a történet Hajnal összefoglalásától éppúgy, mint az Érdujhelyi által összefoglalt romantikus szájhagyománytól, melyben – mint föntebb láthattuk – a lovagias segítő szerepében Stevan Knićanint képzelte el a már-már népinek tekinthető tradíció. A Garašanin által eszközölt gyors, racionális, s egyáltalán nem romantikus intézkedéssorozat ugyanis minden tekintetben nélkülözte a hősi mozzanatokat – s ez, mivel egyébként is teljes titoktartással bonyolódott az akció, nem találhatott utat az oralitás egészen más törvényű világa felé.[31]

Állítását alátámasztandó, M. Garašanin három fontos írásos dokumentumot is közöl. Ezek közül az első a belügyminiszter Garašanin nyílt levele a szerb rendőrségi és közigazgatási hatóságokhoz szól, hogy a Konstantinápolyba tartó angol asszonyság, lánya és kísérete kényelméről, ellátásáról minden tekintetben gondos-

[30] Ugyanott.

[31] Nem tudok olyan szerb néphagyományról, amely akár Kossuth, akár felesége szerbiai átmenekítését Ilija Garašanin segítségéhez kötné.

kodni tartoznak, a kísérőül kirendelt minisztériumi tisztviselővel egyetértésben.[32] Nincs róla tudomásom, hogy ez a dokumentum magyarul megjelent volna, sőt Garašanin levelezésében sem kapott helyet, bár abban nem egy hasonló nyílt parancs olvasható a helyi hatóságokhoz idegen utazók szerbiai útjának megkönnyítése érdekében.[33] Hogy a kötetből miért maradt ki, csak találgatni lehet. Az egész szöveg magyar fordításának közlésére az itt tárgyalt kérdéskör szempontjából nincs szükség, meg kell említeni azonban, hogy a 19. század derekai balkáni állapotok bizonyos vonatkozásainak szempontjából kitűnő adatok vannak benne.

Megtudható például Garašanin nyílt leveléből, hogy Kossuthné és kísérete maga fizette ellátás- és szállásköltségeit, ami meglepőnek tűnik az eddig ismertetett adatok tükrében; mintha ez az adat más szögből mutatná azt a túlhangsúlyozott szerb lovagiasságot, körülrajongást, ami az eddig ismertetett szájhagyományból és publicisztikából kiolvasható. A belügyminiszter Garašanin mindenesetre jól ismerte a balkáni állapotokat, mert nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az angol utasokat mindig jó és tiszta magánházaknál szállásolják el, semmiképpen sem vendégfogadókban kvártélyozzák el őket. (A dokumentumban a vendégfogadó kifejezésnek a tipikus balkáni mehana terminus felel meg; ez a turcizmus, különösen bizonyos minősítő jelzők kíséretében, ma is eléggé pejoratív.) Ugyancsak megemlítendő a szerb belügyminiszternek az a figyelmeztetése, hogy a hatóság szeme rajta legyen az egyszerű népen, amikor az utasok valamiért fizetnek: nehogy valamit túlságosan drágán számoljanak fel, „mint ahogy az egykoron szokásban volt a mi egyszerű népünknél".

A második dokumentum, amelyet M. Garašanin közöl apja szerepének alátámasztására Kossuthné szerbiai átmenekítésében, az Kossuth Lajos apjához intézett német nyelvű levele eredetijének szerb fordítása. Emlekedett hangú köszönőlevélről van szó, melyben az akkor már emigráns Kossuth túláradó háláját foglalta szavakba a felesége kimenekítésében nyújtott segítségért. Ugyanebben e levélben Kossuthné meleg köszönetét és elismerését is tolmácsolja. A levél egyébként 1850. január 18-án kelt Sumlában, s nyilván egyike azoknak, amelyeket maga Kossuth is emleget a fentebb idézett lapalji jegyzetében.[34] Magyar fordításának közzétételéről nincs tudomásom. M. Garašanin egyébként tisztában van a levél történelmi jelentő-

[32] Hajnal említi Kossuthné Pulszky Teréz által megörökített elmondása alapján: Hajnal 1927. 364. A dokumentum pontos címe: „Otvorena prezidijalna preporuka svima okružnim načelnicima, ili pomoćnicima, kao i sreskim načelnicima od Beograda do Vrške Čuke, ili do Radujevca".

[33] Például „egy Paton nevű híres angol" szerbiai utazása kapcsán ugyancsak megfelelő módon instruálja a körzeti elöljárókat, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben hangsúlyozottan kötelezi a hatóságokat a szíves vendéglátás eszközlésére, hogy a vendég a legjobb benyomásokkal térjen majd haza. A költségeket – természetesen – azúttal is az utas fizette, s itt is szerepel a figyelmeztetés: óvakodjanak az utas túlzott megnyúzásától: GarašaninI. 1950. No. 98. 110–111. (A levél 1844 szeptemberében adatott ki Garašanin által.)

[34] Ugyanarról a levélről van szó, melynek német szövegét („saját kezű fogalmazvány") Hajnal is közzétette, nem említi azonban, hogy az eredeti Garašanin fiának birtokában van, s szerb fordítása már megjelent: Hajna1927. No. 102. 659–661. (A *Zastava* szerkesztője a fordításból kihagyta az eredeti német

ségével, ezért is tette közzé cikkében, hangsúlyozva, hogy a közrebocsátás aktusával, véleménye szerint, nem fog sérelmet szenvedni a diszkréció.

A harmadik írásos dokumentum egy levélrészlet: ebben Ilija Garašanin beszámol A. Nenadovičnak az orosz konzul, Levscsin ebédfogadásáról, ahol mások társaságában maga is részt vett. A dolgozatomban tárgyalt kérdéskör (Kossuthné szerbiai átmenekítése) szempontjából az alábbi részlet fontos:

„Nevetségesnek tűnhet az Ön számára, ha elmondom, hogy az ebéd során Tenjka úr (Stefan Stefanović, Belgrád városparancsnoka – J. K.) világosan megkérdezte tőlem: Tudom-e, hogy Kossuthné errefelé ment át? Azt válaszoltam, hogy nem tudom, s amikor ő azt mondta, hogy azt nekem tudnom kell, ha igaz, akkor azt feleltem neki, hogy elmehetett errefelé, mint ahogy sok ember és asszony halad át itt minden nap, és nem értem, hogy miért kellene nekem mindenkiről tudnom, s miért érdekelne ez engem, s azt mondtam neki végül: ha még nem távozott errefelé, szabadon átmehet, ha az osztrákok átengedik onnan. Magam úgy találom, hogy léprecsalásról van szó."[35]

Végül M. Garašanin megjegyzi: „Ez lenne az, amit az első forrás (itt apjára gondol – J. K.) alapján tudok Kossuthné szerbiai átmenekítéséről, valamint azoknak az írásos dokumentumoknak alapján, amelyeket kezemben tartok, s úgy vélem, hogy ez lehetővé teszi az igazság megállapítását ennek az eseménynek kapcsán."

Mint látható, Garašanin fiának dokumentumközlése alapvető adatokkal járult hozzá Kossuthné menekülése kapcsán az igazság megállapításához. Mint a magam dolgozata is remélhetőleg hozzájárult a Kossuth-évforduló kapcsán ennek a kérdéskörnek pontosabb megértéséhez.

Végül néhány megjegyzés a Kossuth menekülésével kapcsolatos szerb folklóralkotások fentebb tárgyalt szövegei vonatkozásában. Valószínűnek vehető, hogy a népi képzelet Kossuthné utazását alakította át Kossuth utazásává, s ennek emlékeit őrizte meg a két bemutatott mondaszerű szöveg.[36] A Balkán művelődéstörténetéből tudható, hogy az utak állapota a 19. század elején és derekán is – mai szemmel nézve – katasztrofális volt. Általában gyalog, ökrök vontatta parasztszekéren utazott a közönség, lóháton a „tatárok", vagyis a fejedelmi, császári és egyéb küldöncök robogtak Belgrád és Konstantinápoly között. Az utak állapota miatt a lóvontatta kocsin vagy szekéren való utazás elsősorban a századvégen terjedt el.[37] Ez volt az a korszak – s nemcsak a Balkánon –, amikor a hosszabb útra készülők indulás előtt

„eidbrüchig falschen Habsburgern" és a „diesen Verrätern an jeder Nation" részeket, mivel „e szavak sértik Őfelségét".) Ugyanitt köszönőlevél a belgrádi angol konzulnak, Thomas Grenier Fonblanque grófnak, a szárd konzulnak, Ceruttinak, valamint Magazinović szerb államtitkárnak. Garašanin, mint láttuk, Magazinović szerb államtitkár szerepét nem említi Kossuthné átmenekítése történetében. Vö. Hajnal 1927. 661–663.

[35] Ugyanez Garašanin levelezésében is: Garašanin I. 1950. No. 357. 451.

[36] Csak Matić naplójegyzetének ismeretében Bori Imre is ennek a véleményének ad kifejezést. Vö. Matić1994a. 389. (Bori I. jegyzete)

[37] Az utazás és egyáltalán a szállítás kérdéseiről a Balkánon az elmúlt évszázadokban: Drobnjaković 1952. (Gazdag irodalomjegyzékkel.)

végrendelkeztek; nem lehetett ugyanis tudni, hogy az utas odaér-e úticéljához, vagy ha oda is ér, onnan visszaér-e egyáltalán.) A fedett hintón való utazás pedig ritkaságszámba ment. Erre utal egyébként Ilija Garašaninnak az a megjegyzése, melyben Kossuthné szerbiai átutaztatása előtt méltó szállítóeszközről próbált gondoskodni. Ha tehát egy fiáker, batár vagy hintó végigküzdötte magát Belgrádtól Aleksinacon át Nišig a minősíthetetlen utakon, s közben természetesen helyenként megállt el-kvártélyozás miatt, akkor az megmozgathatta az útmenti egyszerű halandók fantáziáját, s az sem valószínű, hogy a Garašanin belügyminiszter által oly sokszor hangoztatott szigorú titoktartás komolyan vehető a török jelenlétét akkor még mindig eltűrni kénytelen Szerbiában. Szóval a hintón utazók kiléte csak kiszivároghatott, s mi sem természetesebb, mint hogy az egyszerű nép nem holmiféle asszonyságok utaztatását hitte a kísérettel is ellátott menetben, hanem valami rangos úrét, aki titokzatos körülmények között haladt Konstantinápoly felé. (A nők helyzetéről a Balkánon, valamint a női nemmel kapcsolatos népi és általános álláspontról terjedelmes etnológiai irodalom szól.) A jó és tiszta magánházaknál való kvártélyszerzés ajánlása pedig, amit Garašanin nyílt parancsában olvashattunk, mintha egybevágna azzal, ami a két mondaszövegben is szerepel. Vagyis: ami a paračini és ćuprijai eredetű népi elbeszélésekben megfogalmazódik, legalábbis a szerbiai kontextus vonatkozásában, szinte teljes mértékben a 19. század derekai balkáni valóság tükörképe. A fenti hipotézist valószínűleg az is alátámaszthatja, hogy Dušan Matić – öreganyja elbeszélésére hivatkozva – egy asszonyságot is emleget Kossuth útitársaként a ćuprijai sárban megfeneklett hintón. (A rossz utakat, a vendégmarasztaló sarat, a kiesett kocsikereket emlegeti egyébként mind a két mondavariáns.)

S – úgy tűnik – a hipotézist még valami alátámasztani látszik: Kossuthné szerbiai átmenekítése (a Belgrádban államérdekből kölcsönvett hintón) – mint maga Garašanin mondja – Aleksinacon és Nišen át történt, vagyis azon a Konstantinápolyi Hadiúton, amely Budától Belgrádig, Belgrádtól Nišen át Szófiáig, onnan pedig az Oszmán Birodalom fővárosáig vezetett.[38] Nos, gondolom, az olvasót nem fogja meglepni az a megállapítás, hogy Paračin és Ćuprija is (Aleksinactól kissé északra) éppen ennek a hadiútnak a nyomvonalán fekszik, s éppen e két szerbiai város néphagyományában őrződött meg az a két népi elbeszélés, amely Kossuth menekülését mondja el. Tekinthető-e véletlennek ennyi egybeesés? Valószínűleg nem.

Zárva végül e dolgozat gondolatmenetét: úgy vélem, hogy az itt elmondottak jobban megvilágíthatják Kossuth és főleg Kossuthné menekülésének történetét, mintegy arra utalva, hogy a mikrotörténelem alaposabb feltárásával sokkal többet megtudhatunk egy korról, a benne élő emberekről, az emberi és népek közötti kapcsolatok összefüggéseiről. S nem utolsósorban arról, hogy e mikrotörténelem bizonyos részleteiről a folklór is megőrizhetett releváns adatokat, bár nem lehet itt sem

[38] A Konstantinápolyi Hadiútról is jól tájékoztat Drobnjakovič előző jegyzetben említett műve. A Hadiút északi szakaszáról és az utazás körülményeiről a korábbi századokban: ZIROJEVIČ 1976.

eléggé hangsúlyozni, hogy a történelmi valóság és folklórvalóság nem azonos kategória, még akkor sem, ha bizonyos esetekben a kettő egymást fedni látszik.

Másrészt példa lehet e dolgozat arra is, hogy egy egybevető folklórvizsgálatként induló kutatás valóban csak a tudományköziség eszközeinek felhasználásával teljesedhet ki: a történettudomány, a művelődéstörténet, az etnológia adatainak felhasználása nélkül az itt tárgyalt kérdésről sokkal kevesebbet tudhattunk volna meg.

Irodalom

CSORBA BÉLA
1998 Kossuth paračini hintaja. *Magyar Szó* (Újvidék), 1998. május 16. 10.

DÉGH LINDA
1952 *A szabadságharc népköltészete.* Budapest

DÖMÖTÖR ÁKOS (szerk.)
1998 *Hősök és vértanúk.* Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról. Budapest

DROBNJAKOVIČ, BORIVOJE
1952 *Putevima naše zemlje.* Beograd

ÉRDUJHELYI MENYHÉRT
1893 Žena Lajoša Košuta kako se spase god. 1849. *Zastava* (Novi Sad) 28 (1893) No. 73. 12. maja 1893.

GARAŠANIN, ILIJA
1950 *Prepiska Ilije Garašanina knjiga I.* 1839–1849. Skupio i za štampu sredio Grgur Jakšić. Beograd

GARAŠANIN, MILUTIN
1893 Begstvo Košutove žene kroz Srbiju 1849. godine. *Zastava* (Novi Sad) 28 (1893) No. 75. 16. maja 1893.

GERŐ ANDRÁS
1998 *Az államosított forradalom.* 1848 centenáriuma. Budapest

HAJNAL ISTVÁN
1927 *A Kossuth-emigráció Törökországban.* Budapest (Ton I.)

JUNG KÁROLY
1998 Sárba ragadt Kossuth Lajos batárja. Kossuth paračini hintaja 2. *Magyar Szó* (Újvidék) 1998. június 27. 9.

KOSSUTH LAJOS
1880 *Irataim az emigrációból.* I. kötet. Budapest

KRĹZA ILDIKÓ szerk.
1998 *Történelem és emlékezet.* Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Budapest

MATIĆ, DUŠAN
1994 *Martovske ide, tek što nisu.* Red. Draško Redjep. Vršac

1994a Dušan Matić Kossuth-legendája. Naplójegyzet 1972-ből. Ford. Jung Károly. Bori Imre jegyzetével. Híd (Újvidék) 58 (1994) 387–390.

MLADENOVIĆ, TANASIJE
2002 Beleške o Matiću. *Politika* (Beograd) 9. marta 2002. Melléklet: V.

ÓZER ÁGNES
2002 *Élet és történelem.* Esszék Újvidékről. Magyar történelem – szerb történelem. Újvidék

STRANJKOVIĆ, DRAGOSLAV
1932 *Vlada ustanobranitelja 1842–1853.* Unutrašnja i spoljašnja politika. Beograd

THIM JÓZSEF
1940 *A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története.* Első, elbeszélő rész. Budapest

VOIGT VILMOS
1998 „Kossuth nem volt kormányzó, hanem király!" A szabadságharc népköltészetének utóélete napjainkig. 2002 (Budapest) 10 (1998) No. 3. 55–63.

ZIROJEVIĆ, OLGA
1976 *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku.* Novi Sad

Erdély, 2002

Kelet népe

BENEDEK CSABA
ZANA ÁGNES

Erdély, 2002

Idegenek a faluban

A beilleszkedés körülményeinek vizsgálata három magyar faluközösségben

BENEDEK CSABA

A társadalmi konfliktusok formái (vallási, etnikai, egyéb alapú) egy-egy faluközösségben időben és térben folyamatosan változhatnak, egymást erősíthetik, gyengíthetik, olykor ki is olthatják. Ezek vizsgálatakor kiemelni egyet-egyet nem csak azért nehézkes, mert a kutatás a néplélek már-már megfoghatatlan területére visz, hanem azért is, mert egyik-másik okot tökéletesen elkülöníteni nagyon nehéz, azok legtöbbször együtt jelentkeznek.

A kutatási szempontok kiválasztásának problematikus voltára többek között a témában rendezett konferencia előadásai is utalnak, jelezve a lehetséges megközelítési módok sokoldalúságát.[1]

A paraszti közösségekben a kulturális reflexek inkább visszatartottak az áttelepüléstől. Az idegen számára az új környezetben nem evidens a szokások, kötelezettségek betartása, mert másokhoz szokott. Még legjobb indulata ellenére is véthet a szabályok ellen, hiszen új feltételek közt az új falu értékrendje az irányadó s ezeket nem ismeri. Akkor is így van ez, ha két egymás melletti településről van szó, mivel *„a faluközösségbe nem egyénként illeszkedik bele valaki, hanem mint valamely család, majd tágabb rokonsági szervezet tagja. (...) egy faluban csak akkor vált valaki teljes jogú polgárrá, ha családi kapcsolatokkal sikerült kötődnie a közösséghez. Lényegében azonban ekkor sem őt, hanem utódait fogadta be igazán a közösség, az idegenből érkezett ember talajtalan maradt, „jöttment"-nek számított egész életén át."*[2]

A feudalizmus korában más jelentéssel bírt a szülőföld, szülőfalu fogalma, mint napjainkban. A jobbágyok többsége egy helyben, helységben élte le életét, s

[1] Á. Varga L. 1991.
[2] Szabó L. 1979. 81.

legtöbbjük a haláláig el sem hagyta azt. Azon belül, annak szűk környezetében mindent ismert, míg azon kívül kevés információval rendelkezett.[3]

A lakhelyhez való tartozás folytán mindenkitől elvárták a kötelezettségek teljesítését, a szokások megtartását, a szolidaritást jóban-rosszban.[4]

A faluközösségben nem annyira az egyén és egyéniség számított, mint a közösség és annak érdekei.[5]

Minden faluközösség kialakít olyan „önvédelmi eszközöket", melyek segítségével igyekszik felvenni a harcot a rá veszélyt jelentő erőkkel (földesúrral, közösségi javak károkozóival vagy betelepülőkkel) szemben. Ez azonban nem csak falvaink esetében van így, hanem elmondható a szabadalmas területek lakóiról is (jászok, kunok, székelyek, hajdúk)[6], akik gyakran törvényileg szabályozták a betelepülést vagy a helységben való tartózkodást.[7]

Kutatásaim során arra kerestem választ, hogyan fogad egy-egy faluközösség idegenből érkezett embereket. Igyekeztem megállapítani, hogy befogadja-e, vagy inkább kirekeszti őket, s mindezt milyen megfontolásból, milyen törvényszerűségeknek engedelmeskedve teszi, illetve az idegenekkel szembeni magatartás a mindennapi élet mely területein észlelhető. Másrészről azt vizsgáltam, hogyan értékelik maguk az idegenek helyzetüket az adott közösségben, milyen beilleszkedési problémákkal küzdenek, igyekeznek-e, s ha igen, hogyan igyekeznek elfogadtatni magukat.

Kutatásom helyszínéül három olyan falut választottam, ahol – amint azt már az előzetes tájékozódás is jelezte – három különböző magatartás jellemezte a faluközösségeket. Természetesen hasonlóságok minden esetben voltak, mégis mindhárom falu másként élte meg az idegenek beáramlását, másféle viselkedést tanúsított irántuk.

Munkámat nehezítette, hogy az emberek egy idegennek (jelen esetben a gyűjtőnek) nem minden esetben mondják el, hogy egyeseket nem fogadnak szívesen, esetleg kizárnak a mindennapi élet több területéről. Ezért mindhárom faluban olyan ember segítette a munkámat, aki helyi lakosként jól ismerte, „belülről" szemlélte az adott faluközösséget, jelenléte kontrollként is hatott, és felhívta a figyelmemet, ha adatközlőm valamit „szépíteni" igyekezett a látszaton.

A téma kényességére való tekintettel az adatközlők neveit nem adom közre, de minden esetben igyekeztem jelezni, milyen időszakról van szó éppen.

Kutatásom során nemcsak szinkronvizsgálatra törekedtem, hanem adatközlőim emlékezete és a rendelkezésemre álló források adta lehetőségek függvényében időben visszafelé is tájékozódtam, mivel az idegenek megítélését az is befolyásolja, hogy az adott település milyen történelmi gyökerekkel rendelkezik.

[3] Dankanits Á. 1983. 62-63.
[4] Tárkány Szűcs E. 1981. 51-68.
[5] Imhoff, A. E. 1992.
[6] Bánkiné Molnár E. én. 83.
[7] Papp L. 1940. 285-310., „Nehezen fogadtak be maguk közé bárkit is: „Úr akárkiből lehet, de kun nem lehet" – mondogatták." Peterdi V. 1995. 209-216.

Kutatástörténeti áttekintés

Kevés ugyan a néprajzi irodalomban az olyan írások száma, amelyek témáját a közösségek és az idegenek viszonya adja, ám olyat már szép számmal találunk, amelyekben a megjelölt vizsgált terület mellett, kiegészítésképpen, szerepel néhány fontos információt hordozó adalék. Ezeket az adalékokat elsősorban a népességmozgásokat, migrációs folyamatokat (árucsere, vásárok, vándoripar)[8] feldolgozó munkákban és a viszonylag fiatal antropológiai személyvizsgálatokkal [9] foglalkozó írásokban találjuk meg.

Néhány más szempontú kutatás is érinti az idegenek kérdését: Bárth János dolgozta fel Szeremle falu határperét, amelyben egy idegen rácot kérnek fel arra, hogy a török idők alatt ottjártában tapasztalt határviszonyokról beszámoljon. (Ám mivel ő az eredeti viszonyokat valójában nem tudhatta, ezért a pert Szeremle nyerte meg.)[10] Takács Lajos írja, hogy az 1940-es évek végén Várongon senki sem volt, akit földterülete alapján kuláklistára lehetett volna írni, ezért két betelepült családot jelöltek ki, hogy a kötelező „falu kulákját" előállítsák.[11] Tátrai Zsuzsanna leányéletről szóló munkájában is találkozunk azzal, hogy a falubeliek szeme megkülönbözteti a helybelieket az idegenektől.[12]

A témához közelebb visznek azok a tanulmányok, melyek a faluközösséggé szerveződés folyamatát veszik nagyító alá,[13] ám olyan kutatás mind a mai napig nem valósult meg, amely a betelepülés körülményeire, nehézségeire koncentrálva figyelné meg a faluközösség befogadó vagy kirekesztő magatartását.

A paraszti értékrenddel, magatartásformákkal, illetve identitással foglalkozó írások már jobban árnyalják a betelepülés kérdéskörét, figyelembe véve a közösség reakcióját, az idegenek megítélését is.[14]

Kézikönyveink közül a Néprajzi Lexikon kizárólag a *jövevény* címszót ismeri, s a következőképpen definiálja: „valamely birtokon – külföldről vagy belföldről – újonnan megtelepedő jobbágy, zsellér. Országos szokás szerint, bármilyen előzménnyel került a ~ az új földesúr joghatósága alá, a megtelepedés első éveiben adózási, szolgáltatási kedvezményeket kapott, amelyről – saját elhatározásából vagy a földesúr nyomására – lemondhatott (obligáció→). *A ~ elnevezés – megkülönböztetésül a falu törzslakosságától – rendszerint a mentesség éveire szólt. A ~ és a szabad menetelű (szabadon költöző, szemben a röghöz kötött jobbággyal) kifejezések az elmúlt századokban gyakran egybeolvadtak.*"[15]

[8] Viga Gy. 1986., 1990., Dankó I. 1976., Balassa I. 1985., Dimény A. 2000.
[9] Bodó J. – Oláh S. 1996, Bodó J. 1996.
[10] Bárth J. 1997.
[11] Takács L. 1976. 74.
[12] Tátrai Zs. 1994.
[13] Szilágyi M. 2000. Szabó L. 1992.
[14] Nagy O. 1989., 1990., Huseby É. V. 1983.
[15] Török K. 1979. 688.

A történelmi szemlélet tehát a betelepülőt elsősorban a földesúr szemszögéből nézi, nem ejt szót a kifejezés népnyelvi értelmezéséről, az idegenek tájak szerint elkülönülő megnevezéséről és a faluközösség reakciójáról sem.

A Magyar Néprajz VIII. Társadalom kötetének „Kapcsolatok a külvilággal" fejezetében már jóval kidolgozottabb képet kapunk az elvándorlás-bevándorlás kérdéséről. Szilágyi Miklós jól érzékelteti a téma árnyaltságát, általános képet nyújtva a beilleszkedés nehézségeiről, illetve az elvándorlás körülményeiről, megállapítva, hogy az egyén társadalmi környezetből való kiszakadásához *„elháríthatatlan kényszer vagy az életkörülmények megváltoztathatásának csábító ígérete szükséges"*[16].

A probléma egyáltalán nem új keletű, ezt az is jelzi, hogy a Bibliában is csaknem száz alkalommal találkozhatunk a jövevény kifejezéssel.[17] A Keresztyén Bibliai Lexikon néprajzi szempontból is használható definíciója szerint: *„Olyan személy, aki saját közösségéből – családjából, népéből – kiszakadva huzamosan tartózkodik egy másik közösség területén, magában vagy szűkebb családjával. Megkülönböztetendő az idegentől (átutazók, követek stb.), akik csak ideiglenesen vannak valahol, és a foglyoktól, rabszolgáktól, akik külső kényszer alapján vannak ott."* [18]

Munkám során a kutatás alapfogalmait Szabó László Társadalomnéprajz[19] című kötetét alapul véve a következőképpen definiáltam:

Idegen: Olyan személy, aki nem helybeli születésű, hanem később költözött a településre, nincs vérrokonságban a falu lakóival és a faluközösség idegennek tartja. Nem sorolom ide azokat, akik nem állandó lakói a helységnek és azokat sem, akik bár helyileg ott élnek, mégsem tartoznak a faluközösségbe, mert vallási vagy etnikai különbözőségük miatt másik közösséget alkotnak.

Faluközösség: Azon személyek összessége, akik a faluban születtek, egymáshoz rokoni szálakkal kötődnek, és az adott településre jellemző sajátos normarendszerrel rendelkeznek.

Időben két egységre bontva vizsgáltam a kérdéskört, az 1989-es rendszerváltást tekintettem múlt és jelen elválasztójának.

A mindennapi élet általános tapasztalatainak összegzésén túl mindhárom vizsgált település adatait négy csomópont köré szerkesztettem. Mind a gyűjtés, mind a jelen tanulmány megírása során a születés, házasság, halál és az esetleges konfliktushelyzetek mentén igyekeztem megragadni a problémát.

Az adatközlőimmel folytatott beszélgetésekből azért idézek gyakran szó szerint, mert a hitelesség fokozása mellett – úgy gondolom – a tájnyelvi sajátosságok is növelhetik munkám értékét, ugyanakkor olvasmányosabbá tehetik azt.

[16] Szilágyi M. 2000. 831.

[17] Biblia 1992. Jövevény volt Lót Sodomában (1Móz 19,1-10), Ábrahám Kánaán földjén (1Móz 23,1-7), Mózes Mindjánban (2Móz 2,21-22), stb.

[18] Dr. Bartha T. 2000. 776.

[19] Szabó L. 1993. 190-208.

Alsócsernáton (egy háromszéki székely faluközösség)

A FALU FEKVÉSE, NEMZETISÉGI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁSA

Alsócsernáton az egykori Háromszék vármegye Kézdi székében fekszik a Feketeügy mellékén, a Csernáton pataka mellett. A polgármesteri hivatal nyilvántartása szerint lakossága 2185 személy, melyből 1021 római katolikus, 1126 református, 25 ortodox és 13 baptista.[20]

A községben[21] 8 rendőr él, akik családtagjaikkal együtt adják az ortodoxok számát a faluban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban nem laktak románok Alsócsernátonban. 1869-ben már Orbán Balázs is úgy említi a települést „A Székelyföld leírása" című munkájában, hogy azon családok, akik románként kerültek ide, mind elmagyarosodtak s oláhul már nem is beszélnek.[22]

Berecz Gyula a Háromszék-vármegye Népoktatási intézeteinek története című könyvében így ír: *„A görögkeletiek Alsó Csernátonban csak a [XIX.] század közepe óta bírnak önálló egyházzal. Iskolájuk is az ötvenes években keletkezett, addig a gyermekek az ev. református felekezeti iskolába jártak. Az iskolának tanítási nyelve a magyar, minthogy itt a görögkeleti vallásúak nem is beszélnek románul."*[23]

Mi is történt azokkal a románokkal, akik korábban kerültek a faluba? Az emlékezet szerint a XVIII. században a Damokos, s más nemes családok kb. 50 családot hozattak Alsócsernátonba, mint olcsó munkaerőt. Mivel azonban a románoknak sok ünnepük van, a hazajárás sok időt vett igénybe, építettek nekik egy templomot a faluban. A tekintetes asszony azonban nem tudott románul, nem tudta kiejteni a nevüket, ezért azt mondta: „az a kis oláh jöjjön ide, a nagy oláh jöjjön ide s végül ez rájuk is ragadt". Valóban találhatók ilyen nevezetű családok a faluban. Az idők során a többiek is elmagyarosodtak, így a Raduból Ráduly, a Nicuból Niculy lett. Az 1896-os református kepeösszeírásnál[24] 10 személy szerepel a román kepések rovat alatt, mely egyértelműen a vallásra utal, hiszen a korábbi oldalakon találkozni még román nevekkel, akik azonban már reformátusok voltak, s aszerint kerültek regisztrálásra a keresztyén egyháznál. Az egyik ilyen, hajdanán beköltözött román család leszármazottja így mesélt erről:

---

[20] Ennek némileg ellentmond, hogy a katolikus pap s a református lelkész más adatokat közöltek. Bakó Antal, katolikus plébános szerint a katolikusok két éve 1078 lelket számláltak, míg Nagy Lóránt Géza református esperes szerint 1999. december 31-én 1032 lélek tartozott az alsócsernátoni református egyházhoz. Az eltérés a polgármesteri hivatal régebbi adatainak köszönhető. Nem regisztráltak két Jehova tanúját.

[21] A község szót a magyarországi jelentése szerint használjuk, egy lakott települést értve rajta s nem a román szerint, ahol több falut értenek alatta közös elöljáróssággal, hasonlatosan a mi járásainkhoz.

[22] Orbán B. 1869. III. 97.

[23] Berecz Gy. 1893. 27.

[24] Az alsócsernátoni Haszman Pál Múzeum könyvtárában található, besorolása nincs.

„– Az én nagyapám emlékezett, hogy az ő nagyapja még beszélt románul és a vallása ortodox volt. Mert a név maga ez arra utal – Niculy, Nicu, ez létezik a románoknál, mint családnév –, hogy román származás. Az ötvenes évek elején lehetett, mesélte, hogy behívták a tanácshoz és kérték tőle, próbálták meggyőzni, hogy hát figyeljen ide, bácsi, ez a név, hogy Niculy, biztos, hogy román, a bácsinak román az eredete és írjuk az anyakönyvébe, a személyazonosságijába románul ezt a nevet. Román betűkkel, így, hogy Nicu, és azt mondta, hogy az Istennek se, mert ő magyar. Ő magyarnak született, magyarnak érzi magát, ezt ne is kérjék tőle!"

Mind a csernátoniak, mind a (jelenlegi)[25] református lelkész szerint ezen családok – ha lehet – ma többnyire tagadják apaági román származásukat, sőt kikérik maguknak, hogy románok lennének!

A visszaemlékezéseket kiegészítve elmondhatjuk, hogy már az 1699-es összeírásnál találunk görögkeletieket a faluban.[26] Ekkor még pópát nem jeleznek a községben, de 1733-ban már igen, s 1750-ben már templomot is említenek. Jelenlegi templomuk a sepsiszentgyörgyi görögkeleti esperesség adatai szerint 1782-ben épült.[27]

Ma Csernátonban csupán a rendőrök számítanak románnak, akik közül ketten bírják a magyar nyelvet, a többiek vagy egyáltalán nem, vagy csak néhány szót beszélnek. Így legtöbbször tolmács útján értekeznek a falubeliekkel, mivel a székelyek közül kevesen beszélnek igazán jól románul. Ennek azonban nem kizárólag a tanulás hiánya az oka, hanem részben egyfajta ellenállás is a román hatalommal szemben. Parancsnokuk, Leon Roga szerint az egyik probléma éppen a helybeliek nyelvismeretének hiánya. Emlékezete szerint neki soha senki nem mondta, hogy ő idegen a faluban, mégsem kíván nyugdíjba vonultával Alsócsernátonban letelepedni. Ő azért tud magyarul, mert vegyes lakosságú faluból származik (Magyaró, egykori Maros megye).

A falubeliek szerint azonban mégis mondogatják nekik néhanap, hogy jövevények:

„Van, aki haragszik, egy-egy fiatalember megrészegedik: állj meg, az apád így meg úgy, mert kapsz te osztán! Van úgy, aki megverte [a rendőrt], úgyhogy úgy behúzzák [fülüket], akkor [azzal] nem mernek [kötekedni], akit ismernek ők es. A másikat meg megbüntetik, amelyik olyan gyávábbacska, látszik, azt megbüntetik."

A románokon kívül élnek cigányok is a faluban, akik lakhely szerint is elkülönülnek[28] a magyar lakosságtól. Magyar cigányok, magyarul beszélnek, a falubeliek szerint még cigányul sem tudnak. A rendőrökhöz hasonlóan ők sem házasodtak össze a magyarokkal, elkülönülten élnek, az alsócsernátoniak nem tudják, miből tartják fenn magukat. Felekezeti megoszlás szerint fele arányban reformátusok, illetve katoliku-

[25] Gyűjtésem ideje alatt került új lelkész a csernátoni gyülekezet élére.
[26] Pál J. 1999. 83.
[27] Uo. 62–63.
[28] Hasonlóan a Fekete-Körös völgyén élő városfenesi magyarokhoz és románokhoz. Keményfi R. 1994. 52–71.

sok, de vallásukat nem gyakorolják, csak egészen kivételes alkalmakkor mennek templomba.

A baptisták száma 13, az összlakossághoz képest elenyésző. Felsőcsernátonba járnak imaházba, a falu lakói szerint összetartóak, szorgalmasak, segítik egymást.

AZ IDEGENEK MEGÍTÉLÉSE A MÚLTBAN

Egyed Ákos írja, hogy *„a feudalizmus kori falu belső szerkezeti rendezőelve a telekbirtoklás volt. Először is csak a földtelek révén lehetett egy személy vagy család a falu tagja. Olyan, akinek vagy amelynek jogai vannak. Telekbirtoklás nélkül bármilyen rendű és rangú ember csak megtűrt, jövevény volt. A telekbirtoklás alapján jelölték ki a helyét az illető birtokosnak a falu társadalmában."* [29]

A székelyek közé sem sikerülhetett kizárólag egyoldalú akarattal betelepülnie senkinek. *„A falutagság legtermészetesebb formája tehát a beleszületés egy családba, esetleg nagycsaládba, rokoni bokorba, az egynevűek szomszédságába, a família nevét viselő utcába vagy tizedbe. Örök nyugodalomra is gyakran az ő temetőrészükbe tért meg az, aki „törzsökösként" élte le életét. Aki nem volt „ősörökös", aki nem „ősfiú"-ként tagolódott be a communistásba, azt csak a közösség jóváhagyásával vehették be soraikba. (...) A faluközösség zártságát indokolta s növelte ugyanis az, hogy (...) ingó, de főleg ingatlan javak (szántók, kaszálók, legelők, erdők) birtoklója volt. Teherviselési közösségnek joggal szintén nevezhetjük. Így hát nem volt jelentéktelen esemény az, ha valakit javakban és terhekben osztozó társként maguk közé fogadtak. Meg kellett adniuk a módját, megszabták rendjét, de a tilalmazó csóvák felállításáról sem feledkeztek meg."* [30]

A székely falutörvények a feudalizmus széthulló keretein is túlmutatnak, hiszen Kovásznán még 1920-ban is az elöljáróság testületi engedélye volt szükséges a betelepüléshez.[31]

Alsócsernáton esetében is megfigyelhető, hogy a rangos famíliák nagyon ügyeltek arra, hogy a birtok egyben maradjon. Inkább másik faluból hoztak maguknak házastársat, mint egy alacsonyabb rangút vegyenek el.[32]

Az egyik mondás úgy tartja, hogy „Alsócsernátonban van a rang, Felsőben pedig a lang" [Lang : a liszt legfinomabb, legértékesebb része, melyet a molnár rendszerint magának tartott vissza.] Itt ugyanis a lakosságnak igen nagy része vagy lófő volt és lovas, illetve közszékely és gyalog határőr szolgálatra volt kötelezve. Őket a településen katona részen valóknak mondták.[33] Egyes családok hatalmuknál és vagyonuknál fogva kiemelkedtek közülük s egy harmadik rendet (primor) alkottak. Ők

[29] Egyed Á. 1981. 15.
[30] Imreh I. 1983. 46–47.
[31] Uo. 50.
[32] Hasonlóképpen, mint Havadon. Bartos M. 2000. 31.
[33] Nem csak Csernátonban, a környéken is. Salamon F. 2002. 65.

hoztak be román nemzetiségű jobbágyokat Alsócsernátonba.[34] Háromszék területén – a városokat leszámítva – itt élt a legtöbb előkelő család. Még ma is sok nemesi kúria látható a településen, bár a kommunizmus alatt ezek jelentős része elpusztult a lófők, pedig elvándoroltak vagy kihaltak. Ez a hierarchia a hétköznapi életben is éreztette hatását, az élet minden területén megkövetelték az előkelők feltétlen tiszteletét.

Egy másik csernátoni mondás szerint, „Amilyen a kapud, olyat csattogtass!", vagyis azokhoz menjél, akik hasonló módúak hozzád. Ennek tényleges ereje abban mutatkozott meg, hogy a szegényeknek nem volt szabad galambbúgos székelykaput faragtatniuk, ez csak a módosabbak rangjelző kiváltsága volt. A származás, a rang kérdése fontosabb volt az idegenségnél, azért nem szóltak, ha másik faluból házasodott valaki, de ha alacsonyabb rendű volt, azért igen:[35]

„Például én, akihez férjhez mentem, azok es ilyen katona részen valók vótak. Nekem es édesanyám ágáról egy kicsi vót, na de mikor férjhez mentem anyósom azt mondta, addig nem vótam férjhez menve, tudtam, hogy ki vagy, méges a fiam elvehet. S akárkivel nem szabadott beszélni csak az ők fajtáikkal. Csak az olyanokkal, aki katona részen való. Aki talál velünk, mással nem szabad. Szomszédokkal is, aki szegényebb volt, oda ne menj, oda nem szabad menni, nem szabad barátkozni. (...) S van olyan es aztán, jaj, hogy istálld meg az urat, hogy adjon egy kicsi vizet. Nem szabadott úgy akárkihez bemenni, még egy parasztnak egy kicsi vízért is meg kellett istállni, hogy tessék tekintetes úr egy csésze vizet adni."

A társadalom hierarchiája megszabta azt is, hogy ki hová ülhet a templomban,[36] külön padjuk volt ugyanis a lófőknek, közszékelyeknek, jobbágyoknak. Minden családnak megvolt a maga helye.[37] 25 évvel ezelőtt még erősen rászóltak arra, aki rossz helyre ült. Azt mondták: „fiam, te nem katona részen való vagy, ülj át a másik padba!" Szórványosan még később is előfordultak ilyen esetek, számuk azonban egyre csökkent. Az utolsóra visszaemlékezések szerint 10 évvel ezelőtt került sor, akkor egy jövevény öreg nénit állítottak fel a padból, a katona részen valók padjába ült, elfoglalva egy fiatalabb asszony helyét, aki kiszállította onnan. A katolikus templomban ilyen nem volt, mivel a római katolikusoknak csak a XIX. század közepe óta van templomuk a faluban. Mára azonban kiegyenlítődött az egyensúly a két felekezet közt, ami nagyrészt köszönhető annak, hogy sokan Kézdivásárhelyen dol-

[34] Vámszer G. 2000. 23.

[35] Nagyon hasonlít a helyzet Lajos Árpád Nemesek és partiak Szuhafőn című munkájában említett nemes-paraszt elkülönüléshez, ahol az élet minden területén éreztette hatását a származás kérdése. Ugyanígy volt ez Alsócsernátonban is. A jobbágyvilágban azonban az alacsonyabb rangúaknak nagyon nehéz volt lakhelyet változtatni, kezest kellett találniuk, vagy bizonyítaniuk kellett, hogy nem akarják a falu rosszát, ill. nem tűrhetetlen magaviselet miatt kellett elhagyniuk korábbi otthonukat. Lajos Á. 1979.

[36] A templomi ülőhelyek fölötti veszekedések egész Erdély-szerte gyakoriak voltak a XVII–XIX. században. Szőcsné Gazda E. 2001. 99–100.

[37] Hasonlóan Bartos M. 2000. 30.

goztak, és onnan hoztak maguknak párt, akik a katolikus „*Szentföld*"[38] miatt mind római katolikusok voltak.

A történelmi Háromszék rendkívül gyorsan lépett a polgárosodás útjára, ami viseletben, táncokban és a viselkedés területén is jelentősen éreztette hatását. Nem volt jellemző például a Felcsíkból ismert verekedés, bicskázás az udvarlás területén. A falu tízesekre osztódására is csak az öregek emlékeznek, a fiatalok már határait sem tudják, nem hogy egymást ölnék meg a lányokért azok átlépésekor.[39]

A házasság kapcsán is megkövetelték a gyermekektől, hogy rangjukhoz illő társat válasszanak maguknak. Ritkán megtörtént ugyan, hogy a fiatalok nem engedelmeskedtek, de az mindig büntetést vont maga után:

„Vót nekem anyósom, albisi vót [egykori Háromszék megye], apósom meg idevaló s azt mondták az vót a katona részen való, saját lovával mentek a háborúba. No s akkor ő es olyan leányt vett el, azt mondta hatlovas hintóik vót anyóséknak, de különben nagy gazdaságik vót, de házik nem vót szép. Nem adtak a házra. Akkor még nem vót ez a lux ugye. S akkor testvérek vótak vagy négyen s vót olyan, hogy az anyósomnak vót egy fiútestvére s ő es egy asszonykával összeesmerkedett. Annyira haragudtak a tesvérek szülei, hogy nem szabadott az asszonyka bémenjen, ott vót, dolgozott, küszöbre tették ki neki az ételt, s ott megette szegény s lett vagy négy gyermeke s maga után íratott egyet se a férfi. Megcsinálta s nem íratta, mert hát a család nem engedte, hogy ennyire lenézesse magát, hogy ilyen parasztleánt vegyen el. Aztán végin, mikor a gyermekek akkorára nőttek, hát megesküdtek. Akkor esküdtek meg, mikor a szüleik meghaltak s akkor a gyermekeknek más keresztlevelet mindeniknek akkor se, mert Pistinek a legnagyobbnak nincs, hanem másoknak van."

A temetkezési szokásokban is fellelhető a rang szerinti elkülönülés. *„A nemesi családok a templomban temetkeztek, ennek emlékét őrzi a szószék alatti latin feliratú Domokos fivérek síremléke is. A lófőcsaládok a várfalon belül a templom körül, a paraszt és jobbágysorsban élő családok a várfalon kívüli területen temetkeztek. A várárokban történő ásatások során fellelt síremlékek arra engednek következtetni, hogy a megbélyegzett sorsú személyeket nem temették sem a kiváltságos, sem a jobbágyi sorsban élők közé. Ilyenek lehettek az öngyilkosok, tolvajok, talán a cigányok és az idegenek."*[40]

A kommunizmusban nem számított a rang és a vagyon, kinek mije volt, be kellett adnia a kollektívba.[41] Így lassan-lassan elült a származás kérdése, egyre ritkább lett a másik lenézése.

Alsócsernáton ma községközpont. Sokan költöztek és költöznek a környező kicsiny falvakból ide azért, mert a környék apró falvaiba semmilyen buszjárat, orvos,

[38] Reformátusok hívják így a felső-háromszéki katolikusok által lakott területet.

[39] Ellenkezőleg Balázs Lajos, Az én első tisztességes napom című könyvében írottakkal, ahol Csíkszentdomokosról írja, hogy egyik tizesből a másikba udvarolni életveszélyes volt. Balázs L. 1986. 46.

[40] Deák F. 2002. 360–361.

[41] Termelő Szövetkezet, TSZ

iskola nincs. A munkalehetőség, az infrastruktúra hiánya mellett aztán a Ceausescu-időben a falurombolás alatt szintén megnövekedett a nagyobb falvakba, városokba költözés aránya, mely mind a mai napig tart. Ez is nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a jövevényekkel szemben támasztott elvárások nem olyan szigorúak, mint pl. Csíkban.[42]

AZ IDEGENEK MEGÍTÉLÉSE A JELENBEN

Annak ellenére, hogy a származási hely nem nagy súllyal esett latba sem a múltban, sem a jelenben, az nem változott, hogy Alsócsernátonban az idegenekre az Erdély-szerte használt jövevényszót használták és használják ma is, amennyiben egyáltalán mondanak ilyet. Ez a kifejezés ugyanis csak egészen kivételes alkalmakkor kerül szóba, elsősorban veszekedéseknél, konfliktushelyzetekben mint bántó megjegyzés. Az idegenek közül azonban legtöbben ezt is tagadják.

A templomi ülésrend ma már a református templomban sem kötelező, mindenki oda ül, ahova akar, ezért senkit nem szólnak meg, nem szállítanak ki a padból.

A rendszerváltás Romániában, így Erdélyben is meghozta a földek visszaadását, a kárpótlást s ezzel együtt a régi családok közül sokan visszakapták birtokaikat. Az újraosztásánál voltak vitás kérdések, melyeket a helybeliek csak nehezen tudtak megemészteni. Ez a pont volt az, amely kapcsán előjött a származás, a jövevénykérdés. Ugyanis a különböző háromszéki falvak lakói, akik Alsócsernátonban telepedtek le, különeljárást kértek, hogy földjeiket írják át nekik ide. Így néhányan itt vették ki részüket. Földet azonban csak papíron lehet „átvinni" egyik faluból a másikba, így aztán a helybeliek mondták is az ilyen idegennek: „Annyi fődet hoztál, amennyi a cipőd talpára tapadt!" vagy hogy „Annyi fődet sem hoztál, ahova lekuporodj szarni!", illetve: „Még egy cserép fődet sem hoztál!"

Az egyik ikafalvi néni, aki 64 éve lakik Alsócsernátonban, ide jött férjhez, azt állítja, hogy visszatért a régi világ:

„Most tavalytól óta én mondom mindegyiknek, no jő vissza a régi ótestamentum. (...) Mióta a demokrácia megkezdődött s megkezdtek gazdagodni s visszakapták ugye fődeket, erdőköt, mindent, hát megtörténik, mán hallom. Miért veszed el a szegény leánt? Nem a te rangodhoz talál! Vót Ikefalván [egykori Háromszék megye, szomszéd falu] egy ember, – meghalt szegény a Jóisten nyugtassa – nem vót szegény rendű, csak nem vót rangos, mert jó gazdaember vót, cselédet tartott, csak nem vót rangos. S aszonta szegény édesanyámnak, Ágnis néni aszongya: a rang, a rang, de miből élsz? Hadd el Ágnis néni, mert én es megkezdtem egy kicsit népesedni, fődet veszek, nézze meg én es rangos leszek. Mert aszongya, ahogy gazdagodol, a rang azután úgy menyen. Na s úgy es történt."

A korábbi falukép nem teljesen ugyanúgy állt vissza, mint az ötvenes évek előtt létezett (újgazdagok jelentek meg, ill. néhányan kárpótlást kaptak a magyar állam-

[42] Erről számol be a csíkszenttamási Iamandi Adam román tanító vallomásában Ferenczes I. 1994. 41.

tól a hadifogságért), mégis a földek visszaadása általában ugyanoda helyezte a családokat, ahol korábban rangjuk szerint éltek. Ma nem szólnak annyira bele a szülők a házasságba, mint korábban, de előfordul, hogy egy rangosabb családban a szülők figyelmeztetik a gyerekeiket, a leendő házastárs nem elég rangos (vagyonos) hozzá.[43]

A társasmunkák végzésekor a csernátoniak segítenek a jövevényeknek, olyan még nem fordult elő, hogy nem tudták elvégezni a munkát idejében. Mindig akadnak, akik segítséget nyújtanak. Természetesen ehhez az is hozzátartozik, hogy nagyon kevés azoknak a száma, akik messzebbről vándoroltak Csernátonba, inkább a környék apróbb falvaiból jöttek ide az emberek.

Általános vélekedés azonban, hogy a fiatalok már nem tartják számon, kinek milyen a rangja, az öregebbek szerint nekik csak az a fontos, hogy „a diszkóban találjon a lábuk".

Ma már a faluközösség a temetkezés terén sem rekeszti ki a kisegyházakat, mind a baptisták, mind a Jehova tanúi haláluk után szintén a temetőbe kerülhetnek, csak lelkész nem szolgál temetésükön.

Magyarvalkó (egy kalotaszegi magyar faluközösség)

A FALU FEKVÉSE, NEMZETISÉGI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁSA

Magyarvalkó az egykori Kolozs vármegyén belül Kalotaszeg Felszeg részének legdélibb faluja. Hunyadi Péterrel végzett felmérésünk során 277 magyar s 37 román lelket írtunk össze.[44] A község területileg hét kisebb részre tagolódik (Alszeg, Felszeg, Közép-falu, Kisszugoly, Nagyszugoly, Udvari szoros és Kis utca), azonban ez nem jár együtt a lakosság hasonló megoszlásával.

A település 314 állandó lakosának felekezeti megoszlása nagyjából tükrözi is a nemzetiségi viszonyokat. A 37 román ortodox hitű, míg a 277 magyar lélek két kivétellel református. Az egyik ezek közül idegen, a községbe nősült csíki székely, míg a másik egy helybeli asszony, aki Jehova tanúja.

Más nemzetiség (cigány, zsidó stb.) nem él a faluban, mint ahogy más vallás vagy kisegyház sem található Valkón. Korábban voltak ugyan nagy számban „hívők" (baptisták), imaházuk ma is áll a községben, mára azonban teljesen eltűntek (elvándoroltak, illetve kihaltak).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a falu értelmiségét sem, hiszen a református lelkész és a tiszteletes asszony is idegenek a faluban. Mindketten kalotaszegiek ugyan, a pap sárvásári, míg a felesége kőrösfői származású, ők azonban „valkaiaknak" vallják magukat, s a faluközösség sem tekinti őket jövevényeknek.

[43] Hasonlóan Nagy Ö. 2000. 60–63.

[44] Az 1999-ben készült családösszeírás a KJNT adatbázisába került.

Két tanító él a községben, akik közül az egyik már nyugdíjas, a másik a helyi iskolában tanít, mindketten helybeli születésűek.

Orvos nincs a településen, csak kéthetente jár ki Magyarvalkóra a jegyzőség, pedig Kiskalotán (Kelecel) van.

AZ IDEGENEK MEGÍTÉLÉSE A MÚLTBAN

Nagy Jenő írja a 30-as években, Kalotaszegen végzett gyűjtései alapján: *„Bármilyen mozgékony és vállalkozó szellemű is a kalotaszegi ember, földjéhez mindig hű marad és ragaszkodik hozzá. Nem keveredik. Annyira nem, hogy a legritkább esetben nősül csak be a kalotaszegi legény vagy megy férjhez a kalotaszegi leány a szomszéd községbe."*[45]

Ennek nyomát ma Valkón az emlékezetben sem találni meg sehol. Nincs olyan ember, aki vissza tudna arra az időre gondolni, amikor ne fogadták volna szívesen a községbe érkező idegeneket, vagy szüleik, nagyszüleik meséltek volna nekik bármiféle kirekesztésről, megkülönböztetésről.

A templomi ülésrendet illetően a múltról igen keveset tudunk. A református templom patrónusa – Valkai család – az 1700-as évek közepén kihalt.[46]

A temetkezési szokások szigorúsága korábban nem engedte meg, hogy idegeneket a helybeliek nyughelyeire temessék. A közeli *„Kalotaszentkirályon (v. Kolozs m.) a temetőben külön elkerített hely szolgált a csepleszek, vagyis a jöttmentek eltemetésére még a múlt század* [XIX.] *utolsó negyedében."*[47] Magyarvalkón korábban kizárólag a baptisták esetében fordult elő, hogy a temetőkertben nem kaphattak helyet. Az ő esetükben történt meg, hogy a temető falán kívülre kerültek, míg az öngyilkosok és jövevények esetében a lakosság szerint erre soha nem került sor.[48] A vallási „szédelgők"[49] azonban abban az esetben, ha házastársuk már a temetőn belül nyugszik, a közösség kérésére mindig a szokásoknak megfelelően a párjuk mellé kerülnek, némi megszorítással. (A református templom harangjai nem szólalnak meg, nem a templomból, hanem az udvarból temetik őket, nem engedik meg, hogy hite szerinti prédikátor szolgáljon a temetésen, s a családnak arra az időre, míg a személy nem hordozta egyháza terheit, visszamenőleg ki kell fizetnie az egyházfenntartói járulékot. Ezt azonban eddig kivétel nélkül meg is tették.)

A II. bécsi döntés (1940) teljesen megváltoztatta a település addigi életét. Déli fekvése miatt a többi kalotaszegi faluval ellentétben Észak-Erdély visszacsatolásakor sem kerülhetett az anyaországhoz. Mivel a határvonal a település földjeinek egy részét elvágta a községtől, ez idő alatt a falu lakói útlevéllel jártak földjeiket művelni a határ

[45] Uo. 14.
[46] Kelemen L. 1944. 266.
[47] Balassa I. 1989. 22.
[48] A legutolsó öngyilkosság 50 éve történt Magyarvalkón s akkor is a temetőben hantolták el az elhunytat.
[49] A református lelkész szavajárása.

másik oldalára. Sokan azonban átszökve a határon beléptek a magyar hadseregbe, s legtöbbjük a második világháború elvesztése után Magyarországon talált menedéket.

Az újbóli Romániához csatolással megkezdődött a község hanyatlása. A második világháború befejeztével a román hatóságok új gazdasági egységeket alakítottak. Ezek az úgynevezett községek több (5-6-7 vagy még több) kisebb településből állnak, s magyarországi megfelelőjük leginkább a járás lehetne. Ennek során a jegyzőséget áthelyezték Kiskalotára, és Magyarvalkó egykori határára a kommunizmus ideje alatt új, román falvakat telepítettek. Valkót így hivatalosan leszakították a kalotaszegi magyar falvaktól, mely kisebbségi sorsot eredményezett az elöljáróságban. A háború, elvándorlás felborította a nemek arányát a településen, és a munkalehetőségek korlátozott száma miatt, az iparosítás következményeként többen a közeli városokban leltek kereseti lehetőséget, elsősorban Bánffyhunyadon. A hanyatlás, gyermektelenség, elvándorlás egyik oka az iskola leépülése is.

AZ IDEGENEK MEGÍTÉLÉSE A JELENBEN

Kutatásom időpontjában Magyarvalkón egyetlen házaspár sem volt, ahol mindkét fél idegen lett volna. Egyetlen esetben alakult ki hasonló helyzet, ahol a férfi magyarbikali, a felesége pedig valkói születésű, de korán elkerült hazulról, városon nevelkedett s visszakerülésekor mint idegen érzékelte a falusi környezetet. Őt azonban a valkaiak nem tekintik idegennek, inkább ő érzi magát annak.

Van viszont 9 olyan személy, aki benősült, vagy férjhez jött a községbe, tehát „félárbocon" tartozik a faluhoz. Mellettük több család is vásárolt házat a helységben nyaralónak, őket nem tartják valkaiaknak, legtöbbjüket nem is ismerik a helybeliek.

A betelepültekre az egész Erdélyben használatos jövevényszót használják. Többségüknek ezt a kifejezést még nem mondták a szemébe, de az érintettek tisztában vannak vele, hogy mit értenek alatta, illetve, hogy néha a hátuk mögött így nevezik őket. Egyetlen esetben az is előfordult, hogy a beházasodott fél gyerekére mondták, hogy jövevény, de ez mindössze két családnál jöhetne szóba egyáltalán, mert a többi család gyermekei vagy nem élnek a faluban, vagy túl kicsik még. Inkább konfliktushelyzetekben veszik elő a helybeliek ezt a szót, egy újabb támadási felületet keresve s találva vele.

Maguk a jövevények is szokták mondogatni, hogy „mi jövevények tartsunk össze"[50], ez azonban a humorizálás határán soha nem lépett túl, a valóságban nem fordult elő, hogy összetartottak volna akár a falu, akár más ellen, illetve nem különülnek el, nem különítik el magukat.

A községbe érkezettek többsége a környék kalotaszegi falvaiból (Kalotadamos, Magyarbikal, Bábony, Bánffyhunyad – egykori Kolozs megye), illetve a közeli szórványmagyar falvakból, Alsótökből, Kolozsból vagy a román vidékről, Jósikafalváról (Béles – egykori Kolozs megye) jött Valkóra. Egyetlen férfi él a faluban, aki távolabbról települt ide, egy csíkcsügési (egykori Csík megye) székely.

[50] Gyakori jelenség, hogy az idegenek a faluban található másik idegennel alakítanak ki jó viszonyt, barátságot, vagy senkivel sem. Sulya A. é. n.

A közeli falvakból Valkóra kerültek vallás tekintetében megegyeztek a helybeliekkel, mindannyian reformátusok voltak, a csíki székely ember azonban katolikus hitű maradt. Így vélekedik:

„A feleségem református, itt esküdtünk meg a református templomba. Én a hitemről nem mondtam le, szoktam járni. Ritkán, de szoktam. Én úrvacsorát nem veszek, mer ha veszek, az azt jelenti, hogy nem vagyok katolikus. Mer én gyónok. Már most nagyon régen nem gyóntam, de hát el kell, mert az kötelességem, hogy el kell menjek. Egy párszor mondta a tiszteletes, hogy meg így, meg úgy, de én megmondtam az őszintét, hogy tiszteletes úr, én ebbe születtem s ebbe szeretnék meghalni. Hogy ki fog engem eltemetni, azt majd aki hátul lesz, elrendezi. Én a vallásom nem hagyom el."

Mind a Jehova tanúja, mind a katolikus székely ember esetében elmondható, hogy nem különböztetik meg őket emiatt a faluban, vallása miatt nem szólnak meg senkit, „mindenkinek tiszteletben tartják a meggyőződését".

Etnikai határvonal nem állapítható meg a településen, magyarok–románok vegyesen laknak a község mindegyik részén. A két nemzetiség a hétköznapokban sem szakad ketté, eljárnak egymás esküvőire, temetésére, segítségbe is. A vegyes házasság mégsem jellemző:

„Itt román kevesebb. A románság magyarok nélkül nem tud megélni. Úgyhogy ők úgy ügyeskednek, hogy itt egyek. Ha van egy temetkezés, a románok nálunk nélkül nem szokták csinálni. Úgyhogy egybe élünk. Nem mondja senki, hogy te román vagy, vagy magyar vagy. Egyik a másiknak segít. Úgy tudják, belátják, hogy magyarok nélkül nem tudnak létezni, mert kevesen vannak. Pár család van csak. Ha nem mennek a magyarok, nem tudják felvinni a halottat a sírhoz."

A jövevények megítélésekor nagy hangsúlyt kaphat a társasmunkák végzésének mikéntje. *„A faluba került idegen vagy kevés rokonnal rendelkező családokra jellemző inkább a területi alapon (szomszédság, egy falurész) szervezett társasmunkák. Ezek jobban alkalmi jellegűek, s kicsi a gazdasági súlyuk. A napi egymást segítésen (apróbb munkák a ház körül, szerszámok kölcsönzése, boltba vagy piacra járók megbízatásai stb.) kívül ez a réteg, ha komolyabb munkára szorul, mert ezt családja nem oldhatja meg, mindig valamilyen alá-, fölérendeltségi viszonyba kerül másokkal, s az együttműködés többnyire ledolgozás vagy bér- és részmunka jellegűvé válik.*[51] "

A különböző munkakapcsolatok vizsgálata során megállapítható, hogy Valkón a jövevények általában nem számítottak a szomszédaik segítségére. Szinte mindannyian kivétel nélkül házastársuk családját, rokonságát vonták be munkáikba, illetve bérmunkaviszonyba kerültek. A szomszédi viszonnyal nehézkes számolni, mert a falu lakossága öregedő tendenciát mutat, és a házak fele lakatlan. Ezt jól példázzák egy alszegi idegen munkakapcsolatai:

„– Mikor idekerült, kikre számíthatott a nagyobb munkaalkalmakkor? Felesége családjára?

[51] Szabó L. 1998. 90.

– Megmondom az őszintét, aki idejött dolgozni, meg vót fizetve. Nem mondom, eljöttek a sógoromék is segítségbe.

– Szomszédok?

–Nem éppen, nem mondhatom. Ha eljött is, én megfizettem. Tudja mit? Mikor nem a tied, vagy mint ahogy a közmondás mondja: Mikor a kenyér a más tarisznyájába van, nem akkor vágsz belőle, mikor éhes vagy, mikor kapsz belőle. Itt is az idegen, idegen. Nemcsak itt, máshol is."

Azok a jövevények, akik nagyobb munkákat egyedül képtelenek megoldani, legtöbbször a szülőfalujukból, rokonaiktól kérnek segítséget.[52] A Kisszugolyban az egyik legénynél ez gyakorinak számít, igaz, a feleségnek sincsenek rokonai a faluban, mivel kisgyerekként elkerült Valkóról s csak négy éve telepedtek vissza[53]:

„– Nehéz, mert itt a faluba úgy laknak, hogy vagy a lánynak, vagy a fiúnak itt laknak a szülei helybe. Nekünk nincs senki. Ha mi lagzikba megyünk, telefonálni kell nekem vagy neki: Na anyukám gyere ki, mer nincs aki kiengedje a tyúkot vagy a marhának adjon enni. Aki helybe lakik, az mondja: Na gyere, kell rakjak egy ösztörü szénát, gyere segítségbe. Mi azt meg kell csináljuk.

– Otthonról a szülőfaludból szoktál segítséget kérni?

– Apám itt volt a nyáron is egy hónapot. Jött egy hétre, két hétre, itt ült szívesen segíteni. A fateromnak nem kell, csak meglegyen a kaja, mer ű arra – a kis pocak, kis pálinka – [kényes]. Neki nem kell pénz semmi. Csak a kis pia s kaja. Ü dógozik annyit, mint három.

– És miért nem a szomszédot kéritek meg?

– Hogy kérjem meg, ember? Itt vótak a sok disznók, lovak. Kellett menni tejért a juhhoz. Ezek tanár [jobb szomszéd], a saját kertjüket nem láttad... a másik, öregek."

Az iskolai tanulmányok és városi munkalehetőségek együttesen vezethettek oda, hogy Magyarvalkón a jövevények többsége már az iskolából vagy a munkahelyről ismerte a fiatalokat. Így mikor a településre látogattak bálba, diszkóba vagy különféle rendezvényekre, nem teljesen idegenként lézengtek a teremben, volt ismeretségük, szóba tudtak elegyedni jó néhány emberrel. Könnyebb volt számukra, ha a későbbiek során a faluba házasodtak, hiszen nem teljesen idegen környezetbe kerültek. Az igazság az, hogy a falubeliek nem is emlékeznek, hogy ne lett volna általános a más településről történt beházasodás, tehát a területi exogámiát elfogadja a közösség. Mégis, aki ilyen ismeretségre nem tett szert Valkón, az érezhette kívülállóságát:

„Hogy honnat veszem észre? Szóbelileg nem mondja meg szembe, de mondok egy példát. Ha elmentünk egy szórakozóhelyre, vagy lakadalomba, vagy keresztelőbe, vagy templomból kijöttünk, vagy mentünk, akkor nem megy az ember a templomba, mer be-

[52] Huseby É. V. 1983. 56.

[53] Huseby É. V. kutatásából is az derült ki, hogy a jó lokális kapcsolat mind a megmaradást, mind a visszatelepülést nagyban segítheti. Uo. 61.

harangozzák a népet. Elmenni hamarább, elbeszélgetni, de vettem én ott is észre, hogyhát odamentem, jó napot köszöntem. Há nem mondom, fogadták, de nem úgy, mint a falubelieket, hogy szerbusz komám. Hát úgy, ha megálltam oda nem jött egy se, hogyhát ni te, hogy vagy, vagy mit csinász? Akkor észrevettem, szóval ilyenkor veszi észre az ember, vagy szórakozóhelyen, vagy lakadalomba, vagy keresztelőbe is észreveszi az ember, hogy nem úgy van, mint otthon. Ha maga is bejönne a kultúrterembe, ha nincs valakije, egy ismerőse, éppe én is úgy vagyok. Má nem, hogy nem ismerem, ha ott vóna a sógorom, de mindenütt nem lehetett ott. Hárman-négyen beszélgetnek, oda nem állhatok, hogy én vagyok az ötödik. Ha nem mondják, hogy X. Y. gyere, itt van hely. Nem igyekeztek. Innen veszi észre az ember, hogy csak idegen."

Az udvarlás során nem tudtak olyan esetről, mikor az idegen udvarlót megverték volna a falubeliek, amint az gyakran előfordult országszerte.

A földművelés, állattartás általában a saját szükségletek kielégítését fedezi, de ezt el is várják mindenkitől. Annak azonban nem könnyű ezt teljesítenie, aki városi környezethez szokott. A Bánffyhunyadról bekerült feleség esetében ez nem járt különösebb gonddal, mivel városiként is jártak mezőre dolgozni, de a falura visszaköltözött asszony esetében már sokkal nehezebben ment a visszazökkenés a gazdálkodásba. Mindezt fokozta a falusi pletyka, a magánélet szférájába beleavatkozó faluközösség folytonos „rendre utasítása", illetve a városi nyüzsgés hiánya. Abban azonban szinte mindenki egyetért, hogy a föld nem kifizetődő, nem terem annyit, hogy megérje vele foglalkozni. Vagy azért küzdenek vele, mert saját szükségletre termelnek, vagy mert a szülőknek, nagyszülőknek ez a kérése. A helybeliek elismerően nyilatkoznak a közösségbe került jövevényekről, kiemelik, hogy ügyesek, jól gazdálkodnak, dolgosak. Ezt kivétel nélkül megemlítették, ez volt a legfontosabb szempont megítélésükkor.

Akadnak olyanok is, akik a románokat tartják jövevénynek, ahogy egyikük mondja:

„– *A múltba nem vót annyira ellentét nálunk. Mer nálunk csak a románok vótak jövevények. Nálunk, hogy bejött egy magyar ember vőnek, vagy ilyen kicsi dologba, de itt csak a románoknak mondták (hogy jövevény). Nálunk nem vót ellentét. Csak most van.*

– *Szóval, ha jól veszem ki a szavából, az idegent úgy fogadják, ahogy viselkedik.*

– *Ahogy viselkedik. Ilyen nincs, hogy mi ellent álljunk. Mikor béjöttek, itt románok nem vótak. Akik vannak, mind újfalusi származásúak itten. Persze ha bekerültek, hiába vannak három-négy család csak, az üvék az ország. Ez a valóság. A magyaroké a munka, a cigányoké a pénz, a románoké az ország."*

Az újonnan érkezőt mindig bevezetik a falu életébe. A család megmondja, hová ülhet a templomban s mi lesz a helye a különböző alkalmakkor, lakodalomban, temetéskor stb. A legtöbben eleinte nem is jártak sehova egyedül, de olyan is akad, aki nem törődik vele, hogy idegen. Gazdálkodik, állatokat tart, mióta a falu-

ba került, első perctől otthonosan mozog. Nagyon pozitívan nyilatkoztak róla a helybeliek, elismerik szorgalmát, igyekezetét.

Ma óvoda és 1–4. osztályos általános iskola működik Magyarvalkón, így már az 5. osztálytól ki kell lépni a tanulni szándékozóknak a faluból. Mindezt nehezíti, hogy a településről naponta egyetlen buszjárat közlekedik Bánffyhunyadra s egy vissza.[54] A környék hasonló kisfalvai miatt, Hunyadon délután is van tanítás, így a délutános osztályok tanulói nem tudnak falvaikba visszajutni.

Az a kép tehát, melyet Nagy Jenő a 30-as években látott, mára nagyban megváltozott. A viseletet nem hordják, csak különleges alkalmakkor veszik fel, konfirmáláskor vagy egyéb ünnepekkor a templomban. A legtöbben azonban konfirmálásra is kölcsönkérik a ruhát, mert egyszeri megvételre nagyon drága a viselet. Az idegenek iránti „ellenállás" elsősorban azért csökkenhetett a településen, mert a lakosság száma jelentős mértékben megcsappant. Ma rendkívül kevés fiatal él a községben, így gyakorlatilag annak is örülnek, ha azokat megházasítják. Negyven évvel ezelőtt még több mint száz gyermek járt itt iskolába, mára egyetlen osztály van, tíznél alig több gyermekkel.

Salánk (egy kárpátaljai magyar faluközösség)

A FALU FEKVÉSE, NEMZETISÉGI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁSA

Salánk az egykori Ugocsa vármegyében, a mai Ukrajna Szőlősi járásában található. Lakossága 2002-ben 2905 fő volt. Felekezeti megoszlás szerint 1454 református, 1403 görög katolikus, 25 ortodox, 18 római katolikus, 5 szombatista.

Nemzetiségek szerint 2316 magyar, 293 ukrán, 17 orosz, 273 cigány, 6 egyéb (2 belorusz, 1 oszét, 1 lengyel, 1 zsidó és 1 bolgár).[55]

A felekezeti és nemzetiségi megoszlás nem teljesen fedi egymást. A szombatisták kivétel nélkül a környék falvaiból beköltözött ukránok, akik vallásukat a környező falvakban gyakorolják, nem Salánkon. A római katolikusok is idegenek a faluban, ők magyarok, de szintén más falvakból jöttek a településre, csakúgy, mint az ortodoxok, akik többsége még a szovjetrendszer alatt került a faluba. A két legnagyobb egyház a református és görög katolikus.

A községben legjelentősebb a magyarok száma, majdnem fele-fele arányban reformátusok, illetve görög katolikusok. A falu településszerkezet szerint is erre a két

[54] A gyűjtés ideje alatt még volt buszjárat, mára ez is megszűnt.

[55] A hivatalos népszámlálás (2002-es) eredményét nem bocsátották rendelkezésemre. A fenti adatokat Kész Rita 2002-ben végzett saját gyűjtése alapján közlöm, akinek segítségét ezúton is köszönöm. Mind a felekezeti, mind a nemzetiségi adatok önkéntes bevallás alapján készültek.

részre oszlik. Az Alvégen laknak a reformátusok, a Felvégen a görög katolikusok. Az előbbieket magyaroknak, az utóbbiakat oroszoknak hívja a népnyelv.[56]

A cigányok nagy része elkülönülve, külön utcában (Csapajev) él, néhányan közülük azonban vettek lakást a magyarok között is. Cigány nyelvet nem beszélnek, anyanyelvük a magyar. 90%-ban református vallásúak, de a templomba csak egy-két család jár közülük.

Az ukránok nagy száma annak köszönhető, hogy a magyar anyanyelvű görög katolikusok közül többen ukrán származásúnak vallották magukat. Ezek java része azonban Salánkon született.

AZ IDEGENEK MEGÍTÉLÉSE A MÚLTBAN

Az idegenekre azért is tekintettek szigorú szemmel a salánkiak, mert a település lakóinak életét maguk között is nagyon erősen szabályozta a társadalmi és az ennek megfelelő térbeli hovatartozás. A két falurész (Alvég, Felvég) két teljesen különböző faluközösséget alkotott a múltban, oly mértékben külön élte életét, hogy semmiféle keveredés, vegyes házasság nem volt engedélyezett a másik felekezettel. A táncalkalmakat teljesen külön szervezték, mert ha nem, akkor botrányba fulladt a mulatozás[57]:

„– Az a rivalizáció megvót, mondjuk az én időmbe nem annyira, mint annak előtte (1950-es évek). Annak előtte megvót a Felvég, Alvég, vót egy határ itt a postánál, és kész. Nem lehetett a felvégesinek idejönni, az alvégesinek odamenni, mer akkor… bunyó. Bizony ám, olyan verekedések vótak, hogy a belit kiöntötték késsel, a másiknak a baltát vágták a fenekibe.

– Azért, mert átjött?

– Hát azér. Átjött, mikor a táncterem itt vót, a református templom mellett az alvégesieknek. És oda felvégesi nem tehette be a lábát, mer akkor hétszentség vót akkor, ott verekedés vót belőle. A Kocska Bányi azért kocska, mert idevágták neki a baltát és úgy maradt a keze."

A megkülönböztetés már gyermekkortól végigkísérte az embereket egészen halálukig, hiszen felekezetüknek megfelelően külön temetőbe temetkeztek. A gyermekek nem egy osztályba jártak, és nem ismerkedhettek egymással sem. A szülők és a faluközösség pedig vigyázott minden lépésükre. Ez a jelenség nem kizárólag Salánkra jellemző, a XVIII. században általános volt minden faluban:

„…ebben tükröződik az az állandó kontroll is, amit a falu lakosai fölött gyakorolt. A falu szigorúan számon tartotta, ha valaki idegen portára tért be, és ha bezárkózott a házba, a szomszédok máris indultak leselkedni. A tanúk sohasem tartották szükségesnek,

[56] Az oroszoknak nevezett ruszinok a XVII–XVIII. században költöztek Salánkra, de mára teljesen elmagyarosodtak. Szabó I. 1937. 462.

[57] Itt még annál is szigorúbb renddel találkozunk, mint Móricz boldog emberében. Móricz Zs. 1960. 274.

hogy mentegetőddzenek, megindokolják, amiért leselkedve vagy hallgatódzva értesültek az elmondottakról. A mai szemmel nézve sokszor visszataszító képet festenek magukról a hasadékokra tapadó vénasszonyok vagy társaikat intim helyzetben megleső férfiak. A XVIII. században azonban természetes volt ez az állandó kollektív ellenőrzés." [58]

Egy esetben az egyik negyedikes általános iskolás görög katolikus fiú 1955-ben arra kérte az egyik református lányt, hogy az iskolai tánckör alatt csak vele táncoljon. Adott is neki egy almát ajándékba. Mikor a lány otthon megmutatta az ajándékot s elmondta, miért kapta, a nagyanyja elverte, és azt mondta rá, hogy büdös kurva. Később is odafigyeltek a fiatalokra, de nem kizárólag a szüleik:

„Elkísértek a bálba a szüleim, itt az iskola próbatermében volt a próba. Ilyenkor, mikor leáldoztunk, már nagylányoknak számítottunk. Akik aztán továbbmentek tanulni, de az is, aki itt maradt, azok is férjhez is mentek, mindenkit kísértek a szülők. (...) mindeninek megvót a saját partnere vagy esetleg lekérte vagy táncolt vele egész éjjel. És akkor a vénasszonyok hát nem jöttek be, az ablakon leskelődtek. Kisszéket is vittek és a próba ablakán így leskelődtek. Vajon kivel táncol? Aszongya a szomszéd asszonyom édesanyámnak, úgy senki sem tud táncolni, mint a te jányod. Olyan csárdást ropott, azzal a ...jaj Istenem azzal a felvégesi fiúval! Na le voltam tiltva a bálból egy ideig, hogy mertem én azzal a felvégesi fiúval táncolni, mikor az görög katolikus!" (1950-es évek vége)

Az erős társadalmi kontroll, a falu rétegződése a szovjethatalommal kezdett el felbomlani. Kezdetben a vallást szorították háttérbe (betiltották a görög katolikus felekezetet, de a reformátust sem pártolta az államhatalom), illetve elvették a magántulajdont, ami a differenciálódás, a korábbi mérték adója volt. Ennek köszönhetően lazult a hagyományos falu szorítása, ám egyáltalán nem tűnt el.

Salánk lakossága korábban teljesen a földhöz volt kötve. Senki sem akart elmenni, továbbtanulni, szakemberek nem voltak, mindegyiket „be kellett hozni". Legtöbbjük aztán a faluban maradt, „elsalánkiasodott". Kezdetben nem szívesen látták őket, nehezen fogadták maguk közé. Az igazán zárt, hagyományőrző közösségek jellemzője, hogy idegennek tartanak mindenkit, aki nem a településen született, és a faluközösséghez nem kötődik szoros rokoni szálakkal.[59]

Hasonlóképpen az értelmiséget is idegennek tartják a faluban, ez elmondható a korábbi lelkészre és a jelenlegi lelkészasszonyra is. Minden olyan cselekedetet elítélnek, amihez nem szokott hozzá a falu, vagy nem úgy csinálja.

Az előző református lelkész Kárpátalján élte le életét, 41 évet szolgált a településen. Rögtön bekerülése után nézeteltérése akadt az egyik görög katolikussal:

„Mikor idekerültem, a legelső szolgálatom volt, hogy egy özvegyet eskettem. Akkor kerültem ide Salánkra. Úgy érdeklődtek, hogy hunnan jöttem, ki vagyok, mi vagyok? Hát azt mondom a gyülekezetnek, hogy én a magyar papnak a fia vagyok Fancsikán.

[58] Tóth I. Gy. 1990. 47.
[59] Nagy O. 1989. 20–22.

Magyar papnak hívták a reformátust. És a görögöt? Úgy hívták, hogy orosz pap, hát így hívták. Egy ember, aki felszolgált, hozta az ételeket, rácsapott teljes erővel az asztalra. Aszongya megölöm, aki énrám azt mondja, én nem vagyok magyar! Én salánki görög katolikus, de magyar ember vagyok! Megölöm! Hát mondom, pajtásom hát csak ne öljél meg, hát mondom én nem tudtam, hogy maga kicsoda. (…) Tehát ilyenek a salánki oroszok. Ez itt mind egy szálig magyarnak vallja magát."

Salánkon mindenki jól tudja, hogy a magyar pap a református és a görög az orosz, a népnyelv így hívja, általános ez Kárpátalján, de azt nem tűrték el, hogy egy bekerült mondja ezt, még akkor sem, ha történetesen az a református lelkész volt.

Salánkon a betelepültekre a bekerült szót használták és használják ma is. Ez a kifejezés a Kárpát-medence északkeleti részében általános.

– Egy bekerült vállalhatott magasabb tisztséget a faluban?

– Annak idején nem lehetett, kimondottan a falu bírája csak református, nagybajuszú, nagyszarvú ökrökkel lehetett. A szovjethatalom idején összekeveredett- kavarodott minden. Aztán lehetett bárki. Ugye bejöttek az oroszok, akkor Szűcs Janit megtették kolhozelnöknek, Rákosit megtették bírónak, akinek soha semmije, rongyos gatyája vót csak. Vagy hogy fejezzem ki. Hát itt megfordult a dolog teljesen. Aki senki vót, abból lett minden és így tovább. Ez lett. Azé vagyunk ott, ahol vagyunk, mer ilyen kolhozelnökök, meg ilyen szakemberek lettek itten.

A kommunista idők polgármestere nem salánki születésű volt, nem is tisztelték a helybeliek akkor sem, most sem. Inkább a hibáira emlékeznek ma is. Azoknak, akik annak idején belesegítettek a kulákok kitelepítésébe, el is kellett hagyniuk a községet. Ma a polgármester salánki születésű, de görög katolikus vallású. Elő is fordult, hogy ezt egyesek kifogásolták. Sőt olyan is akadt, aki bekerültnek nevezte, pedig a községben született.

Rétegződés azonban a reformátusok között is volt. A nagygazdákat a görög katolikusok bungírnak nevezték, ami azt jelenti, zsíros paraszt.

Az előző lelkész konfirmációkor sorba állította a gyerekeket, tudás szerint. A gyerekek hajba kaptak, hogy hogyan kerül egy újsorosi a Milliomos sor elé.[60]
A nagygazdák a Milliomos soron laktak, a házasság a szülők engedélyével, de inkább megegyezésével történt[61]:

„A nagypapa ezt mindig mondta. Mert ők így képzelték még akkor el. Mondjuk ők is úgy házasodtak össze, eldöntötte a család. A Juszti mamának tizenkét éves korától szeretője volt Beregen, de a papa megmondta, a mostoha apja, hogy nem: Árpádhoz kell jönni. Nem szerette, de gyönyörűen leélték az életüket. Gyarapítottak, mert a család érdeke így kívánta. Na most a nagypapa is így képzelte. Volt is több jelölt [az unokáknak], de hát ezek lázadtak. És akkor ezt mindig is mondta, hogy mire kellett nektek egy… miért ezek kellettek, amikor itt volt Salánkon a sok jó parti?"

[60] Az iskolai megkülönböztetés országszerte jellemző volt ebben az időben. Huseby É. V. 1983. 47.
[61] Cserépfalun még 1961-ben is hasonlóan történt a párválasztás. Uo. 1983. 54.

Itt is járja a mondás, hogy „mér kell más faluba menni fosér, ha van Salánkon szar is". Az öregek sohasem tudtak megbékélni a helyzettel, hogy idegen és ráadásul idegen vallású [katolikus] menyek kerültek a családba, még akkor is, ha azok történetesen magyarok voltak.

AZ IDEGENEK MEGÍTÉLÉSE A JELENBEN

Amint azt már korábban említettem, a szovjethatalom alatt lassan elkezdett enyhülni a korábbi szigor. Vegyes házasságok köttettek a görög katolikusok és reformátusok közt, és egyre kevesebb verekedés történt a két nagy felekezet között. Ma már nem bál van Salánkon, hanem diszkó, ahol nem csak alvégesiek vagy felvégesiek szórakoznak, hanem a környék falvaiból is ide járnak mulatni a fiatalok.

A falu mindkét papja idegen, viselkedésükben elő is fordulnak rendszeresen olyan elemek, amelyek megbotránkoztatják a lakosságot.

A görög katolikus pap szekerezik, lovagol és a szomszéd faluba jár bádogozni a templom tetejét. A salánkiak szégyellik, hogy pap létére tetőt fed. E mellett úgy próbálja a bekerültség érzését feloldani, hogy „lépten-nyomon bratyizik mindenkivel. Minden este bejár a kocsmába sörözni."

A lelkészasszony azzal botránkoztatja meg a falut, hogy vasárnap kint hagyja a ruhát, ill. rászól a gyerekekre a templomban. Igazából azonban a férjét fogadja a közösség a legnehezebben. Ő nem végzett pap, mégis a felesége mellett ül a templomban, ahova csak papok ülhetnek. Ritkán jár istentiszteletre, a helybeliekkel egyáltalán nem, vagy alig kommunikál. Azt mondják rá, hogy bezárkózik, naphosszat tévézik, olvas és horgászni jár.

„Egy kicsit azt kellene csinálni, amit a salánkiak csinálnak. Kellene egy kis szőlőt kivenniük, kicsit gazdálkodniuk kellene, de betartani a hagyományokat, az erkölcsöt és akkor befogadnák őket."

A presbitérium tagjait is úgy választja a református közösség, hogy az első, nagygazda családok közül kerüljenek ki, gyakran a képesség kevésbé fontos, mint a származás. Nemrégiben bejelentették, hogy a régi református felekezeti iskolából faluházat szeretnének csinálni. Mikor az ötlet felvetődött, és kiderült, hogy a faluban lakó görög katolikus festőművésznek is kerülnének bele képei, azonnal azt kezdték beszélni az emberek, hogy a görög katolikus egyház akarja magát befészkelni oda. Végül beleegyezett a presbitérium azzal a kikötéssel, hogy csak olyan dolog lehet a faluházban, ami a református egyház nézeteit és érdekeit nem sérti. Ehhez azonban az kellett, hogy a falu egyik régi családjának a leszármazottja terjessze elő az elképzeléseket. Meg is mondták nyíltan, ha a lelkészasszony vagy a polgármester (görög kat.) kérte volna őket, nem biztos, hogy beleegyeztek volna, de a régi nagygazda család garancia a faluközösség szemében.

Mint láttuk, korábban sem engedték meg, hogy egy idegen kioktassa a salánkiakat, ez ma sincs másképp. Egy ízben a presbitérium egyik tagjára, egy fiatal, de

régi család sarjára rászólt egy idegen lelkész, hogy ne tegezze a lelkészasszony férjét, mire az azt válaszolta neki: „Maga hallgasson, maga nálunk csak vendég!"

Egy tősgyökeres salánki családnak mindig, minden körülmények közt a megfelelő képet kell nyújtania magáról a falu felé. Mindig reprezentálni kell, hogy a család hol foglal helyet a társadalomban. Ha egy ember bekerül ebbe a környezetbe, veszélyezteti a család hírnevét, hiszen nem tudja, mit illik s mit nem. Egy bekerült mesélte, hogy egyből látszik rajta, ő nem idevalósi, mivel vasárnap dél elmúltával tereget. A hét utolsó napján harangozásig be kell fejezni minden munkát. Aki nem készül el az ebéddel vagy teraszt seper, az nem helybeli, mert ilyet egy salánki nem csinál. Ez nem változott az idők folyamán, hiába enyhült a szigor. Előfordul, hogy bekerül egy idegen a családba, de akkor a család megpróbálja „betanítani":

„Engem körbe fogtak. Úgy mentem el mindenhová, mondjuk a templomba, ahol két nagymama, anyós. Egyedül az elején sehová nem engedtek el. Mert nem is tudtak. Hát itt a templomba meg lett mondva, mikor elmentem, hogy itt nem keresztet vetünk, hanem szépen megállunk, imádkozunk. Ha felállunk, akkor is, tehát mindenre szóltak. Engem megtanítottak teljes mértékbe, mint egy gyereket, amikor járni, meg beszélni. Mindenre. (...) Meg kellett tanulnom a salánki dolgokat, s én erre nagyon fogékony voltam. Én nem újítottam, mondjuk a sógornőm, ő már... szerintem ezért is nehezebb neki, mindent újlaki módra próbál, én nem. Én elfogadtam, hogy akkor ötfélét sütünk, akkor csináljuk úgy. (...) Nagyon furcsa volt nekem, hogy itt több koma van például, nálunk egy keresztszülő van. Itt legalább öt, minimum. A fiamnak mondtam, hogy Réka legyen...[otthoni] módi szerint, de beláttam, hogy ez nem jó, mert akkor azt mondja, hogy neki miért csak egy van, hát ugyanúgy Rékának is öt keresztszüleje lett. De van itt olyan család, akinek tizenhét van. (...) Például a gyermeklátogatás itt az egy teljes procedúra Salánkon. Sokkal hagyományőrzőbb, mint nálunk. Nálunk viszel egy fél liter pálinkát, egy doboz csokoládét, ennyi, nem több. Itt a nagyon közeli rokonok mindenképpen meglátogatják, régebben háromszor látogattuk a gyerekágyas anyát és gyermekét. Aki komának lesz majd hívandó vagy közeli rokon, szomszéd, de mostanában már nem, ez egyszer van, de viszont még keresztelő előtt. És akkor főzünk. Tehát akkor van csigaleves, csiganokedli, mert itt a tésztát, azt mindent nokedlinak hívnak, ezt is meg kellett tanulnom, mert nálunk csak a szaggatott tésztát hívják nokedlinak, itt mindent. Na csiganokedli, meg töltött káposzta, fasírt, rántott hús és aztán vagy ötféle sütemény. Ehhez jön még virág, ital. Ezt visszük látogatóba, de még előtte van ilyen rutinlátogatás, ilyen palacsinta, vagy valamilyen egyféle süti, akkor úgy megnézzük a gyereket és akkor mondjuk, hogy ekkor meg ekkor jövünk. Ennek még itt megadják a módját. Ezt is meg kellett tanulnom. Vagy lakodalomba. Itt is visznek pénzt, visznek fél liter pálinkát és virágot is, ami nálunk nem úgy van, nálunk csak pénzt visznek. De itt mindenről felvilágosítottak."

Mikor megkérik az idegen leányt, akkor felvilágosítják, ha más vallású, el kell azt hagynia. Előfordul, hogy csak annyit mondanak, hogy most már református

templomba fogsz járni, de van olyan, hogy tapintatosan azt mondják, amelyik helységbe fognak lakni a fiatalok, annak megfelelően kell majd viselkedniük. Salánkon is létezik olyan törekvés, mint máshol, hogy az idegenből jött emberek vagy újgazdagok igyekeznek beházasítani gyerekeiket a tekintélyes családokhoz.[62]

Legkönnyebb dolga annak van, aki teljes mértékben azonosul a környezettel. Felveszi a vallást, mindent igyekszik úgy végezni, ahogy a helybeli lakosok. Aki kicsit eltér valamiben, azt a mai napig megszólják. Bármilyen jól is viselkedik valaki, a háta mögött akkor is csak bekerültnek hívják. Az idegenektől azonban nem csak ezek miatt tartózkodnak, hanem a gazdaság miatt is. Ugyanis akinek helybeliek a szülei, az nagyon könnyen tud segítséget kérni bármikor. Akinek viszont idegenben, messze laknak, az nem tud gyorsan bevethető munkaerőt mozgósítani. Így alakul ki az a visszás állapot, hogy a bekerült kénytelen bérmunkást fogadni, amit azonban szintén lenéz a faluközösség:

„Meg ugye az is, hogy hogy fognak ezek boldogulni. Salánkon fontos, hogy a család segítsen, a nagycsalád még megmaradt. Hogy itt nekem nincs a közelbe senki, majd ezek nem fognak semmire haladni, milyen jó, mikor két salánki összekerül, mellette a család, mindenbe tud segíteni. Egy bekerültnek ez nem működik annyira. [Otthonról] édesanyámnak éjjeli kettőkor kell felkelni, hogy kilencre itt legyen Salánkon. Biztos, hogy sokkal nehezebb helyzetben van emiatt is egy bekerült. Mert nekem akkor napszámost kell fogadnom, míg másnak elmegy az apja meg az anyja. (…) A napszámos munka is nagyon fonák helyzet, mert azt is lenézik, aki állandóan napszámost fogad. Én ezért nem fogadok a kertembe napszámost. Megmondják, hogy ez milyen asszony? Ez napszámost fogad? Ez lusta!"

Salánkon az ünnepeket három napig tartják. Azt mondják, „úgysem jut előbbre, aki két napig tartja", így aki ezen idő alatt nem ünnepel, hanem dolgozik, az nem a faluban született. Korábban a görög katolikusok és reformátusok nem együtt tartották ünnepeiket, hat éve azonban már a görögök is a Gergely-naptár szerint számítják az időt. Nekik azonban több ünnepük van, mint a reformátusoknak, ezért előfordul, hogy a kálvinistáknak nincs ünnep, míg a görögöknek van. Azonban a reformátusok közül sokan ilyenkor tartózkodnak szekérrel kimenni az utcára, hogy ne essen rosszul a másik felekezetnek az ünneprontás.

Azok a bekerültek, akik nem tudnak beilleszkedni a helybeli életbe, nem salánkiakkal barátkoznak, hanem a hasonló kirekesztett idegenekkel. A kiejtésen is hallatszik általában, ha valaki más vidék szülötte. Gyakran használ olyan kifejezéseket, amit a helybeliek nem ismernek és ezért nem szeretnek. Még súlyosabb a helyzet, ha nem magyarról van szó. Ebben az esetben meg is jegyzik gyakran, hogy miért nem magyarul beszélnek. Néhány esetben már gyermekkorban látszanak a különbségek helybeliek és idegenek között. Az egyik bekerült értelmiségi gyermeke például panaszkodott anyjának, hogy nem tud a szomszéd kisfiúval játszani, mert az

[62] Hasonlóan, mint a Jászságban Szabó L. 1982. 35–37.

folyton csak szánt. Az ő játéka az volt, amit apjától látott. A fiatalok közül ma sokan már nem tartják fontosnak, hogy a gyermeküket ugyanolyan vallású ember vegye el, de azt igen, hogy magyar legyen:[63]

„A fiamat sem engedtem vóna meg, hogy egy huculi vegyen el, aki magyarul nem beszél. (…) Most nem számít nekem ilyen vallású vagy olyan vallású. De aki nem beszéli a nyelvünket, azt nem engedtem vóna. Nem szóltam bele a fiaim dolgába, de ebbe beleszóltam vóna. És így van a faluban, nagy része a falunak, nem számít, legyen verbőci, legyen pataki, csak az magyar falu legyen. De ha valaki Puskináról hoz egy kislányt, az akármilyen szép vagy akármilyen jómódú, mer Puskinán is vannak azér már jómódú családok, nagyon gazdagok, újgazdagok, gyönyörű szép házakban laknak, de azok kecskések…[64]

Azokra a családokra, ahova több idegen és más vallású ember került be, azt mondják a faluban, hogy széthullottak, szétforgácsolódtak.

A temetkezés rendjének felbomlását mutatja, hogy a két felekezeti temetőben eredetileg szélre temetkező cigányok ma már bárhol kaphatnak helyet.

A korábban említett értelmiség közt jelentős számban találhatunk idegeneket. Az orvos egy orosz származású férfi, akinek a felesége orvossegédként egy másik magyar faluból került a közösségbe. Elmondása szerint neki soha semmi baja nem volt a faluval, mert igyekezett kivonni magát mindenből. A szokásokat nem vette fel, nem hívott öt komát, nem járt gyermekágyas anyát látogatni stb. Ha lakodalomba hívták, nem ment el, komaságot sem fogadtak, kivonták magukat a falu életéből, mert elmondásuk szerint nem voltak rájuk szorulva. Földjük nem volt, nem kellett megművelni, házukat segédmunkásokkal építtették fel. Így „sikerült" gyakorlatilag a falu mellett külön életet élniük. Mások azonban elmondták, hogy pár nappal ezelőtt sok helyen járt a felcsernő, hogy három liter búzát kérjen a kislibáinak. Mivel

[63] Hasonlóképpen, mint Nagypaládon. Sári Zsolt 1999. 25.

[64] *„A Felvidéken ezeket a huculokat kecskéseknek, kétkötős kecskéseknek hívták. Kétkötős kecskések. Hátul köténynyel hordtak, ez volt a népviselet. És jöttek a napszámos aratók onnan fentről a hegyekből, mert a nagyapám is kulák volt, az első kulák, leggazdagabb kulák a faluban. (…) Részesaratók jöttek a hegyekből, huculok, azok aztán itt heteltek, bérmunkások és ilyen két kötő volt rajtuk. És amikor elmentek a részes aratókér, fel a hegyekbe, látták, hogy olyan pici kis viskókban laknak, egyik sarokba kecske, másik sarokba ők alszanak szalmán, vagy mit tudom én min, na és Isten őrizz, hogy valaki kecskés vagy valaki bekerüljön a faluba, hogy ide nősüljön vagy ide menjen férjhez. Most Vaszilindra akarok kitérni, a szembe szomszédunk szintén egy ilyen nagy magyar ember, apósomnak a jó barátja, mind a két fiát taníttatta, okos két fia vót, (…) És az egyik fiú, aki a mezőgazdasági főiskolát fejezte be, összeismerkedett egy huculi kislánnyal, aki szintén ott tanult, nahát aztán az édesanyja szegény míg élt nem is engedte, hogy elvegye, mer az kétkötős huculi. Már nagybeteg vót, olyan beteg lett az édesanyja, ágyba feküdt, beszélni nem tudott semmit, a fiú megnősült, elhozta a vendégeket lakodalom napjára, az utca kivonult nézni, hogy hogy jönnek a kétkötős huculok, a kecskések, na és Vaszilina bármilyen szép, utána aztán megkedvelte a falu, mert elég jó természetű, kedves, de az mindig csak kétkötős asszony marad. Most is mondják. Mondjuk kolhozelnök lett különben a férje, ő kolhozelnökné, utána már nagy lóról kezdett beszélni a néppel, aztán elnevezték őket Ceausescunak, Ceausescunénak. Kétkötős huculi fog nekünk dirigálni. Szóval ez nem mesélni való."*

földdel nem rendelkeznek, Szőlősre pedig nem akart ilyen kicsi dolog miatt beutazni, kérni akart az emberektől. Senki sem adott neki.

Összefoglalás

Kutatásaim során három határokon túli magyar települést vizsgáltam meg, egy háromszéki székely, egy kalotaszegi és egy kárpátaljai faluközösséget. Mindhárom esetben az idegenekkel szemben tanúsított magatartásra koncentráltam, hogy a múltban és jelenben hogyan viselkedett a helybeli közösség a jövevényekkel s ezt miként élték meg maguk az elvándoroltak.

A helyben lakó idegenek megnevezésére az általam vizsgált faluközösségekben a Kárpát-medence egész területére jellemző terminológia helyi változatait (jövevény, bekerült) használják. Más vidékeken ezt kiegészíti a gyüttment, gyöttment megnevezés is.[65] Ezek a kifejezések mindenhol azt az idegent takarják, aki a faluközösségbe be akar kerülni, s mindig megkülönböztetik azoktól, akik ideiglenesen tartózkodnak a településen.

A templomi ülésrend tekintetében Alsócsernátonban a rang dominált. Minden társadalmi réteg (lófők, közkatonák, gazdák, előkelők) külön padban ült. Ez az elkülönülés egészen a legutóbbi időkig élt, mára azonban eltűnt.

Magyarvalkón sem a régmúltban, sem napjainkban nem volt jellemző a szigorú ülésrend.

Salánkon korábban is, jelenleg is mindenkinek meghatározott helye van a templomban, attól eltérni nem ajánlatos.

A házasságkötés legfontosabb meghatározója Alsócsernátonban a rang volt, amely a területi endogámiát háttérbe szorította. Mára a párválasztás során az öregek figyelnek a származásra, szóvá teszik a rangon aluli udvarlást, de korántsem akkora a beleszólásuk ebbe, mint korábban.

Magyarvalkón sosem erőltették a saját faluból, saját felekezetből, saját társadalmi rétegből való házasodást, s ez most sem jellemző.

Salánkon a szovjethatalomig mind a területi, mind a felekezeti, mind a társadalmi endogámia erős volt. Mára ezek gyengültek, de nem szűntek meg.

A temetkezési szokások korábbi rendje Alsócsernátonban felbomlott. Nem különülnek el társadalmi rétegenként a családok.

Magyarvalkón a kisegyházak tagjait temették régen külön részbe, de ma őket is a falusi temetőbe temetik.

Salánkon a két felekezetnek (görög katolikus, református) külön temetője van. A cigányok felekezetük szerint temetkeztek mindkettőbe, korábban csak a szélére, újabban már bárhol nyugodhatnak.

[65] Huseby É. V. 1983. 20–21.

A társas munkák során Alsócsernátonban a törzslakosok együttműködnek az idegenekkel.

Magyarvalkón nem minden esetben jellemző a szomszédok kölcsönös segítségnyújtása, kivételt képeznek a nagy horderejű események (temetés).

Salánkon nagyon erősek a szomszédsági kötelezettségek, de az idegenekkel szemben ezt nem tartják kötelezőnek abban az esetben, ha az nem a megfelelő módon viselkedik.

A felekezeti, etnikai, társadalmi, területi különbségek minden esetben szorosan kötődnek a falu múltjához, jelenét nagyban befolyásolják.

Alsócsernátonban a társadalmi és etnikai endogámia dominált, háttérbe szorítva a területi s felekezeti endogámiát. Napjainkra a társadalmi különbségek közötti szakadék eltűnt s egyre kevésbé jellemzi az újabb generációkat.

Magyarvalkón kizárólag az etnikai endogámia jellemezte a faluközösséget, ez mind a mai napig meg is maradt.

Salánkon a felekezeti, etnikai, társadalmi és területi endogámia egymást erősítette, mindegyik szigorúan kizárta idegenek bekerülését a családba, faluba. Ez a szorítás sokaz enyhült, de egyáltalán nem tűnt el, ma is lényeges a közösség életében, mindennapjaiban. A legszigorúbb kritériumnak mindegyik faluközösség életében az etnikai endogámia bizonyult. Bármennyire enyhült a korábbi szigor, abban mindenhol egyetértettek, hogy a más anyanyelvű betelepülőt nem szívesen látják sem a családban, sem a faluban.

Minden esetben súlyosbító körülmény, ha az idegen nem egyedül érkezik a faluközösségbe, s nem helyben választ magának társat. Az ilyen házaspárok sokkal nehezebben illeszkednek be, mint a félárbocon bekerültek, hiszen az a minimális segítségük sincs meg, amit a házastárs családja nyújthatna nekik. Az idegen házastársat ugyanis a család mindig igyekszik „bevezetni" a falu életébe, megmutatni neki, hogy hol a helye a társadalomban. Az ilyen félig már lekötött ember kevesebb veszélyforrást jelent közösségre nézve.

Ugyanakkor enyhítő körülménynek számít, ha valaki kivételes szakmunkához ért (ide sorolhatók az értelmiségiek is), illetve ha nagyon szorgalmas, jól dolgozik, gazdálkodik. A faluközösség ugyanis fontos kritériumnak tartja, hogy tagjai jó munkabírásúak, szorgalmasak legyenek. Munkája révén így elismerhetik az embert. Szintén enyhítő körülmény, ha a bekerült alkalmazkodóképessége nagy, ha nem igyekszik otthoni szokásait megőrizni, hanem beletörődik, hogy idegen helyen a többség akaratát kell követni.

Mindent egybevetve azonban elmondható, hogy akármennyire igyekszik valaki alkalmazkodni, egy hagyományőrző közösségben mindig érezni fogja kívülállóságát. Sok szorgalommal, jó munkával, kitartással lecsökkentheti a minimumra, de megszüntetni sohasem tudja. A gyermekei már az új környezetben befogadást nyer-

hetnek a faluközösségbe, de előfordulhat, hogy konfliktushelyzetekben generációkon keresztül felhozzák a felmenők idegen származását.

Minden közösség idegenektől való félelme egyben természetes emberi magatartás is, mivel az ismeretlen gyakran válhat veszélyforrássá. Ma már sehol sem szabályozzák írásban rögzített falutörvények az idegenek beáramlását[66], de a közösségek mentalitásában ez a magatartás máig kitapintható.

Az idegenek megítélésében esetünkben is az a legfontosabb szempont, hogy a közösség tagjait mennyire erős szálak fűzik egymáshoz, és ez egyben a közösség hagyományos jellegének is fokmérője, mert „(...) az igazi közösségeket a tagok közösen vallott és követett értékei, normái és tapasztalatai fűzik össze. Minél mélyebbek és erősebbek ezek a közös értékek, annál erősebb a közösségi összetartozás érzése."[67]

Felhasznált irodalom

BALASSA IVÁN
1985 Az aratómunkások Magyarországon. Budapest.
1989 A magyar falvak temetői. Budapest.

BALÁZS LAJOS
1986 Az én első tisztességes napom. Csíkszereda.

BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET
é. n. Jászkunok a XVIII–XIX. században. Történelmi és néprajzi tanulmányok. Debrecen.

BÁRTH JÁNOS
1997 Szeremlei vallomások. In: Cumania 11. Kecskemét.

DR. BARTHA TIBOR (szerk.)
2000 Keresztyén Bibliai Lexikon. Budapest.

BARTOS MIKLÓS
2000 Havad múltja. In: Nagy Olga (szerk.): Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon.

BERECZ GYULA
1893 Háromszék vármegye Népoktatási intézeteinek története. Brassó.

[66] Márkosfalván pl. a következő intézkedéseket hozták: „Tapasztaljuk azt is nagy kárunknak, (...) hogy némely szegények a ma(gok) gonosz cselekedeteik mián az eddig lakott helyekből kibodorgani kénteleníttetnek, Márkosfalván pedig helyet találván, mindenféle gonosztevő, sőt semmijek nem lévén más jámbor tartván tőlök, praedominálnak (túlsúlyban van, uralkodik) s mortificálják (sanyargatás, keserítés, gyilkolás) a más jámborokat, s a falut is sok kárban hajtják..." Imreh I. 1983. 48.
[67] Fukuyama, F. 2000. 73.

BIBLIA
1992 Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága, Budapest.

BODÓ JULIANNA, OLÁH SÁNDOR (szerk.)
1996 Elmentünk? Székelyföldi életutak. Csíkszereda.

BODÓ JULIANNA (szerk.)
1996 Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön. Csíkszereda.

DANKÓ IMRE
1976 Vásártörténet, hídvásár. Debrecen.
1992 Régi vásáraink világa. Debrecen.

DANKANITS ÁDÁM
1983 A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Budapest.

DEÁK FERENC
2002 Temetők és sírjelek Csernátonban. In: Deáky Zita (szerk.): Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára. Budapest. 360–371.

DIMÉNY ATTILA
2000 Oroszfalu változó társadalma a 20. század első felében. Szakdolgozat, kézirat.
2002 Oroszfalu demográfiai képe In: Kézdivásárhely képes kalendáriuma (Kocsis Károly szerk.). Kézdivásárhely.

EGYED ÁKOS
1981 Falu, város, civilizáció. Bukarest

FARAGÓ JÓZSEF – NAGY JENŐ – VÁMSZER GÉZA
1977 Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest

FERENCZES ISTVÁN
1994 Székely apokalipszis. Csíkszereda

FUKUYAMA, FRANCIS
2000 A nagy szétbomlás. Budapest.

GECSE ANNABELLA
2001 A terek használatának etnikai sajátosságai Baracán. In: Gömörország 2001/3. Rimaszombat.

GYÖNGYÖSSY JÁNOS – KERNY TERÉZIA – SARUDI SEBESTYÉN JÓZSEF
1995 Székelyföldi vártemplomok. Budapest.

HUSEBY ÉVA VERONIKA
1983 Fogalmak és élettörténetek az identitás vizsgálatához Cserépfaluban. Debrecen.

IMHOF, ARTHUR E.
1992 Elveszített világok. Budapest.

IMREH ISTVÁN
1973 A rendtartó székely falu. Bukarest.
1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest.

JANKÓ JÁNOS
1993 Kalotaszeg magyar népe. Budapest.

KELEMEN LAJOS
1944 Kalotaszeg történelmi és műemlékei. Budapest. In: Ódon Erdély. Matolcsy Ildikó–Sebestyén Lajos–Szalay Károly (sorozatszerk.)

KEMÉNYFI RÓBERT
1994 Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két román–magyar faluban. Debrecen.

KÖPECZI BÉLA
1986 Erdély története I–III. Budapest.

KUNT ERNŐ
1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest.

LAJOS ÁRPÁD
1979 Nemesek és partiak Szuhafőn. Borsodi Kismonográfiák 8. Miskolc.

MÓRICZ ZSIGMOND
1960 A boldog ember. Budapest.

NAGY JENŐ
1984 Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. Bukarest.

NAGY OLGA
1989 A törvény szorításában (Paraszti értékrend és magatartásformák). Budapest.
1990 Világgá futó szavak: Havadi beszélgetések.

NAGY ÖDÖN
2000 A havadi család. In: Nagy Olga (szerk.): Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon.

ORBÁN BALÁZS
1869 A Székelyföld leírása. III. kötet. Pest.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (főszerk.)
2000 Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Budapest.

PÁL JUDIT
1999 A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Bárdi Nándor (sorozatszerk.): A többség kisebbsége. Csíkszereda.

PAPP LÁSZLÓ
1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. In: MNM Néprajzi Osztályának Értesítője XXXII. 285–310. Budapest.

PETERDI VERA
1995 Kun származástudat a 20. században. Esettanulmány Kunszentmiklósról. In: Néprajzi Értesítő LXXVII, 209–216. Budapest.

SALAMON FERENC
2002 Csernáton családneveinek eredete. In: Kocsis Károly (szerk.): Kézdivásárhely képes kalendáriuma. Kézdivásárhely.

SÁRI ZSOLT
1999 A vallás (egyház) és az etnikai identitás kapcsolata. In: Borbély Éva–Czégényi Dóra (szerk.): Változó társadalom. Kolozsvár.

SULYA ANIKÓ
é. n. Lokális egység DAMNA 4790-03.

SZABÓ ISTVÁN
1937 Ugocsa megye. Budapest

SZABÓ LÁSZLÓ
1979 A magyar rokonsági rendszer. Debrecen
1979 A jász etnikai csoport I. Szolnok
1982 A jász etnikai csoport II. Szolnok
1982 Jászság. Gyoma
1992 Tiszaörs rekatolizációja és népességének kérdése a XVIII. században; valamint Tiszaörs társadalma. In: Szabó István (szerk.). Tiszaörs. Tanulmányok a falu múltjából, 1993. Társadalomnéprajz. Debrecen
1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
1998 A munka néprajza. Debrecen

SZILÁGYI MIKLÓS
2000 Otthonteremtés, faluközösséggé szerveződés – idegenben. In: Cseri Miklós–Kósa László–T. Bereczki Ibolya (szerk.): A paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szentendre

SZ. MORVAI JUDIT
1956 Asszonyok a nagycsaládban. Budapest

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ
2001 Erkölcs és közösség. Csíkszereda

TAKÁCS LAJOS
1976 Egy irtásfalu földművelése. Budapest

TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest

TÁTRAI ZSUZSANNA
1994 Leányélet. Budapest

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY
1991 A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: Á.Varga László (szerk.): Rendi társadalom–polgári társadalom. Társadalmi konfliktusok 3. Salgótarján

TÖRÖK KATALIN
1979 „Jövevény" címszó. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest

Á. VARGA LÁSZLÓ (szerk.)
1991 Rendi társadalom–polgári társadalom. Társadalmi konfliktusok 3. Salgótarján

VÁMSZER GÉZA
2000 Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez. Csíkszereda

VIGA GYULA
1990 Árucsere és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen

Rövidítések jegyzéke:

DAMNA – Damjanich Múzeum Néprajzi Adattára
KJNT – Kriza János Néprajzi Társaság
MNM – Magyar Nemzeti Múzeum

Vegyes házasságok vizsgálata a kevert etnikumú Tekén

ZANA ÁGNES

1. Bevezetés

A Beszterce-Naszód megyei Tekén (Teaca, Tekendorf) 1996 óta folynak a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének oktatói és hallgatói által végzett interetnikus kapcsolatokkal foglalkozó vizsgálatok.[1] Jelen kutatás távlatos célja az etnikumok együttélése során, a vegyes házasságokban kialakuló konfliktushelyzetek vizsgálata. Ésszerűnek tűnt az etnikumok közötti konfliktusok okait a társadalom legkisebb egységén, a családon belül megfigyelni. Ezt a résztvevő megfigyelésen alapuló kutatást megelőzte a tekei egyházi anyakönyvek feldolgozása. Próbáltunk képet kapni az exogámia időben változó mértékéről. Az exogám házasságokat települési, etnikai és vallási szempontból különítjük el. Tekén az etnikum és a vallás meglehetősen összefonódott, mivel a falu etnikai és vallási képe nagyjából lefedi egymást (pl. magyar-református, román-görög katolikus vagy ortodox, szász-evangélikus). A település etnikai összetételének változásairól a népszámlálási statisztikák és az idősebbek az elmúlt 60-70 év etnikai változásait felidéző visszaemlékezései szolgáltak információval.

A kutatást két irányban kezdtük el. Sor került a történeti dokumentumok, a német és magyar nyelvű Teke-monográfia,[2] a statisztikák,[3] az egyházi anyakönyvek vizs-

[1] Teke és környékének interetnikus kutatásában Gulyás Gyula, Kotics József, Biczó Gábor, Ilyés Zoltán oktatók és Molnár Katalin, Kocsis Péter, Zana Ágnes egyetemi hallgatók vesznek részt.

[2] Schließleder-Fronius, I. 1989.; Musnai L. é.n.

[3] Recensământul, 1938. Volumul IX., II.; Wagner, E. 1977.

gálatára. Módszertani szempontból többek között Vetési László és Örsi Julianna[4] párválasztási stratégiákkal és exogámiával foglalkozó munkái adtak információt. Utalni szeretnénk Csáky Károly[5] egyházi anyakönyvek vizsgálatának módszereire vonatkozó munkájára és Ilyés Zoltán[6] tanulmányára, amely az exogámia hatását kutatja román etnikumú települések anyanyelvére és identitására. A munka során feldolgoztuk a református, a római katolikus, az evangélikus, a görög katolikus és az ortodox egyházi házassági anyakönyveket. Az anyakönyvek részben Tekén, a parókiákon (1945–1998), részben a besztercei Megyei Archívumban találhatók.

A kutatás másik része a helyiekkel kialakított kapcsolaton alapult, ami lehetővé tette a probléma empirikus, antropológiai szempontból történő kutatását. A megismert vegyes házasságban élőkkel töltött idő alatt a résztvevő megfigyelésen volt a hangsúly, amelyet kiegészítettek a velük és a kutatás szempontjából érdekes személyiségekkel készített interjúk. Ezek többféle témában készültek: foglalkozási és életútinterjúk, beszélgetések Teke történetével, jelenével és a vegyes házasságokkal kapcsolatban. Kiemeljük a helyi egyházak képviselőivel, lelkészeivel készített beszélgetéseket. Az adatközlők köre nem korlátozódott egy kitüntetett korosztályra. A megkérdezettek sokkal inkább etnikum szerint korlátozódtak, melynek oka részben a román nyelvtudás hiánya volt. Ezért a román adatközlőkkel tolmács segítségével sikerült kapcsolatot teremteni. Az eddig elért eredmények elsősorban a házassági anyakönyvek vizsgálatára támaszkodnak. A német nyelvű források fordításában és feldolgozásában a terepen velem dolgozó Molnár Katalin segített.

2. Teke társadalmi, gazdasági változásai a XIX–XX. században

Teke község Erdélyben, Beszterce-Naszód (jud. Bistriţa-Năsăud) megyében található Szászrégen (Sächsisch Reen, Reghin) és Beszterce (Nösen, Bistritz, Bistriţa) között félúton. A helyi törekvések ellenére még nem kapta vissza 1920-ban elvesztett városi rangját, megmaradt azonban a kialakult mezővárosi településstruktúrája, vonzáskörzete. A Tekéhez legközelebb eső jelentősebb települések az északról és délről egyenlő távolságra fekvő (30 km) Beszterce és Szászrégen, valamint a távolabbi Marosvásárhely (Neumarkt, Târgu Mureş). Az egykor Kolozs megyei Teke majdnem pontosan a közigazgatási határon fekszik, az évek folyamán hol Beszterce-Naszód, hol Maros megyéhez tartozott. A település szász dominanciájú volt, számos egykori szász, mára már szinte teljesen elrománosodott falu veszi körül, mint Nagyida (Groß-Eidau, Viile Teci), Szászakna (Salzgruben, Ocniţa), Dipse (Dürrbach, Dipşa), Péntek (Pintak, Pinticu), Harina (Mönchsdorf, Herina). A helység etnikai viszonyai robbanásszerűen a II. világháború után változtak meg. Az ekkor kitelepített, és a Ceauşescu-rezsim idején

[4] Vetési L. 1982, 1979.; Örsi J. 1983.
[5] Csáky K. 1994.
[6] Ilyés Z. 1998.

Németországba kivándorolt szászok üresen maradt falvait feltöltötte a románság és a cigányság. Tekén a magyar, román és cigány lakosság a mai napig őrzi a szász gazdálkodás és mentalitás nyomait, szimbólumokban adoptált értékeit. Lakossága 1986-os adat szerint 2410 fő, a hozzá tartozó falvakkal együtt 6548.[7] 1992-ben Tekén és a közigazgatásilag hozzá tartozó falvakban[8] 6174 fő élt. Négy etnikum képviselői élnek itt. Legnagyobb létszámban, kb. 2000-en ortodox románok vannak, evangélikus szászokból kb. húsz család maradt itt, a magyarok ötszázan vannak (ezek közül öt – hat család katolikus, a többi református). Folyamatosan növekszik a főként ortodox cigányság lélekszáma[9]. A görög katolikus egyház újjáéledésével az ortodox hívek egy része visszatért eredeti vallására, de számuk egyelőre csekély a többi felekezethez képest. 1998 nyarán jött a községbe ismét először görög katolikus lelkipásztor. A cigányok száma a munkanélküliség ellenére fokozatosan nő. Nyári alkalmi munkákból és a polgármester által elosztott segélyekből élnek. A polgármester és a felesége szász-magyar származásúak, mindketten jól beszélnek magyarul. Zsidó 1945 óta nem él Tekén, az a hat–hét ember, aki visszatért a deportálásokból, alijázott Izraelbe. A magyar családok nagy része a környező magyar falvakból (Mezőköbölkút [Fântânița], Tacs [Tatsch, Tonciu], Zselyk [Schelken, Jeica] Cegőtelke [Zegendorf Țigău]) költözött be, a fiatalok pedig tanulni, dolgozni igyekeznek nagyobb városokba menni. Az anyagilag jobb helyzetben lévők a városokba (pl. Marosvásárhely), magyar iskolába küldik gyermekeiket. Az elvándorlás jelentős méreteket öltött és a későbbiekben felgyorsíthatja Teke elöregedését, illetve teljesen románná válását. A településen négy templom van és egy adventista imaház, jelenleg épülőben van a baptista templom. Görög katolikus templom egyelőre nincs, de már fontolgatják, hogy miként lehetne megoldani a felekezet gondját. Három templom a térré szélesedő főutcán helyezkedik el. A református templom a *Magyar* utcában.

A település központjában a jellegzetes szász házak és az előző rendszerben épített panelházak keverednek. A *Magyar* utcában is végig szász típusú házak állnak. Ez az elnevezés onnan származik, hogy a szászok ezt az utcát jelölték ki a XVIII. században beköltöző magyarok lakóhelyéül, és a református templom számára. Korábban tehát jelentős volt a településen az etnikus szegregáció. A románoknak és a cigányoknak szintén volt/van jól körülhatárolható részük. A „Magyar utca", „Szász utca" elnevezés a II. világháború előtt volt használatban, ma már inkább etnikumtól függetlenül történik a lakóhelyválasztás. Ez alól csak a cigányok kivételek, ők még mindig elkülönülve, a falu végén az úgynevezett *Rupposban* (Rupäsch Wängert) laknak. Teke dombjait régen végig szőlőparcellák borították, a kollektivizálással kipusztították mindet.

A településen gyermekotthon, alsó és felső tagozatos általános iskola, gimnázium van. 1997-ben is szűnt meg magyar tanítási nyelvű osztály, a magyar tanárok

[7] Proiectul, 1986. Polgármesteri Hivatal, Teke

[8] Galac, Dipse, Nagyida, Szászakna, Harina, Péntek.

[9] Az 1992-es népszámlálás szerint Tekén és a hozzátartozó településeken 743 cigány élt.

nyolcvan százaléka román osztályban tanít. Az egyetlen könyvesboltban nincs magyar nyelvű kiadvány. A városnak két tekepályája van, az egyiket magyar család építtette német mintájú fogadóval együtt, az idővel kialakuló falusi turizmus reményében. A tekeiek rendkívül büszkék az új kórházra és a gyermekotthonra, amit a kivándorolt szászok és a polgármester ausztriai Vöröskereszt-kapcsolatainak segítségével építtettek. A településen működik egy szász hagyományú fúvószenekar, egy tűzoltóegylet és egy gazdakör. A vegyes etnikumú színjátszó csoport és a tánckör, ami a kulturális igények legfőbb kielégítője volt, 1998-ra feloszlott. A bibliaolvasó-kör és egyéb vallási rendezvények még működnek.

Teke elsősorban a mezőgazdaságból élt. A század első felében főként a szász gazdák foglalkoztatták az embereket. Az 1962-es kollektivizáláskor mindent elvettek a gazdálkodóktól, és a munka a kollektív gazdaság keretein belül folyt. A rendszerváltás óta ismét saját földön dolgozik, aki megteheti. A szerencsésebbek munkagépeket tudtak venni maguknak, így eljárnak „béraratni, bérvetni" azokhoz, akiknek nincs mezőgazdasági gépük. Ez nagyon jó kereseti lehetőség, de ezenkívül az ismerősök kalákában is dolgoznak. Szinte mindenkinek van egy kis földje, kukoricása. Sokan termesztenek hagymát, melyet nagybani áron zsákszámra adnak el a teherautóval érkező felvásárlóknak. A községnek van tehéncsordája, ménese, ezenkívül foglalkoznak méhészettel és famegmunkálással, kisebb bútorok, használati tárgyak készítésével. A hetipiac hétfőnként van, sok helyről járnak ide a környékbeliek, sőt ukrajnai, moldáviai piacosok is. Az utóbbi hat évben mind többen vállalnak külföldi, főként németországi munkát, ezeknek az embereknek nagy esélyük van az anyagi felemelkedésre. A szász családok fiataljai nagy többségben kiköltöztek Németországba. Nyaranként jelentős a Németországba kitelepedettek hazalátogatása. Sokan nem csak látogatóba jöttek, hanem az otthonmaradottak segítségére vannak a nyári munkákban.

3. A vegyes házasságok vizsgálata az egyházi anyakönyvek alapján

A Tekén és környékén élő szórványmagyarság a II. világháború alatti rövid időszakot kivéve nem volt monopolhelyzetben. A szász dominanciájú időkben a magyar–német lakosság aránya hasonló volt a mostani magyar–román arányhoz. A szász-magyar vegyes házasságok kérdésében megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint sosem volt probléma a szász-magyar vegyes házasság, míg mások szerint nem szívesen keveredtek. Az eltérő vélemények is mutatják, hogy a magyar családok nagy része érdekelt a kérdésben, a legtöbbnél előfordult vegyes házasság. A genealógiai interjúkból kiderül, hogy melyek a tősgyökeres magyar családok (pl. a Hunyadi, a Borsos, a Magyarossi és a Halmágyi). A református anyakönyvben már

az 1700-as években találkozunk ezekkel a nevekkel. Mivel a nevekből nem lehet mindig egyértelműen következtetni az etnikumra (pl. Demeter–Lindert házaspár), genealógia készítésével lehet feltérképezni a családok etnikai eredetét, esetleges vallásváltásait. Mindenesetre tény, hogy a mára Tekén maradt csekély számú szász vegyes házasságban él.

A magyar nyelvű Teke-monográfia szerint 1901-ben csak a disznópásztor volt román. Ezt már a korábbi statisztikai források is egyértelműen cáfolják[10], így egyfajta etnocentrikus túlzásnak tekinthetjük. A románok a református tiszteletes szerint a Mezőségről, Nagynyulasról (Milaş), Oroszfájáról (Reusswald, Orosfaia), Komlódról (Comlod), Mezőköbölkútról költöztek be és foglalták el az elhagyott szász házakat. Erre a beköltözésre a házasulandók az anyakönyvekben feltüntetett születési helye is utal.

1950 után főként a pártfunkcionáriusok körében előfordult, hogy elhagyták a templomi esküvőt és nem kereszteltették meg a gyerekeket. Ez csak kismértékben befolyásolja a kapott eredményeket.

A vegyes házasságoknál a házasulandók az esküvő napján elmentek mindkét templomba. Az egyikben csak az eskütétel, vagy hálaadás és felszentelés történt, a másikban folyt le a teljes szertartás. Ilyenkor a pár adatait bevezették mindkét anyakönyvbe. Más volt a helyzet, ha a házasulandók nem egy településen laktak. Nem tisztázott, hogy ilyenkor melyik falu papja anyakönyvezi az eseményt, illetve ha mindkettő, akkor melyiket jelölik meg az esküvő helyszínéül. Kérdéses volt, hogy a születendő gyerekeket milyen vallásúra kereszteljék. Itt is többnyire a domináns család győzött, bár egyes vélemények szerint még ma is tartja magát a régi szokás, hogy a fiú apja, a lány anyja vallását követi. Ebben a tárgyban papi reverzálist készíttettek, amiben megígérték, hogy a gyermek a választott vallásban kereszteltetik. Sok esetben az egyik fél áttért a másik vallására. Ez attól függött, hogy melyik család volt a hajthatatlanabb. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy sok esetben a magyar reformátusok ragaszkodtak jobban a vallásukhoz, de ez mára már nem jellemző. Az adventistáknál mindenképpen a más vallású félnek kell áttérnie.

Kérdés, hogy a vegyes házasságok sikerét hogyan befolyásolja a generációs értékítélet különbsége, a más vallás, kultúra. Elsősorban a magyarok más etnikumokhoz fűződő viszonyát vizsgáltuk. Tekén jelentős többségben köttetnek vegyes házasságok, ami a fogyó magyarság számára igen aggasztó jel. Bár az emberek úgy tartják, hogy a vegyes házasságok majdnem mind válással végződnek, úgy láttuk, hogy az esetek többségében meg tudják oldani a családon belüli konfliktusokat.

Az anyakönyvek vizsgálata során összehasonlítottuk az endo- és exogámia időben és felekezetenként változó arányát. A lakóhelyi mobilitásról és a beköltözésről a házasságot kötő felek születési és lakóhelye nyújtott információt. Ez megmutatja a házasság útján bekerülők, illetve az egyéb körülmények miatt itt házasságot kötők

[10] 1850-ben 73, 1910-ben 672 román élt Tekén.

számát (pl. politikai okokból, munkavállalás miatt), képet ad a helység etnikai képének alakulásáról az elmúlt száz évben. Az anyakönyvek hiányosak. Többször előfordul, hogy évtizedek is kimaradnak, így nem lehetett szabályos időintervallumokra osztva összehasonlítani az egyes felekezetek anyakönyveit. A Besztercei Levéltárban a XVIII. századtól a XX. század első két évtizedéig találhatók meg az anyakönyvek. Trianontól a II. világháború végéig a dokumentumok hiányoznak. A levéltár munkatársai szerint Magyarországra kerültek, de hollétük ismeretlen. Az 1945 utáni anyakönyvek kivétel nélkül a tekei parókiákon találhatók meg. A görög katolikus anyakönyv csak 1922-ig van meg, az ortodox és az evangélikus pedig 1945-től. A Besztercén tartózkodó evangélikus tiszteletes nem tudott felvilágosítást nyújtani a hiányzó forrásokról. A legteljesebbnek a református és római katolikus anyakönyvek bizonyultak.

A református házassági anyakönyvek 1793-tól 1865-ig tartó részéből a hiányos bejegyzések miatt csak a legjellegzetesebb tendenciákat említjük. Ez idő alatt 91 házasságról van dokumentáció. A házasságokat három kivétellel azonos vallásúval kötötték. A nevek jellegzetes tekei magyar családnevek (Halmágyi, Gáspár, Magyarossi, Borsos). 1838-ban két, 1857-ben egy vegyes házasság volt, mindhármat evangélikus férfival kötötték.

Az 1866–1905-ig terjedő időszakot 10 éves periódusokra bontottuk fel. A felekezetileg exogám házasságok aránya az első évtizedben 1/3-nál kisebb volt, míg a századforduló körüli évtizedben jelentősen megemelkedett (2/3). *(1. ábra)* A református férfiak elsősorban szász és római katolikus magyar leányokkal házasodtak. Az anyakönyvekből kitűnik, hogy 1866–1905 között a református lányok 32 esetben kötöttek más vallású férfival házasságot és ebből 27 volt nem tekei születésű. A görög katolikusokkal kötött vegyes házasságok a századforduló után jelentkeztek(1903–1904). Ez a megnövekedett munkaerő migrációval, lakóhelyváltással is összefüggésben lehetett, melyben a gyengén központosult Teke is vonzerőt jelentett. Elsősorban a román havasalji községek felől történő beszivárgásra gondolunk, amely során 1850 és 1910 között tízszeresére nőtt a románok száma. 1866–1905 között az endogám házasságok egyértelműen többségben voltak, a felekezeti endogámia 59%-os volt. A római katolikusokkal kötött vegyes házasságokat etnikai szempontból endogámnak tekintve ebben az időszakban 79%-os etnikai endogámiáról beszélhetünk. *(2. ábra)*

Az 1908 és 1944 közötti református anyakönyvek hiányoznak. Ezek feltehetően a II. világháború harci eseményei, a menekülés közben tűntek el. A tekei református parókián megtalálható 1946–1997 közötti anyakönyvben 274 házasságból 105 vegyes házasságot regisztráltak. 75 házasság esetében az egyik fél (vagy mindkettő) nem tekei születésű. A vallási exogámia 1945 után fokozatosan párosul a települési (és születési) exogámiával, ami összefügg a szász exodussal és a településre beköltözők nagy számával. A települési exogámia látványosan főleg az 1970-es évektől lesz jelentős. Ez

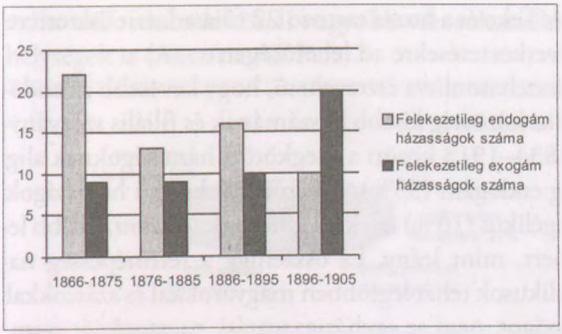

1. ábra. A tekei református anyakönyvben regisztrált házasságok száma 1866-1905 között

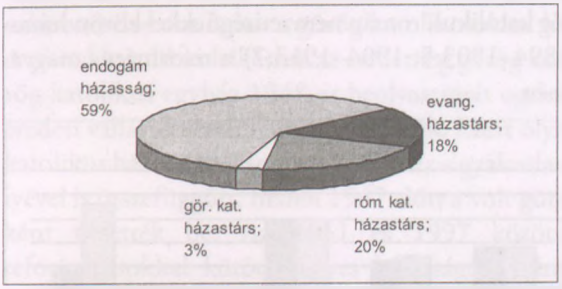

2. ábra. A tekei református házassági anyakönyvben 1866-1905 között regisztrált házasságok megoszlása

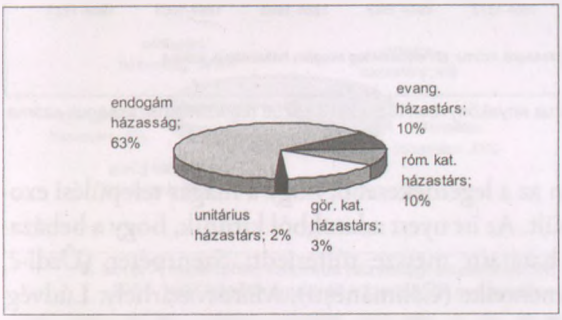

3. ábra. A tekei református házassági anyakönyvben 1946-1997 között regisztrált házasságok megoszlása

az ortodoxokhoz képest (ld. később) jelentősebb települési exogámia a református magyarok szelektív párválasztási gyakorlatára is utal, mellyel a környező települések exogámia kínálatából választanak maguknak anyanyelvi, vallási, kulturális kritériumok alapján. A múlt század utolsó évtizedeihez képest megnő a román vallásúakkal (ortodoxokkal) kötött házasságok aránya (az összes házasság 15%-a), míg az evangélikusokkal és római katolikusokkal kötött házasságok aránya majdnem felére csökken. Unitáriusokkal kötött házasságok az 1945 utáni évtizedekben elszórtan jelentkeztek. A vallási endogámia a múlt századi adatokhoz képest enyhén nőtt (59%-ről 63%-ra). *(3. ábra)* Megfigyelhető, hogy a reformátusoknál az utóbbi tíz évben feltűnően megnőtt az olyan ortodox vallásúval kötött vegyes házasságok száma, akik többnyire már tekei születésűek.

A római katolikus anyakönyvek 1834–1913 között hiánytalanul állnak rendelkezésünkre. Viszont a múlt századi anyakönyvekben gyakran hiányosan tüntetik föl a születési és lakóhelyet, így pontos adatokat nem nyerhetünk a települési endo- és exogámiáról. A kezdeti időszakban a reformátusokkal, evangélikusokkal kötött házasság gyakoribb, mint a görög katolikusokkal kötött frigy. A tekei római katolikus anyakönyv alapján a települési exogámia tendenciáiról nem kapunk pontos képet, mert a tekei római katolikus plébánia 22 környékbeli filiát pasztorált és többször a tekei egyházközség adminisztrációja alá tartozott a szászer-

kedi plébánia is.[11] Így vizsgálatunk Teke és a hozzá tartozó 22 fília adatait összesítve tartalmazza, ami általánosabb következtetésekre ad lehetőséget.

A református anyakönyvvel összehasonlítva észrevehető, hogy kevesebb az endogám házasság, ami a római katolikus közösség kisebb létszámának és filiális szórványhelyzetének következménye. Az 1834–1913 között a megkötött házasságoknak alig több, mint a fele volt felekezetileg endogám (53%), a vegyes felekezetű házasságok zömmel református (22%) és evangélikus (16%) felekkel köttettek *(4. ábra)*. Több legény választott más vallású partnert, mint leány. Ez összefügg a férfinépesség nagyobb mobilitásával. A római katolikusok tehát legtöbben magyarokkal és szászokkal kötöttek felekezetileg vegyes házasságot, nem az egyházigazgatási, pasztorációs szempontból közelebb álló görög katolikus románokkal. Az 1834–1883 közötti 50 esztendőben összesen 9 ilyen vegyes házasság volt. A századforduló táján itt is észrevehető változás történt. Emelkedett a görög katolikus, román nemzetiségűekkel kötött házasságkötések száma (1884–93: 6; 1894–1903:5; 1904–1913:7) a református magyarokkal kötött házasságokkal szemben.

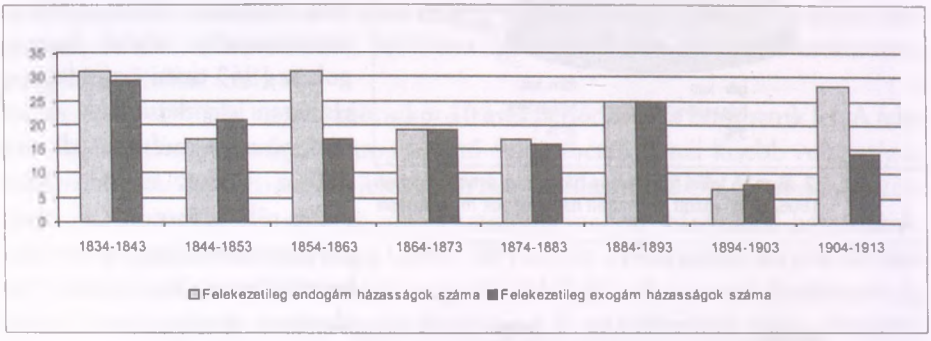

4.ábra A tekei római katolikus anyakönyvben1834-1913 között regisztrált házasságok száma

Ebben a 80 éves periódusban az a legérdekesebb, hogy a magas települési exogámia milyen körzetben érvényesült. Az itt nyert adatokból kitűnik, hogy a beházasodási körzet az egyházközség határain messze túlterjedt: Szentpéter (Üzdi-?, Füzes-?), Zselyk, Nagysajó, Kelementelke (Călimăneşti), Marosvásárhely, Lúdvég (gyakori előfordulás), Beszterce, Szászrégen, Vajola, Fehéregyháza, Székelykeresztúr (Kreutz, Cristuru Secuiesc), Oláhújfalu (Lunca, Trassten), Csík-megye. Egy-

[11] Az 1893-as és 1913-as római katolikus sematizmus szerint a tekei pap adminisztrálta az erkedi egyházközséget is. Teke filiái: Bátos (Botsch, Batoş), Bilak (Attelsdorf, Domneşti), Szászakna, Dipse, Galac, Fehéregyház (Weisskirchen, Albeşti Birtriţei), Harina, Szászszentgyörgy (Sankt-Görgen, Sângeorzu Nou), Vajola (Weila, Uila), Tacs, Zselyk, Lúdvég, (Ludwigsdorf, Logig) Vermes (Wermesch, Vermeş), Lekence (Lechnitz, Lechinţa) Monor (Mindendorf, Monor), Nagysajó (Groß-Schogen, Şieu), Paszmos (Passbesch, Posmuş) Péntek; Erked filiái: Budurló (Budurleni), Fűzkút (Feisked, Sălcuţa), Mezőköbölkút, Komlód, Oroszfája, Mezőörményes (Armenisch, Urmeniş), Lompérd (Lampert, Zoreni), Szászbongárd (Baumgarten, Bungard).

aránt előfordulnak közeli nagyobb városok, székelyföldi, havasi és más országbéli helységek is (Ausztria, Galícia).

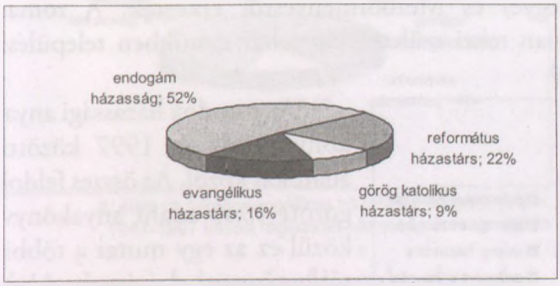

5. ábra. A tekei római katolikus házassági anyakönyvben 1834-1913 között regisztrált házasságok megoszlása

Az 1913 és 1951 közötti római katolikus anyakönyvek hiányoznak. 1951–1997 között a házassági anyakönyv szerint döntő többségű volt a vegyes felekezetű, illetve rítusú házasságok aránya (66%). *(6. ábra)* Ez a katolikus közösség fragmentálódására, kis létszámára utal. Ebbe a magas arányszámba beleszámítanak a görög katolikusokkal kötött vegyes rítusú házasságok is. A római katolikus lelkészek az eredetileg görög katolikus vallású házastársakat, a görög katolikus egyház 1948-as beolvasztását egyházjogilag figyelmen kívül hagyva, eredeti vallásuk szerint adminisztrálták. Ezért olyan nagy a római katolikus–görög katolikus házasságok aránya (25%). Ez a gyakorlat ebben az esetben a lelkész személyével is összefüggött, hiszen 1967 előtt a volt görög katolikusokat ortodox vallásúként vezették be. Az 1951 és 1997 közötti időszakban jelentős még a reformátusokkal kötött vegyes házasságok aránya (31%), míg a római katolikus–evangélikus házasságok száma érthető okokból lecsökkent. *(6. ábra)*

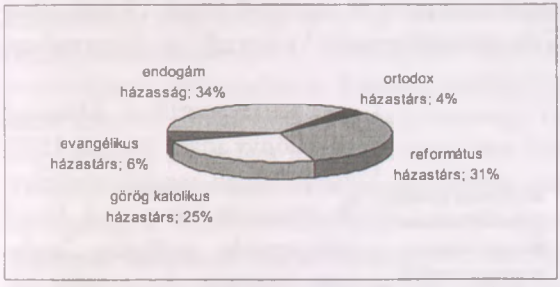

6. ábra. A tekei római katolikus házassági anyakönyvben 1951-1997 között regisztrált házasságok megoszlása

A görög katolikus házassági anyakönyv csak az 1879 és 1922 közötti időszakból maradt meg. Ez idő alatt százhatvannégy házasság köttetett. Ebből csupán 16 volt vegyes házasság. Az aránybeli eltérés feltűnően nagy a magyar és szász felekezetek adataihoz képest. Egyrészt megmutatja, hogy a múlt század végén már erős román közösség élt Tekén, másrészt a vegyes házasságok alacsony szintje utal a románok eltérő anyagi, szociális szintjére. Kezdetben elsősorban napszámosmunkát vállalni jöttek Tekére, nagyobbrészt szász, kisebb részben magyar gazdák alkalmazták őket. Így más társadalmi osztályba tartoztak, ami az anyanyelven és más kulturális mintákon túl szintén az endogám tendenciákhoz vezetett. A görög katolikus nők és férfiak nagyjából egyenlő arányban választottak más vallású partnert. A 16 vegyes házasságban nagyjából egyenlő arányban fordult elő református, evangélikus, római katolikus és ortodox egyházba tartozó fél. A vegyes házasságok résztvevői közül 10 nem tekei születésű és ebből csak egy

nő. A református házastársak közül ketten Nyulasról, ill. Besztercéről jöttek, két evangélikus házastárs Nagyölyvesről (Ulieş) és Paszmosból származott. Az ortodoxok Talpasról (Arad megye) és Mezőörményesről érkeztek. A római katolikus házastársak mindannyian tekei születésűek, tehát esetükben települési endogámia érvényesült. *(7. ábra)*

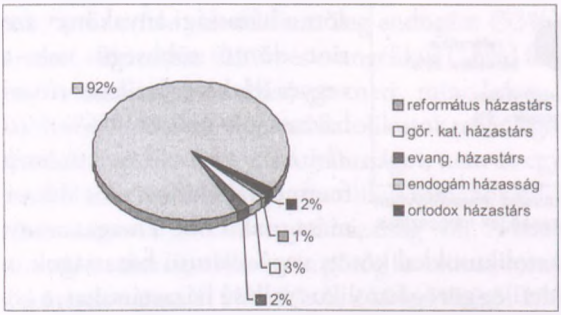

7. ábra. A tekei görög katolikus házassági anyakönyvekben 1879-1922 között regisztrált házasságok megoszlása

Az ortodox házassági anyakönyv 1945 és 1997 közötti adatokat közöl. Az összes feldolgozott 1945 utáni anyakönyv közül ez az egy mutat a többitől határozott eltérést. Itt a legmagasabb a házasságok száma és legalacsonyabb a vegyes házaságok aránya. Az 1948-ban a görög katolikus vallásról kényszerűen áttért hívek jelentették a tekei ortodox egyházközség bázisát. A vegyes házasságok egyenetlenül fordulnak elő. Az 1940-es években gyakori volt a görög katolikus-ortodox házasság. Egy-egy kivételtől eltekintve 1975-től kezdődően nő meg valamelyest a vegyes házasságok száma. Évente átlagosan egy-két, felekezetileg vegyes házasságot kötnek. Erőteljesebb emelkedés figyelhető meg az 1990-es évek elejétől (évente 2-3 vegyes vallású házasság). A vegyes házasságokat tekintve 54 résztvevő félből 15 nem tekei születésű, közülük többen nem Teke vonzáskörzetéből érkeztek (pl. Nagyszeben, Borgó, Sármás).

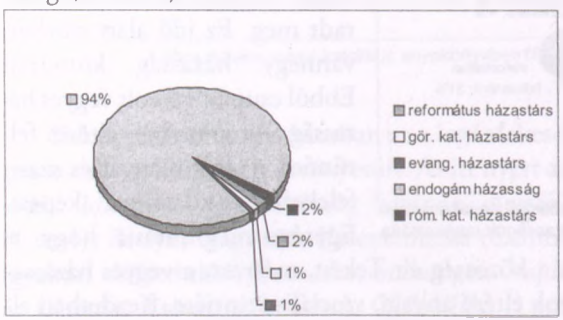

8. ábra. A tekei orthodox házassági anyakönyvben 1945-1997 között regisztrált házasságok megoszlása

Az evangélikus házassági anyakönyv adatai 1947 és 1997 között álltak rendelkezésünkre. A regisztrált házasságok közel kétharmada vallásilag endogám házasság. Az exogám házasságok körülbelül egyforma arányban református, római katolikus és ortodox féllel kötöttek. Míg az 1940-es, 1950-es években a reformátusokkal kötött házasságok domináltak, addig az 1970-es évektől az ortodoxokkal kötött vegyes házasságok száma növekedett, utalva arra, hogy a párválasztásnál egyre kevésbé volt szempont az etnikum és a szociális különbségekből adódó társadalmi helyzet: románokkal, magyarokkal egyaránt házasodtak. A lakóhelyi exogámia az evangélikusok párválasztásában igen magas. Az ide házasodottak különböző területekről jöttek:

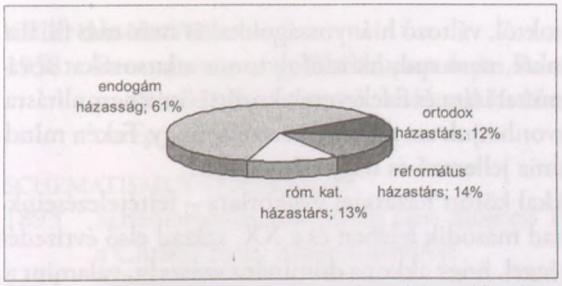

9. ábra A tekei evangélikus házassági anyakönyvben 1947-1997 között regisztrált házasságok megoszlása

pl. Bukovina, Bánát, Gyergyó, Vajola – római katolikusok; Bukarest (Bucureşti), Borgó (Bârgău), Naszód (Nussdorf, Năsăud), Szászrégen, Galac – ortodoxok; Mezőkirályfalva (Crăeşti), Oroszfája – reformátusok. *(9. ábra)*

4. A vegyes házasságok gyakorlata és megítélése a tekei magyarság körében

A tekei magyarságban határozott kép él a vegyes házasságról és a lehetséges konfliktusokról. Az emberek átélik a román, mint ahogy korábban a szász dominancia hatását. Érzékelik, hogy egyre több a vegyes házasság, amit a magyarság asszimilálódásának jeleként értelmeznek, de koránt sincs egységes fellépés, konszenzuson alapuló kisebbségi magatartás a jelenséggel szemben. Persze akadnak még olyan magyar családok, akiknek fontos az asszimiláció kérdése, de egyre kevesebben. A magyar iskolai osztályok megszűnése, a közös iskola, a leszűkült szórakozási lehetőségek elmossák a különbségeket. Mivel a mindennapi érintkezésben mindenki a román nyelvet használja, nem akar különbözni a magyar fiatal sem. Egy idő után mindegy lesz, hogy román vagy magyar fiatallal barátkoznak, román környezetben rákényszerülnek arra, hogy románul kommunikáljanak, boldoguljanak. A magyar családokban a szülők és főleg a nagyszülők részéről azonban ellenszenv él a vegyes nemzetiségű kapcsolatokkal szemben. Ezért lehet, hogy a vegyes házasságot legtöbben mint eleve kudarcra ítélt próbálkozást élik meg. Többségi vélemény szerint a vegyes házasságok rosszul sikerülnek és legtöbbször válással végződnek. A felhozott indoklások alapján úgy tűnik, hogy a konfliktust a másik partnerről kialakított etnikus sztereotípiák okozzák. A tekei magyarok megítélése szerint mára már magyar részről szinte csak vegyes házasságok köttetnek. Az adatközlők sok esetben a szülők ellenségeskedését nevezték meg a vegyes házasságok első számú konfliktusforrásául. További kutatások tárgya, hogy a vegyes házasságokban melyik etnikum válik dominánsabbá az együttélés során, milyen szerepe van az egyházaknak, a tradícióknak és a kulturális mintáknak.

5. Összegzés

Az anyakönyvekből nyert adatok összehasonlításából kitűnnek a különböző felekezetek közötti házassági kapcsolatok és azok időbeli változásai. Mivel az egyes

anyakönyvek különböző időpontoktól, változó hiányosságokkal és más-más filiális kiterjedéssel állnak rendelkezésünkre, nem tudunk időfolytonos adatsorokat ábrázolni, így csak a fő tendenciák bemutatására és felekezetek közötti összehasonlításra vállakozhattunk. Az adatokból levonhatjuk azt a következtetést, hogy Tekén mind a települési, mind a vallási exogámia jellemző és nagyarányú volt.

A magyarok más etnikumokkal kötött házassági gyakorlata – feltételezéseinkkel ellentétben – már a XIX. század második felében és a XX. század első évtizedében is bevett volt, azzal a különbséggel, hogy akkor a domináns szászság, valamint a református és a katolikus magyarok keveredtek.

Az elmúlt közel ötven évet tekintve a felekezeti exogám házasságok aránya érthetően a római katolikusoknál a legmagasabb (66%). Román és magyar vallású közel azonos arányban szerepel a házastársak között (29-31%). A reformátusoknál és az evangélikusoknál a vallási exogámia 37, ill. 39%-os. A reformátusoknál a vegyes házasságokat többségében az ortodoxokkal kötötték, az evangélikusoknál nagyjából azonos arányban szerepel a másik három felekezet. A legalacsonyabb az ortodoxok exogámiája: az összes házasság 6%-a. Ez a felekezet nagyobb létszámával éppenúgy összefügg, mint a vegyes házasságkötések szertartásának megválasztási gyakorlatával, ill. a történelmi magyar és szász egyházak elvárásaival.[12]

Irodalom

A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAINAK 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSA
1912 Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest

AZ 1850 ÉVI ERDÉLYI NÉPSZÁMLÁLÁS
1994 Második javított kiadás. KSH Levéltára. Budapest

ILYÉS ZOLTÁN
1998 Az exogámia hatása három román eredetű Csík megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930). Demográfia XLI. 2-3. 285–299.

MUSNAI LÁSZLÓ
é.n. Teke története. Kézirat

ÖRSI JULIANNA
1983. Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. In: Demográfia XXVI. 4. 572–597.

[12] Készült a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért" szakalapítvány támogatásával.

RECENSĂMÂNTUL
1938 Recensământul general al populației României din 29 decemvrie 1930 publicat de dr. Sabin M. Volumul II: Neam, Limbă maternă, Religie. București 1938

SCHEMATISMUS VENERABILIS...
1893 Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato. Albae-Carolinae
1913 Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato. Gyulafehérvár

SCHLIEßLEDER-FRONIUS, ILSE
1989. Tekendorf in Nordsiebenbürgen. Ortsmonographie. Salzburg

VETÉSI LÁSZLÓ
1979 Mobilitás a bürkösiek párválasztásában. Változó Valóság. Szociográfiai Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 73–92.
1982 Szász–magyar etnikai folyamatok Bürkösön. Korunk Évkönyv, Kolozsvár–Napoca 64–97.

VOFKORI LÁSZLÓ
1996 Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia Könyvek 18. Vörösberény

WAGNER, ERNST
1977 Historisch-statistisches Ortsnamenbuch Siebenbürgen. Köln–Wien

Tudományok határán

KISS DOROTTYA

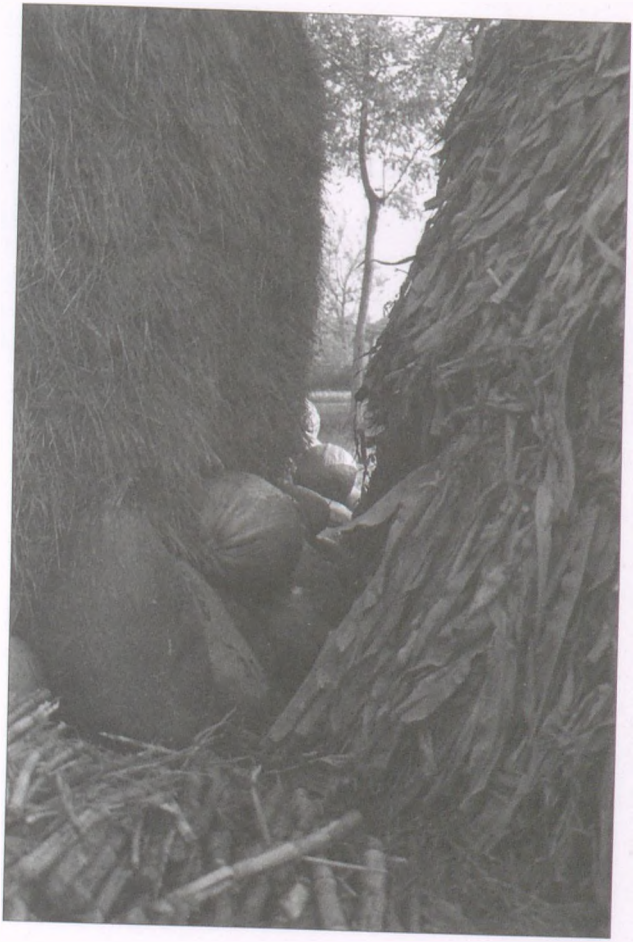

Erdély, 2002

Körösrév agyagművessége

KISS DOROTTYA

1. Bevezetés

1.1 TÉMAMEGJELÖLÉS

A mai értelemben vett kerámiaipar az agyagiparból jött létre, mely olyan gyártmányok, termékek előállításával foglalkozott, melyeknek nyersanyaga agyag vagy agyagtartalmú ásványi keverék volt.[1]

A XX. században végbement rohamos fejlődés eredménye, hogy a házilag való megmunkálást felváltotta a nagyipari tömegtermelés, mely nagyobb számú termék előállítására képes, azonban néhol megmaradtak a hagyományt őrző kézművesek.

A korábban megjelent néprajzi írások nem tartalmaznak a helyi nyersanyagra vonatkozó komplexebb geológiai, ásványtani ismereteket, pedig lényeges információt tartalmazhatnak a termékre vonatkozóan. Egy cseréptöredék sok mindent elárulhat arról, hogy hol készítették, illetve, hogy nyersanyaga honnan származik, és milyen tulajdonságokkal bír. Árulkodhat motívumának töredéke, jellegzetes színe, de további elemzésekkel az égetés alatti hőmérsékletre vagy akár az égetési technikára is következtethetünk.

A vizsgálati eszközök gyors fejlődése megbízható, pontos eredmények elérésére ad lehetőséget, úgy gondolom, ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni a kutatóknak, ha pontos adatokat akarnak szerezni egy-egy tájegységre vonatkozóan.

Egy régész vagy néprajzkutató által vizsgált cserép, kerámia akkor válik érdekessé, ha be lehet helyezni abba a korba, amikor készítették, vagy használták. Ha ez már megtörtént, felmerülhetnek további kérdések, például hogy milyen céllal hozták létre az egyes formákat, milyen technikával formálták és égették ki azokat. Tűz-

[1] Fábián 1993.

álló, jó minőségű agyagból korongoztak, vagy gyengébb nyersanyagból csak az alapvetőbb használati edénytípusokat állították elő.

Egy-egy település agyagiparának fontosságát az is meghatározta, hogy milyen távolságra vitték el termékeiket a fazekasok, és ennek milyen emlékei maradtak fenn távolabbi településeken.

Az ásványtani irodalom az agyag kapcsán csakis tudományos vizsgálatokat és elemzéseket közöl, mellőzve a felhasználás jelentőségét, pedig egy-egy terület fazekasságának egyedi stílusát gyakran maga a nyersanyag határozza meg.

Mivel mind a néprajz, mind az ásványkőzettan mellőzi azokat a részletező írásokat, melyek egy-egy terület fazekasságát úgy mutatnák be, hogy közben nemcsak a formakincseket és a motívumvilágot ismerjük meg, hanem az agyag kialakulásának körülményein keresztül a minőségére és számos további hasznos információra is utalást kapnánk, ezért kísérletet teszek arra, hogy egy adott település fazekasságának kapcsán bemutassam, hogyan lehetne a korábbitól eltérően más aspektusból is megközelíteni egy már hagyományosnak vélt témát.

1.2 A TÉMA- ÉS TERÜLETVÁLASZTÁS INDOKAI

Korábban végzett tanulmányaim során ismerkedtem meg dolgozatom alanyával, aki egy erdélyi faluban, Körösréven él és dolgozik. A falu agyagművessége több évszázados múltra tekint vissza. A Magyar Néprajzi Lexikon szerint Réven 1898-ban 50 mesterembert írtak össze, 1940-ben számuk 170 főre gyarapodott, mára pedig mindössze hárman folytatják ezt a mesterséget.

A fent említett fazekas ismeri és folytatja ma is a kerámiakészítés minden fortélyát a bányászattól kezdve az agyag feldolgozásra való alkalmassá tételéig, alkalmazkodva a vásárlók igényeihez, nem mellőzve a kor modern technológiáit sem.

Érdeklődésemet először az keltette fel, hogy mi lehet az oka a fazekasok száma ilyen gyors volumenben való csökkenésének, milyen feltételek mellett tudnak ma megélni ebből a szakmából.

Kérdéseim között szerepelt, hogy az agyagot még a hagyományos, száz évvel ezelőtti módszerekkel termelik-e ki és dolgozzák-e fel, vagy vezettek-e be újításokat a műveletek megkönnyítésének érdekében.

Első terepi munkám során az égetett agyag színének sokfélesége tűnt fel leginkább, aztán a formák és funkciók változatossága. Ez a jellegzetesség további információkat hordozott magában. Mivel az összes alapanyag ugyanabból a bányából származott, újabb kérdés merült fel arra vonatkozóan, mi az oka,hogy egymástól néhány méterre található vörösre, sárgára és fehérre égő egyaránt – ez utóbbi tűzálló, kiválóan alkalmas főzőedények készítésére.

Terepen végzett tevékenységem során mintákat vettünk a bánya számos pontjáról, égetési próbáknak kitéve azokat, illetve megkerestük a hely tágabb és szűkebb környezetének földtani jellemzőit, geológiai adottságait.

2. A révi agyag földtana

2.1 KÖRÖSRÉV TÁGABB KÖRNYEZETÉNEK FÖLDTANI JELLEMZŐI

A fazekasiparáról híressé vált Körösrév az Erdély centrumától északnyugatra húzódó ún. Nyugati-középhegység északnyugati részén, Nagyváradtól délkeletre a Sebes-Körös Révi-szoros nevű szakaszán található.

A 140 km átmérőjű Nyugati-középhegység alacsonyabb, mint a Keleti- és Déli-Kárpátok, legmagasabb része a központi helyzetű Nagy-bihar (1849 m). Topográfiailag a hegység több szerkezetmorfológiai részre tagolódik,[2] amelyek között központi helyzetű a Bihar-hegység és a Gyalui-havasok. Ezekhez kapcsolódik északnyugat felé a Sebes-körös déli oldalán a Király-erdő, északi oldalán a Réz-hegység és a Meszes-hegység.

Körösrév környéke a Sebes-Körös völgymedencéjébe nyúló dombvidéken húzódik, amely a Király-erdő északkeleti lealacsonyodó szegélyét képezi.

Az Erdélyi-középhegység szerkezeti szempontból medencékkel határolt, kiterjedt, rögökre tagolódott szigethegység.[3] Déli részét a Marosmenti ofiolit-öv és az Erdélyi-érchegység alkotja, az északi része az ún. Észak-erdélyi-középhegység, amelynek része a Gyalui-havasok, Bihar, Vigyázó, Király-erdő, a Réz-hegység, a Meszes-hegység, kisebb szigetrögök, valamint a Béli-, és a Hegyes-hegység.

A Nyugati-középhegység paleozoos alaphegységi aljzatát a mélyfúrások alapján prekambriumi, valamint részben kaledón, részben variszkuszi kristályos palákból álló vonulatok és ezek szerkezeti gyűrődési tengelyei mentén felnyomult karbonkorú palingén gránittömegek (K/Ar koruk 522 mill. év) alkotják (*1. ábra*).[4] Ezek ma szigetrögök formájában bukkannak felszínre. Legnagyobb kiterjedésű központi aljzatkiemelkedés a Gyalui-havasok és Bihar-hegység kiterjedt központi részét foglalja magába, de ennek folytatásaként a Réz-hegységben is ívszerűen felszínre nyomultak. E kiemelt szerkezeti keret öleli körül a rétegtanilag mélyebb térszíni helyzetű Kerebik környéki öblözetet.[5]

A permidőszakban a kristályos vonulatok felületére azok lepusztulásából származó homokkövek, homokos palák, konglomerátumok rakódtak le. A helyenként vastag, de sokfelé már lepusztult perm törmelékes sorozat legtöbbször folyamatosan megy át egy hasonlóan törmelékes a triász üledéksorba, amelynek egyes foltjai a Réz-hegység DK-i és Ny-i részén, valamint Királyhágó vidékén őrződtek meg.

A jura összlet a Király-erdő középső részén nagy kiterjedésű mészkőfennsíkokat képez. Ez alól kelet felé a triász aljzat két ÉÉK–DDNy-i csapású 1–5 km széles,

[2] Hoffmann K. 1898.
[3] Schmidt E. R. 1947.
[4] Nagy L. 1958; Fülöp 1989.
[5] Krautner Th. 1938, 1941; Giusca D. 1965, 1968; Telegdi-Roth K. 1914; Noszky J. 1950; Rozlozsnik P. 1915; Nagy L. 1958.

2 . ábra Az erdélyi Körösrév környékének földtana
(1:200 000-es földtani térképe Simicul Silvvanici 1967 nyomán)

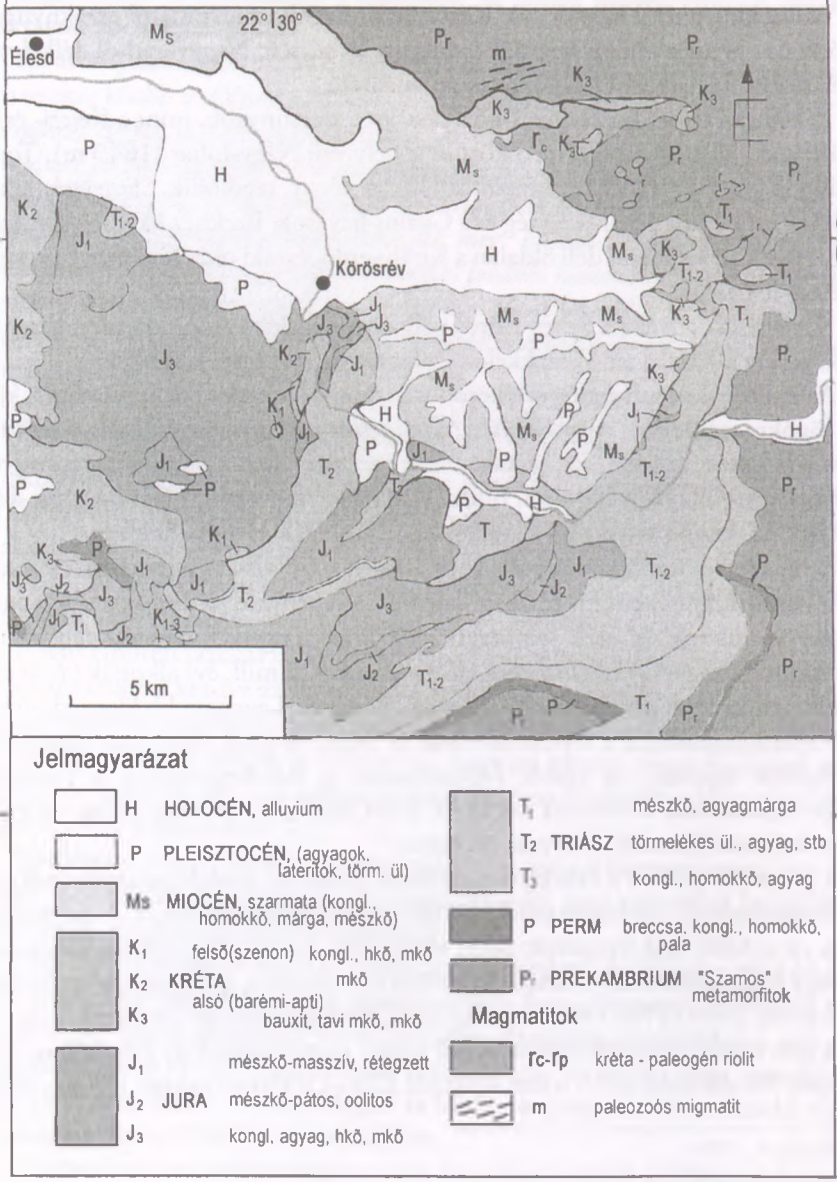

1. ábra Körösrév környékének földtani térképe

hosszan elnyúló sávban és több kisebb foltban bukkan elő. A nyugatabbi sáv Körösrév magasságáig húzódik. A térség jura sorozatában kvarchomokkövek, kvarcitok, konglomerátumok jelennek meg, helyenként szenes agyag- és márgapala betelepülésekkel. Ezek az agyagos szintek tűzálló agyaglencséket tartalmaznak.[6]

A krétaidőszak üledékei jelentős mértékben lepusztultak, Királyerdő területének főleg a nyugati és déli szegélyét és előtereit fedik le, de kisebb foltjai Körösrévtől délre is megtalálhatók.

A paleogén során a Király-erdő körzet jelentős része szárazulatot képezett, mintegy lehordási hátterét adva a főként délebbre húzódó mélyebb medencéknek. A neogén képződmények között legjelentősebbek a miocén vulkánosság termékei, lávakőzetek és tufáik. Legjelentősebb központjai a bihar–gyalui régió déli szegélyén az ún. Érceshegységben voltak: Aranyosbánya, Verespatak, Abrud–Bucsony, Sztanizsa–Zalatna, Brát–Nagyág környékén.

A térségben a bádeni elejétől jellemző intramontán medencék kialakulása indult meg. Az ekkor képződött csökkentsósvízi, majd tavi lerakódások főként törmelékes jellegűek.

2.2 A KÖRÖSRÉVI KEREBIK-HEGY FÖLDTANI VIZSGÁLATA

Körösréven a fazekasság több évszázados múltra tekint vissza. Vizsgálatunk tárgyát a Körösrévtől (Vadu Crişului) északra fekvő Kerebik-hegy kőzetanyaga képezte, ahol a homokkő repedéseit, üregeit kitöltő tűzálló agyag fejtése egyidős a fazekasság nagyobb méretű elterjedésével.

A község a hegység középső részéhez tartozik, környezetében 600–850 méter magas csúcsok magasodnak, melyeket főként mészkő épít föl. A Körös széles, 2-3 km széles alluviumából emelkedik ki, a mészkővonulat előterében található, főként homokkő konglomerátumból álló dombsor.

A dombok lankás lejtőin megváltozik a tájhasznosítás jellege is, míg az alluviumon főként mezőgazdasági művelés folyik, a domboldalakat erdők borították, melyek irtása után főként legelőként hasznosították, ma a művelt domboldalak kaszálóként funkcionálnak. Az északabbra húzódó mészkővonulatokat még ma is karsztbokorerdők, tölgy- és bükkerdők borítják.

A fazekasság nagymérvű elterjedése a felszín bolygatásával járt együtt, amely főként a faluhoz legközelebb fekvő, dolgozatom témáját is képező Kerebik-hegyet érintette, kisebb fejtési nyomok a környező hegyoldalakban is láthatók, ezeket azonban nem vizsgáltuk.

A több évszázada tartó bányászat 2-3 szintben tárta fel a hegyoldalt és a körülölelt Kerebik csúcsát. Ma már aktívan csak a szelvényfal környezetét művelik. A felhagyott részeken a bányászat eredményeként fejtési frontok, mélyedések, szálkőzet

[6] Szádeczky Gy. 1905; Rozlozsnik P. 1926.

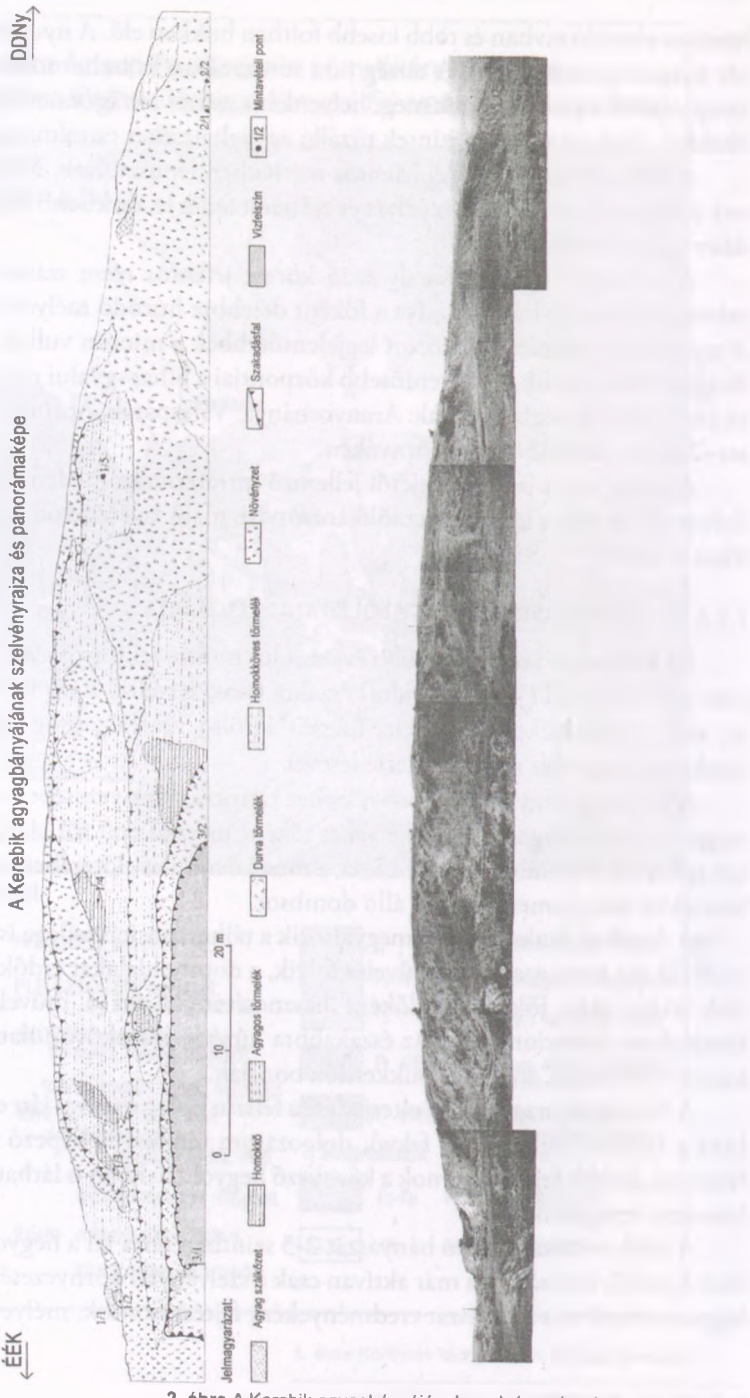

2. ábra A Kerebik agyagbányájának szelvényrajza és panorámaképe

kibukkanások maradtak vissza. A művelés során keletkezett rosszabb minőségű agyagot, és az alapkőzet-málladékot meddőhányókban halmozták fel.

A fejtések javarészt az agyagot követték, és mivel itt az agyag üregkitöltésként jelentkezett, mozaikossá tette a felszínt. Általában addig haladtak a fejtéssel, míg egy-egy üregből ki nem bányászták az agyagot. Mivel azonban az agyag ezen üregeket teljesen kitöltötte, eltömítette az egyébként erősen tektonizált homokkő repedéseit. Ennek nyomait vizes mélyedések, tavak jelzik. A fejtés legfelső szintjén már csak az alapkőzet fűvel benőtt hepehupás mélyedései láthatók.

A szelvényezés során (*2. ábra*) részletesen megvizsgáltuk és megmintáztuk az egyes fejtési szintek agyagmintáit, az alapkőzetet, valamint a bányaudvartól északra található mezőn kisebb gumók formájában gyűjthető mangánt, amelyet az agyagedények festésére használnak.

A bánya DDNy–ÉÉK csapású főfalán (2. fejtési szint) több helyen előbukkan az alapkőzetet adó homokkő-konglomerátum. Mivel jelentős mennyiségű kvarcszemcsét tartalmaz (kvarcit?) tektonikusan összemorzsolt mállástermékeként értelmezhető.

A haszonanyagot rejtő bányagödrök több szintben találhatók. Méretük az 1-2 m-estől a 20-25 m-esig terjed. Az agyag színe még az egyes fejtési üregekben is változó lehet, a vas- és mangánvegyületek inhomogén eloszlásának köszönhető. Az áthalmozás révén jelentős mennyiségű alapkőzet-málladék is keveredhetett az agyaghoz, ami minőségét jelentősen leronthatja.

Az agyagok eredete kérdéses. A krétaidőszakban a Király-erdő környékén jelentős bauxitképződés folyt. A vöröses mintáknál így elképzelhető a trópusi-szubtrópusi eredet, esetleg a kiemelkedéshez kapcsolódó lepusztulás-áthalmozás eredményeként került a homokkő mélyedéseibe. Ezen kívül a pleisztocén interglaciálisaiban keletkezhettek még ilyen képződmények. A magasabb montmorillonit-tartalmú agyagminták egyértelműen alacsonyabb hőmérsékleten lefolyt aktív mállási folyamat termékei.

2.3 AZ AGYAG ÉRTELMEZÉSE A TECHNOLÓGIAI ÉS LEXIKAI KIADVÁNYOKBAN

2.3.1 Az agyag fogalma és keletkezésének körülményei

Agyagnak nevezzük a kőzetek fizikai aprózódásával képződő törmelékes üledékek (kavics, homok, kőzetliszt, agyag) legfinomabb, szabad szemmel már nem látható szemcsenagyságú frakcióját (<0,002 mm). Szitálással, nedves ülepítéssel különíthető el a nála durvább szemcséjű üledékektől.[7]

Az agyag mechanikai értelmű fogalom, függetlenül annak ásványos összetételétől. Ha tehát pl. kvarckristályokat, vagy bármilyen más ásványt púder finomságúra őrlünk, aprózunk, akkor az, szemcsenagysága miatt üledék agyagnak minősül. Ez a szemcsenagyság szerinti ún. „mechanikai agyag" fogalom nem tévesztendő össze a

[7] Kozák M.–Püspöki Z. 1998.

kémiai mállás eredményeként kialakuló agyagásványokkal és a belőlük képződött (nemes) agyagkőzetekkel.

Agyagásványok a szilikátásványokból álló magmás és egyéb kőzetek kémiai mállásakor keletkeznek. A mállás során a szilikátszerkezetek felbomlanak, az alkotók egy része kioldódik. A maradék anyag jelentős része a mérsékelt övi mállás körülményei között stabil rétegrács szerkezetű agyagásvánnyá alakul.[8] Mennyiségileg a kaolinit a legjelentősebb képviselőjük, de számottevő még az illit és a montmorillonit is. Az uralkodóan kaolinitből álló üledékes kőzet neve kaolin, a montmorillonitból állóé pedig bentonit.

*Mállás*nak nevezzük a kőzetek kémiai tulajdonságait megváltoztató folyamatot. A légköri CO_2 és a H_2O reakcióba lép a felszínre került kőzetek felületével, s vegyi összetételét részben vagy egészben átalakítja. A fizikai és a kémiai mállás legtöbbször együtt jár. A fizikai mállás a kőzetek aprózódásával növeli a levegő és a nedvesség által hozzáférhető felületet. A szilikátok hidrolízise lassú folyamat, mely a szilikátásványok felületén és hasadási síkjai mentén indul el, fokozatosan hatolva az ásvány belsejébe vizes közeg mint oldószer hatására.

Mivel a természetben a mállás folyamata gyakran nincs befejezve, illetve idegen anyagok is keverednek hozzá, az agyagot az agyagszubsztancia, az anyakőzet el nem mállott ásványrészei és idegen hozzá keverődött anyagok keverékének tekinthetjük. A *Kőzetek és ásványok* című határozó kézikönyvben az agyag címszó alatt az alábbi megfogalmazás szerepel: *„A kőzet agyagásványokban gazdag* (innen ered a neve), *törmelékes kvarccal, csillámmal és földpáttal együtt."*[9] A természetes üledékképződés során képződő törmelékes agyagüledékek tehát valójában agyagásványokból és a szállítódás során felőrölt finom ásványtöredékekből állnak. Ha az agyagnak 30%-nál nagyobb a karbonáttartalma, akkor márgáról beszélünk.

A kerámiaipar alapanyagaként felhasználásra kerülő nyersanyag a földfelszín sok területén a legkülönbözőbb körülmények között is megtalálható, többnyire nagy kiterjedésű telepek formájában. Ezek a lelőhelyek úgy keletkeztek, hogy az anyagok leválnak az anyakőzetről geológiai folyamatok révén, és külső vagy belső folyamatok hatására (mechanikus vagy kémiai hatások során) átalakulnak, kitermelésre alkalmas mennyiséget alkothatnak.

A kaolinit az agyaghoz hasonlóan a plasztikus nyersanyagok közé tartozik, lényeges tulajdonsága, hogy vízbe áztatva képlékeny anyagot alkot. Eltérésüket a lelőhely különbözősége adja. A kaolinok keletkezési helyükön halmozódtak fel, tisztán megmaradtak, idegen kőzetekkel vagy egyéb anyagokkal nem szennyeződtek. Az egy helyben való felhalmozódás megóvta a kaolint az olyan mechanikai hatásoktól, amelyek a

[8] Nemecz E. 1973.
[9] Pellant P. 1995.

szemcséit koptatták, felaprózták volna.[10] A felhalmozódás helyét a kaolin elsődleges- vagy primer előfordulása miatt elsődleges lelőhelynek nevezi a szakirodalom.

Ezzel szemben az agyagok másodlagos előfordulásúak, ha a keletkezési helyükről az áramló vizek elsodorták, útjuk során sok más ásványi anyaggal szennyeződtek, és szemcsézetük is aprózódott.

Az áthalmozódás a lelőhelyekről azt eredményezte, hogy a természetben előforduló agyagtelepek között nincs két egyforma, rendszerint egyetlen agyagtelep ásványi összetétele rétegenként is változó. Tisztaságuk pedig attól függ, hogy milyen más anyagokkal keveredtek össze, és milyen mennyiségben tartalmazzák azokat. Ennek alapján megkülönböztethetünk tűzálló, fazekas- és téglaagyagokat.[11]

A *tűzálló agyagok* tiszta, de másodlagos lelőhelyen előforduló anyagok, melyek kémiai összetétele közel áll a kaolinéhoz, mivel kevés idegen anyag keveredett hozzá. Ezek színe sárgásfehér vagy barnásszürke. Tapintása kemény, zsíros, sima, vízben nehezen ázik át, de ugyanakkor igen képlékeny, kövér pépet képez.

A *fazekasagyag* már nagyobb mennyiségű finom homokot, és vasoxidot is tartalmaz, de eléggé plasztikus ahhoz, hogy edényeket lehessen belőle korongozni.

A *tégla-* vagy *vályogagyag* sok és durvább homokot, továbbá vas-oxidot is tartalmaz, gyakran mész is van benne. Ha sok meszet tartalmaz, akkor márgás agyagról, ha a 20%-ot is meghaladja, akkor márgáról beszélünk.[12]

2.3.2 Az agyag kémiai és fizikai tulajdonságai

Az agyagásványok kémiai összetételüket tekintve alumínium-oxidot, szilícium-dioxidot, és vizet tartalmaznak. Aszerint, hogy ezek az alkotó komponensek milyen arányban vegyültek egymással, és hogyan kristályosodtak ki a hidrotermális reakciók során, többféle csoportot állíthatunk fel: kaolincsoportot, montmorillonit- és illitcsoportokat.

A *kaolincsoport* legfontosabb ásványa a kaolinit. Apró, lemez alakú kristályokat képez, amelyek lapos oldalukkal egymáshoz tapadva, pikkelyszerűen helyezkednek el.[13] Leggyakoribb előfordulása a kaolinban és a tűzálló agyagokban figyelhető meg.

A *montmorillonit* kristályszerkezetében eltér a kaolinit szerkezetétől, mert itt a rács hármas rétegből épül fel. Ez a rácsszerkezet számos jellegzetes tulajdonságát határozza meg, például a nagy plasztikusságát, ioncserélő képességét és a duzzadást. A fellazult réteg olyan sok vizet képes megkötni, hogy az eredeti térfogatának 8-10-szeresére is megduzzad az agyagásvány. Képlékenysége is ennek a nagy vízkötő tulajdonságának köszönhető.

[10] Molnár B. 1995.
[11] Révai 1989.
[12] Révai 1989.
[13] Molnár B. 1991.

Az *illitcsoportba* tartozó agyagásványok összetételük miatt nem tűzállók, már aránylag alacsony hőmérsékleten (1150 °C) is tömörre égnek. A kaolinit mellett kis mennyiségben a legtöbb agyagban megtalálhatók.

Természetes körülmények között az agyagásványok mindig tartalmaznak más ásványi törmelékeket is, amelyek kisebb-nagyobb szemcsék alakjában keveredtek hozzá. Ezeket a járulékos anyagokat a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. Az anyakőzet el nem mállott részei, amelyek változatlan formában maradtak meg. Ilyenek a földpát, a kvarc és a csillám. Ezeket mállási maradékoknak nevezzük.
2. Az olyan ásványi anyagok tartoznak ide, amelyek az agyag ülepedése közben keveredtek az agyaghoz. Leggyakoribb a pirit, a gipsz és a dolomit.
3. Biogén eredetű ásványi anyagok, amelyek elhalt élőlények meszes vagy kovasavas vázaiból alakultak át, és az agyagokkal együtt ülepedtek le.
4. Sok agyagban található olyan szerves anyag, amely finom eloszlásban, kolloidális alakban fordul elő. Ezeket összefoglalva humuszanyagoknak nevezzük. Jelenlétük azért előnyös, mert növelik az agyag képlékenységét.

Gyakorlati felhasználás alapján az agyagokat három csoportba lehet besorolni: kaolin, tűzálló agyag és nem tűzálló agyag.

A *kaolin*, mint ahogy korábban már említettük, a kaolinitcsoportba tartozik, ezért kvarc és el nem mállott eredetű kőzetből visszamaradt csillám és földpát alkotja. Laza szerkezetű kőzet, színe fehér vagy sárgásfehér. A természetben található kaolint nyers kaolinnak nevezzük, a finom- kerámiaiparban porcelán és kőedény gyártására használják. Magas nyerstörési szilárdsága és tűzállósága miatt a legjobb minőség előállítására alkalmas.

A *tűzálló agyag* tárgyalásánál először szeretném tisztázni a *tűzállóság* fogalmát: Azokat az anyagokat nevezzük tűzálló anyagoknak, melyeknek olvadáspontja 1600 °C-nál nagyobb hőmérsékleten van. Primer környezetükből a víz úgy hordta el ezeket az agyagokat, hogy nem szennyeződtek olyan mértékben, ami a minőségük romlásához vezetett volna, és nem keveredtek karbonátos kőzetekkel, amelyek a tűzállóságot rontják. Színük sötétbarna, szürke vagy fekete, amit a nagy szervesanyagtartalom okoz, de ez égetés alatt kiég, színük fehér, vagy sárgásfehér lesz.

Az agyag tűzállósága függ az alumínium-oxid és a kovasav közti kapcsolattól, valamint az olvadó anyagokhoz (vas-oxidul, a kalcium-oxid és a magnézium-oxid) kötődő viszonya. Az agyag annál tűzállóbb, minél több benne az alumínium-oxid, és minél kevesebb az olvadó anyagok összege.[14] A legtűzállóbbak közé tartozik a poltári (Nógrád megye), a pongyeloki (Gömör megye), szászfalui, bánlaki, sonkolyosi, és révi (Bihar megye) agyag is.

A *nem tűzálló agyagok* másodlagos lelőhelyeken halmozódnak fel, rendszerint erősen szennyezettek, főleg vas- és mangánvegyületeket, mészpátot, dolomitot,

[14] Révai 1989.

kvarchomokot tartalmaznak. A vastartalom miatt színü égetés után sárgás, vöröses lesz. Ezekből készülnek a fazekasáruk, a cserép- és téglafélék.

A fazekasnak a lelőhelyen feltárt agyagot sokféle szempontból kell megvizsgálnia attól függően, hogy milyen terméket akar belőle előállítani, ezért célszerű nyers és égetett formában is megismerni azt. A nyers agyag elsődleges tulajdonsága formázhatóságát tekintve a *képlékenység*.

A képlékenység azon alapszik, hogy az agyagásványokban lévő kristályok vizet kötnek meg, így a kristálylemezek felülete síkos lesz, és elcsúsznak egymáson. A képlékeny állapot jellemzője, hogy csekély erővel tetszőleges alakba formálhatjuk, és formájukat megtartják. Száraz állapotban az agyag morzsalékony, szilárd, víz adagolásával azonban képlékeny, formázható tömeggé válik. A vizet nem szabad túladagolni, mert akkor agyagpépet kapunk, ami formázásra már nem alkalmas. Az apróbb szemcseméretű, szennyező anyagokkal keveredett agyagok képlékenysége nagyobb, azaz nem minden agyag egyformán képlékeny.

Az agyagok másik fontos tulajdonsága a nyers *szilárdság,* ami azt jelenti, hogy az agyagból kiformázott tárgyak száradás után nem törnek el, tovább lehet velük dolgozni. A nyers szilárdság kapcsolatban van a képlékenységgel, a szemcsenagysággal, és az agyag megmunkálásának módjával. Minél képlékenyebb az agyag, annál nagyobb a nyersszilárdsága, és minél kisebb a szemcseméret, annál nagyobb lesz a nyers cserép keménysége.

Az agyagok azzal a tulajdonsággal is rendelkeznek, hogy száraz állapotban a levegőben levő nedvességből néhány százalékot magukba szívnak. Ezt nevezzük *higroszkópikus*, vagy nedvszívó képességnek. Ez a tulajdonság a tárgyak száradásánál játszik szerepet, megakadályozva a gyors száradást, így kiküszöbölődik a nagy nedvességtartalom különbségből adódó feszültség, mely a tárgy repedéséhez vezetne.

A képlékenységgel együtt jár az agyag *duzzadása,* mert az agyag kristálylemezkéi közé víz hatol be, miáltal a lapocskák fellazulnak, vagyis duzzadnak. Amikor az agyagból víz távozik el párolgással, térfogata csökken, ezt a folyamatot *zsugorodás*nak nevezzük.

Ha a képlékeny agyag nedvességtartalmát tovább növeljük, folyékony iszapot kapunk, ami az *önthetőség*et teszi lehetővé. Ez a vízfelvevő tulajdonsága teszi alkalmassá a bonyolultabb kerámia termékek, figurák, formák gyártását.

A víz további adagolásával az agyagrészecskék rendezetlen formát hoznak létre, köztük nagy mennyiségű víz reked meg, kocsonyaszerű dermedést eredményezve az agyag állagában. Ezt a tulajdonságát nevezzük *tixotrópiának*. Erélyes keverésre, rázásra az addig önthetetlen massza hígan folyó anyaggá válik.

A fazekasnak munkája során figyelembe kell venni ezeket a tulajdonságokat, hogy a legjobb míinőségű árut tudja előállítani annak megfelelően, hogy milyen funkciót fog ellátni a termék az eladás után.

A tiszta agyag kövér, tapad, szárításkor reped, ezért soványítani kell, ami nem plasztikus nyersanyagok hozzáadásával (homok, kvarcliszt, chamotte, mészliszt, stb.) történik. Ezek a soványító anyagok magas hőfoknál az agyag tűzállóságára is hatnak, így például a földpát vagy a mészliszt az agyag alkotórészeivel könnyen olvadó szilikátokat képeznek, melyek az agyagkeveréket keményebbé és összetartóbbá teszi,de ha túl nagy mennyiségben vannak jelen, meg is olvaszthatják az agyagot. Ezért ezeket az anyagokat olvasztó anyagoknak is mondjuk.[15] A közönséges, tisztátlan agyagok általában már rendelkeznek annyi soványító anyaggal, hogy durva agyagáruk közvetlenül gyárthatók belőlük.

Lényeges szempont az agyag égetés alatti viselkedése is, mivel minden termék égetéssel nyeri el végső formáját, ezért a fazekasnak tudnia kell, hogy mire kell odafigyelnie ahhoz, hogy ne érje károsodás a már meglévő termékeket. A kiformázott agyag 430–650 °C-on elveszíti vegyileg kötött vizét, ezzel együtt megszűnik a képlékenység is, majd további hevítésre az agyagásvány kristályrácsa teljesen felbomlik, és az agyagásványt alkotó komponensek egymással reagálva új vegyületet képeznek. Ez a folyamat 900–1000 °C-on megy végbe, majd a hőmérséklet további emelkedésével az agyagok olvadni kezdenek, üvegfázis következik be.

Az agyagok égetés alatt különböző folyamatokon mennek keresztül, melyek hasonlóak az agyag nyers állapotban megfigyelhető tulajdonságaihoz. A *zsugorodás* a legjellemzőbb ezek között, ami azzal magyarázható, hogy amikor az éghető anyagok kiégtek, az agyag pórusai bezáródnak, ezáltal tömörödnek. A folyamat addig tart, amíg az agyag tejesen tömör nem lesz.

Ezzel ellentétesen pedig a *duzzadás* folyamatát lehet megfigyelni. Ennek okát az égetés alatt keletkezett gázok feszítőerejével lehet magyarázni, amikor a bezárt pórusok közt fejlődött gázok bennrekednek, és az egyre jobban generálódó hőmozgás hatására tágulásra kényszerítik az agyagrészecskéket, szivacsszerű felfúvódást előidézve.

A kiégett agyag kőszerű, kemény anyagot képez, ezért a mindennapi életben használatos tárgyak, eszközök igen jó minőségűek, ellenállók, ha szakszerűen vannak elkészítve, és rendeltetésüknek megfelelően használják azokat.

2.3.3 A kerámiai készítmények osztályozása

Az egyes termékek osztályozása nagyon nehéz feladat, átmenetet képeznek egyikből a másikba, ezért egy-egy áru besorolását csak akkor tudjuk megbízhatóan elvégezni, ha előzetesen vizsgálatokat végeztünk rajta.

Fazekasáru (kőedény, agyagáru) olyan kerámiai készítmény, mely a gyártás folyamán kevéssé vagy egyáltalán nem zsugorított, likacsos szerkezetű, törésfelülete fénytelen, földes, gázokat és folyadékokat áteresztő tulajdonságú, ezért vízáteresztő

[15] Révai 1989.

képességét csökkenteni hivatott, többnyire alacsony olvadáspontú mázzal bevont termék, aránylag alacsony hőmérsékleten égetve.

Ebbe a csoportba tartoznak az *építőanyagok*, melyek további részegységekre oszthatók: melyek törésfelülete többnyire színes, főként sárga, vagy piros (tégla, építőterrakotta, porózus kövek) és azok, melyeknek cserépszíne fehértől a sárgáig fordulnak elő, ezek általában tűzállók (dinasz- és szilikakövek, samottkövek, tűzálló habarcs és bevonat, oxidos kövek, üreges áruk).

Az építőanyagok mellett a másik nagy csoportot az *edényáruk* alkotják, melyek szintén kétfélék lehetnek: az egyiknek cserepe aprószemcsés, termékei nem égnek fehérre. Ide az egyszerű fazekaskészítmények sorolhatók (fazekasedények, terrakotta, virágcserép, agyagcsövek és -pipák, fajansz, kályhacsempék és főzőedények), illetve a másik csoportot azok a majdnem fehérre égő kőedényáruk alkotják, melyek közé az egészségügyi kerámiák, a tűzálló áruk, az agyagcellák, és az agyagpipák tartoznak.

A fazekasáru mellett vannak a *kőagyag*ok, melyek főleg erősebben zsugorított agyagból készülnek, ide tartozik az elüvegesített cserép, melynek törési felülete sűrű, gyakran fényes, áttetsző, nem likacsos, nagy keménységű. A kemény részecskék egymással összetapadnak, ezáltal olvad a cserép üveggé. A keménységét az is jelzi, hogy acéllal már nem karcolható. Égetési hőmérséklete lényegesen magasabb, mint az imént tárgyalt fazekasárué.

A kőagyagok két nagyobb csoportba sorolhatók. Az egyiknek a cserepe nem vagy csak a szélein átlátszó. Ide sorolhatók azok az építőanyagok, melyek túlnyomóan fehérre égnek, mint a saválló téglák, és amelyek nem égnek fehérre, mint a klinker, a kőlapok, csatornacsövek. A másik csoportba tartozók cserepe áttetsző. Ide tartoznak a porcelánok és a fehéráruk. Két csoportjuk az építőanyagok: falicsempék, béléslapok, valamint az edényáruk: kemény porcelán, lágy porcelán, csontporcelán, morzsolt porcelán, Seger-porcelán.[16]

A könnyebb áttekintés érdekében összefoglalva:

FAZEKASÁRU	építőanyag	színes cserepű anyagok	
		fehérre vagy sárgásra égő tűzálló termékek	
	edényáru	egyszerű fazekas készítmények	
		kőedényáruk	
KŐAGYAG	kőagyag	építőanyag	*fehérre nem égő*
			fehérre égő
		edényáru	*fehérre nem égő*
			fehérre égő
	porcelán v. fehéráru	építőanyag	
		edényáru	

[16] Römpp H. 1960.

2.3.4 Kerámiai festékek és alkalmazásuk

A kerámiai festékek többnyire színes fémoxidok, melyek magas hőmérsékleten keletkeznek, és porcelán-, zománc-, üvegfestésre és hasonló célokra használatosak. Ezeket gyakran szilikátolvadékba mint felhordó és rögzítő közegbe ágyazzák. 500–1400 °C között égetik úgy, hogy gondosan figyelni kell arra, hogy a folyamat során nehogy elbomoljanak vagy elszíntelenedjenek. A szakirodalom szerint megkülönböztethetünk ráégető zománcfestéket (700–800 °C) és beégető festékeket, melyeket az előbbinél jóval magasabb hőfokon égetnek.[17]

Az *engobe* finom agyagiszap, mely a tárgyak felületére kerülve növeli azok esztétikai hatását. Szárításkor és égetéskor egyformán kell összehúzódnia a terméknek és az engobe-rétegnek, hogy ne váljon le. Színezése különböző festő fémoxidokkal történik. A krómoxid, rézoxid zöld, az antimonoxid, az antimonsavas kálium, a nápolyi sárga, a krómsavas ólom, a titánoxid sárga, a kobaltoxid kék, a vasoxid, az arany, a bíbor, a rézoxidul, pink-colueur vörös, a barnakő, a vas-oxid, a nikkel-oxid, az umbra és az okra barna, az iriídiumresquioxid, a platina, a kobalt-oxid, a vas-oxid és a króm-oxid fekete színeket hoz létre, a cink-oxid és az alumínium-oxid pedig világosítja a termékek színét.

A festő fémoxidok alkalmazási területét vizsgálva vannak az agyagtömeg festésére szolgálók, máz alatti, mázba kevert és máz feletti festékek. Az agyagtömeg festésekor az agyagkeverékhez tűzálló fémoxidokat, leginkább kobaltoxidot, króm-oxidot, nikol-oxidot, rutilt adagolnak.

A máz alatti festékek földes anyagok, fémoxidok, melyekkel a mázatlan tárgyakat díszítik, és azután mázzal vonják be, miáltal a festett tárgy csak fényes lesz. Ide tartoznak az úgynevezett engobe-ok, továbbá a finomabb, máz alatti festékek, fémoxidok, vagy ezek közül többnek a keveréke, melyet finom kőedény festésére használnak.

A mázba kevert festő fémoxidokat a mázzal összeőrlik, vagy előzetesen meg is olvasztják, majd a színes mázpéppel a tárgyat bemázazzák, vagy ecsettel teszik rá a festéket.

A máz feletti festékek fémoxidokkal színezett, a máznál könnyebben olvadó üvegek, melyeket vagy mézgás vízzel, de rendszerint terpentinolajjal keverve a mázolt tárgyra festenek, és ezután oly alacsony hőmérsékleten égetnek, melynél az alapmáz meg nem olvad.

A fémfestékek közül leginkább az aranyat használják, ritkábban az ezüstöt és a platinát. Az aranyat oldatából vasvitriollal vagy salétromsavas kénesőoxidullal választják ki, az ezüstöt pedig cinkkel.

A máz feletti festékekhez sorolhatjuk a lüszterfestékeket is. Ezek illóolajban és gyantákban oldott fémoxidok, melyek a szerves anyag elégetésekor mint finom,

[17] Römpp H. 1960.

gyakran fémfényű rétegek a tárgy felszínéhez tapadnak, és a legkülönbözőbb színekben állíthatók elő.

2.4 AZ AGYAGOS MINTÁK RÖNTGEN ELEMZÉSÉNEK TANÚSÁGAI

Az agyagok eredetének meghatározásánál elsősorban azok ásványos összetétele hordoz számottevő információt. Ennek vizsgálata azonban speciális műszerezettséget és háttéradatokat igényel. Az agyagos minták ásványos összetételének kvantitatív meghatározása röntgenanalízissel történt a MÁFI röntgenlaboratóriumában,[18] Philips PW 1710 diffraktométeren, Cu antikatód alkalmazásával, grafit monokromátorral, 2 Θ°/perc papírsebesség mellett. A csőáram paraméterei 30 mA, 40 kV. A kiértékelés többirányú lekérdezéses szoftver segítségével, számítógépen készült. Az elemzési eredményeket az *1. táblázat* és a *3. ábra* szemlélteti.

A mintákban megjelenő ásványos alkotókat alapvetően négy csoportra oszthatjuk:

1. Vegyi mállással létrejött, változatos felszíni körülményeket tükröző ún. agyagásványok (montmorillonit, illit, kaolinit) (sraffozással jelölve).
2. Mechanikai szállítást szenvedett törmelékes frakció (muszkovit, kvarc, káliföldpát, plagioklász) (pontozással jelölve).
3. A vegyi mállás során visszamaradt vasas üledékek (goethit, hematit) (szürke kitöltéssel jelölve).
4. Amorf (nem kristályos) fázis (üres mezővel jelölve).

	I/2	I/3	I/4	I/5	I/5	II/2	III/1	III/2	IV
mm	1	0	2	0	3	7	23	24	11
i/mm	2	0	3	0	2	5	0	0	0
illit		6	11	0	6	7	5	0	10
muszkovit	0	0	0	12	0	0	0	0	0
kaolinit	7	44	52	54	57	36	13	15	2
kvarc	89	46	22	30	28	35	40	53	61
káliföldpát	0	0	0	0	0	0	0	0	2
plagioklász	0	0	0	0	0	0	0	0	8
hematit	0	1	7	2	1	6	5	0	0
goethit	0	1	0	ny	ny	ny	9	3	2
anatáz	0	0	0	0	0	1	0	1	0
kalcit	0	0	0	0	0	0	1	0	0
amorf	1	2	3	2	3	3	4	4	4
Hb kaol	0,25	0,25	0,35	0,33	0,36	0,39	0,48	0,48	0,4
Hi kaol	0,91	0,85	0,52	0,73	0,51	0,54	0,7	0	0

1. táblázat A MÁFI röntgenlaboratórium röntgendiffrakciós vizsgálatainak eredményei

[18] Millot 1970; Nemecz E. 1973; Moore–Reynolds 1989.

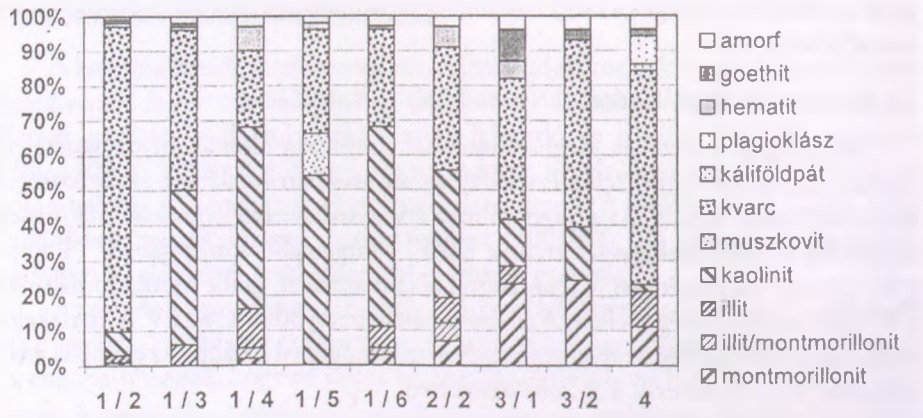

3. ábra A Kerebik agyagos mintáinak ásványos összetétele

Az elsődleges értékelésnél, a négy fő frakció arányának ismeretében megállapítható a vegyes, törmelékes és vegyi málladék eredet, ugyanakkor látszik, hogy az egyes minták e tekintetben is erősen különböznek. Az 1/2, 3/2 és 4 mintákban domináns a törmelékes frakció jelenléte. Az 1/4, 1/6, ill. 1/5 és 2/2 sz. minták kiemelkedően magas (közel 60%) agyagásvány-tartalommal rendelkeznek, ami a vegyi málladékok túlsúlyára utal.

Mindez jelzi, hogy feltehetően olyan, másodlagosan áthalmozott vegyi málladékokról (száraztérszíni körülmények között képződött talajszelvények, trópusi, szubtrópusi laterites szelvények, tengeri körülmények között képződött málladékok stb.) van szó, melyek eredeti településükben is tartalmazhattak törmelékes ásványi alkotókat, ill. áthalmozódásuk során is keveredhettek azzal.

A vegyi mállás egykori őskörnyezetei (száraztérszíni vagy tengeri, mérsékelt égövi vagy trópusi-szubtrópusi) elsősorban az agyagos frakció (agyagásványok) ásványi összetételéből következtethetők. Az agyagásványos összetételben két uralkodó, megjelenő ásványféleség a montmorillonit, és a kaolinit.

A montmorillonit magas aránya (3/1, 3/2 minták) utalhat a málladék vulkanogén eredetére, a paleoklíma mérsékelt vagy száraz trópusi jellegére, ill. tengeri felhalmozódási környezetekre. A kaolinit megjelenése az agyagos üledékekben (1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 2/2 sz. minták) elsősorban olyan trópusi, szubtrópusi talajszelvények mállási folyamataira utal, ahol a bőséges csapadék-utánpótlás következtében a mállás előrehaladottabb stádiumba kerülhet. A Kárpát-medencében erre több alkalommal nyílt lehetőség.

3. A révi fazekasság mai alakulása – az agyag megművelése

3.1 A FAZEKAS: HASAS PÉTER

Dolgozatom alanya, Hasas Péter Levente *(1. kép)* a Réven élő fazekasok egyike. Számuk mára igen lecsökkent, csak bátyja, Hasas József és fia, ifj. Hasas Péter folytatja a mesterséget ma is, aki apja házában él két gyermekével, Dáviddal és Máriával. Hasas Péter családjában a fazekasság generációkon keresztül öröklődött. A nagyapja, a dédapja, de még annak az apja is fazekas volt.

1. kép Hasas Péter

Tízen voltak testvérek. Volt földjük, melyen gazdálkodtak, de nem nyújtott megélhetést a család minden tagja számára. A fazekasságot 17 évesen nagyapjától tanulta négy testvérével egyetemben, akik közül az egyik lány volt. *„Két hétig rázott a hideg, mikor tanítottak"* – mondja, de ma már hálás, hogy akkor így hozta a kényszer. Édesapja is fazekas volt, de az I. világháborúban megrokkant, nem tudta a szakmát tovább folytatni, a családot pedig el kellett tartani. *„17 éves formán nekiálltam, s tanultam, de nem iskolába jártunk, hanem a szülői házba vagy rokonságba mentünk"* (hogy a mesterséget kitanulják).

A Romániában uralkodó gazdasági-politikai helyzet nem tette túl könnyűvé a fazekasok helyzetét, nehéz volt a megélhetés. A 60-as évek végére a háziipari munka helyett más jövedelemforrás után kellett nézni. *„A szakma egy időben megdöglött, ócsó vót az edény, nem kellett a cserép."* A hagyományos agyagedényeket alumíniumból és porcelánból készült tárgyak váltották fel. Hasas Péter 1963–70-ig a csempe-, majd 1970–77-ig a samottgyárban dolgozott. A fazekasok nagy része ebben az időszakban változtatott foglalkozást.

Sokan mentek Hasas Péterhez hasonlóan a helyi gyárakba dolgozni, melyek még ma is működnek, hazai és külföldi piacok igényeit elégítve ki. Voltak azonban, akik a szén- vagy lignitbányát választották. Ők nem jártak sok szerencsével, mert azokat a 80-as évek végén bezárták.

A fazekasság, mint „kisvállalkozás" azért nem volt kifizetődő, mert sok volt az adó, egyre többen hagyták abba. Ceauşescu idején minden évben egy sertést kellett beszolgáltatnia a fazekasnak, ami 1989-ben a forradalom után megszűnt, viszont adózni ugyanúgy kell ma is. Minden eladott termék után 40%-ot kell az államnak fizetni, ezért van a faluban már csak három fazekas. Mára az égetett agyagedény újra felkapott és keresett árucikk lett, nemcsak a formák szépsége, hanem olcsósága miatt is, viszont az adó elviszi a haszon nagy részét.

Hasas Péter és családja melléktevékenységként földet művel, kukoricát termeszt. A kettő együtt ad megélhetést számukra, mégis a fazekasság a döntőbb a jövedelem megszerzésében, és ezt a munkát szeretik leginkább.

„Hadd beszéljek arrúl, aki a legelső fazekas vót, és ez ki lehetett? – Maga az Isten, a Teremtő, amikor teremtette a Mindenséget. Akkor azt mondta: – Jer, teremtsünk embert a mi képmásunkra, agyagból formálva az embert és ű majd mikor megvót minden, ami nekünk is, mert a valóság ez vót, hogy képmása után csinálta, akkor lehelt bele élő leheletet… Ez maga Istennek a műve, mert ű vót az első fazekas."

3.2 BÁNYÁSZAT

A révi fazekasoknak nem volt nehéz az agyag beszerzése, hiszen a falutól mintegy 2 km-re, a szomszédos Sonkolyos (Suncuius) község határában volt az agyagbánya. Az itt található agyag minősége kiválóan alkalmas tűzálló cserépedény készítésére. Színe szürkésfehér, nagyon kis mértékben szennyezett, gyakorlatilag vasoxidmentes, mely égetés után is fehér színű marad. Ezen kívül található még sárgára és vörösre égő agyag is ugyanebben a bányában.

Itt korábban 1200–1300 ember dogozott, innen látták el nyersanyaggal az ország több samott- és csempegyárát, ahogy a faluét is. A nagyüzemi bányászatot megelőző időkben még 5 métert is kellett ásni ahhoz, hogy korongozásra alkalmas agyagot találjanak. A kitermelés általában késő ősszel és télen folyt, amikor nem volt különösebb teendő a földeken, és az időjárás is megfelelő volt. A csapadékos, nedves idő nem kedvezett ennek a tevékenységnek, a sáros, vizes agyagot nehezebb volt kitermelni.

Az agyagbányászatot agyagvetésnek hívták, a használt eszköz miatt. A révi fazekasok nyitott gödörben ástak. Lementek olyan mélyre, ahol elég nagy fészekben volt ahhoz, hogy gazdaságos legyen kitermelni: ez lehetett 30–50 cm, de még 2 m vastag agyagréteg is. *„Hát ez nagy szerencse vót, amikor rátaláltunk, mert én is így ástam ki az agyagot, és nagy öröm vót, hogy ilyen bányafészekből ki tudtunk szedni több agyagot is."* Ekkor a legalul levő ember nekiállt lapátolni, megtöltötte az ún. tekenőt a bánya fenekén, majd feladta a gödör oldalának támasztott létrán álló társának, az pedig a felette állónak, és így tovább. Nem használtak sem vedret, sem csigát, csak így kézzel egymásnak adogatva ketten, hárman, ha mély volt a gödör, öten is összeszervezkedtek. Óránként cserélve a legalul levőt, *„mer csak nehezebb vót ásni, mint kiadni."* Miután kitermelték a gödörben talált nyersanyagot, hazaszállították, és testvériesen elosztották.

A bányászat jó alkalom volt a szórakozásra is. *„Nem vót az a nagy hajsza még akkor. Ük rá értek napokig ott lenni, akkor kivittek oda krumplit, csináltak tábori tüzet, mert ahun az agyag vót, vót fa is. Ha jónak látták, hoztak 1 liter pályinkát, úgyhogy ez vót nekik az üdülő időszak, amikor agyagot mentek vetni."*

A nagyüzemi bányászattal az ilyen alkalmak megszűntek, a meddő réteget a gépek hamar „lehámozták". Ezután már nem kellett métereket ásni, a felszínen is volt

agyag. Korábban 30 mázsát is hazavittek egyszerre, ez elég volt számukra legalább egy éven keresztül, ma már azonban csak annyit termelnek ki, amennyi egy rövidebb időszakra elegendő, hisz könnyen hozzájutnak.

3.3 AZ AGYAG ELŐKÉSZÍTÉSE

Az agyag előkészítése azért szükséges, hogy a kitermelt nyersanyag alkalmassá váljon a formázásra. Ezt minden olyan fazekasnak el kell végeznie, aki nem gyárból, kiadagolva veszi az alapanyagot, mert a természetből kitermelt agyag durvaszemcsés, gyökerek, fadarabok, kisebb kavicsok kerülhetnek bele.

A hazaszállított agyagot az agyagverembe tették, mely egy 2 m × 2 m-es, 1,5 m mély gödör volt, vízzel feláztatták, hogy könnyebb legyen a megmunkálása. Ezután jött a szelés. *„Nevezetes szerszám vót a szelő. Kaszábul csinálták, meghajtották a kaszát, ami mán elkopott, s akkor csináltak neki két fogóját." Ez az eszköz az agyag vékony rétegekre való felszeletelésére szolgált, így ki tudták szedni belőle a köveket, a gazt és az egyéb szennyeződéseket. „Akkor ezt elismételték még háromszor is, s akkor kellett gyúrni, nem vót mivel megdarálni, hanem szabadkézzel dógoztak."*

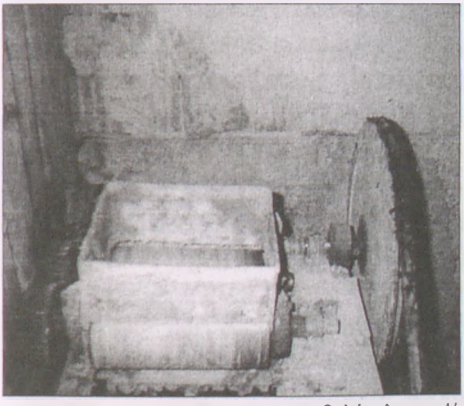

2. kép A gurguló

Az első újításra ennél a műveletnél figyeltem fel: Hasas Péter ennek a munkafázisnak a megkönnyítésére már készített egy darálógépet, amit gurgulónak hívnak *(2. kép)*. Ez az agyagrögöket összeroppantja, cigarettapapír vastagságúra préseli, megkönnyítve a gyúrást. Lehet kézzel hajtani, de villanymotorra kapcsolva is működik. *„Úgy néz ki, mint a szőlődaráló, csak sima a henger. S akkor két henger közt leengedjük (az agyagot), a gurguló odafogja a követ, és az lehet mészkü vagy vaskő, és ahogy összetöri, belevegyül az agyagba, és nem jelentkezik a vastagságba (korongozáskor), viszont égetés után ha nedvességet kap, szétfeszíti az edényt, lelöki az ódalát, s hiába dógoztunk."*

A gurguló használata annyira megkönnyíti az előkészítést, hogy ezután már csak jól össze kell dolgozni a kapott masszát, hogy levegőmentes legyen, és a jól átgyúrt agyagdarabok, az ún. rögök ezután már alkalmassá válnak a korongon való megformázásra.

3.4 A KORONGOZÁS ÉS ESZKÖZEI

A korong nem külön műhelyben van elhelyezve, hanem a nyári konyhában foglal helyet. Itt folyik a család mindennapi élete: itt főznek, pihennek, itt mázaznak, díszítenek és korongoznak. Egymás mellett két korong van felállítva, az egyiken Hasas

3. kép Közös munka

Péter, a másikon a fia dolgozik *(3. kép)*. Mindkettő saját készítésű, bár az újabb korong tengelyét, a korongtányért és a forgatókereket a samottgyárban készítették, ők csak a karosszériát barkálcsolták mellé.

A régebbi korong akácfából készült, mert az nedvesség hatására kevésbé vetemedik, mint a többi. 50 éve dolgozik rajta Hasas Péter, és még mindig használható. A korongorsó vasból, a korongtányér 4 ujjnyi vastag falapból van. *„Sokkal könnyebb dolgozni ezen, mert nem érzed azt a hideget"* (mint a ma használatos vasból készült korongtányéroknál). *„Könnyebben csúszik a kezed alatt. Lehet tögyfa, bikkfa – ez puha, olyan, mint a filcfa* (fűzfa). *Az akác hasad, a tögyfa puhább, az nem hasad."* A használattól azonban ez könnyen kopik, két-három évente simára kell gyalulni.

A korong is változott az évszázadok alatt. *„Amikor megnősültem, födes házban laktunk, akkor még nem vót padló. Akácfából vót, ugyanúgy a lába, mert az nem rohad, de a födbe vót verve négy cövek, ami tartotta a korongtányért, a tengelyt és az ülőkét. Most az enyémet visszük, ahova akarjuk."* Ma már mind egy kereten van a korong és az ülőke, a tárolólap pedig egy régi lóca. Az elkészült edényeket erre helyezik. Az elektromos korongot itt is ismerik, de használni nem használják a villanyáram drágasága miatt, és mert azt nem lehet olyan jól szabályozni, mint a hagyományos, lábbal hajtott korongot.

A korongozáshoz használt segédeszközök hagyományosak. Megtalálható a szivacs, a focsostál, a mérőléc és a fakés.[19] Fakés van fa és műanyag változatban is, használják mindkettőt, de a fából készült sokkal kopottabb. *„A fakés bikkfa, vagy körtífa, a körtífa a legjobb, mert nem eres, sima az egész."*

A vágódrót citerahúrból készült, két végén kis anyagdarabbal, hogy ne sértse meg a kezet, amikor az edényt levágják a korongtányérról.

A fülezés szintén hagyományos, nem használnak fülprést, pedig házi elkészítése nem lenne bonyolult.

3.5 A SZÁRÍTÁS FOLYAMATA

A szárítás a korong felett levő polcon, valamint a tűzhely körül, nyáron pedig a szabadban és az égetőben elhelyezett felülről zárt, de oldalról nyitott helyiségben történik. Az edények szájukkal lefelé vannak fordítva az egyenletes száradás érdekében, mert ha szájjal felfelé van, akkor hamarabb szárad és deformálódik.

[19] Kresz M. 1991.

A tányérokat egymásba fordítva, letakarva kell elhelyezni, mert a gyors száradástól könnyen szétrepedhetnek. Ha a folyamatot gyorsítaniuk kell, akkor teszik ki a napra, de ehhez sok tapasztalatra van szükség, időnként fordítani kell rajta, hogy ne csak egy oldalról érje a napsütés, mert akkor deformálódik.

3.6. AZ ÉGETÉS

3.6.1 A tapasztalati úton szerzett gyakorlat

A száradást az égetés követi. Az égetőhelyiséget katlanháznak hívják. Régen ez a szabadban volt, de akár a legelőn is lehetett, vagy az utcán. A kemence körbe volt kerítve paticcsal (fonott kerítéssel), teteje pedig zsindelyes volt, hogy védve legyen az esőtől. A külső kemencéket csak időszakosan, jobbára nyáron használták.

A fazekasok számára az égetés újabb szórakozási lehetőséget biztosított. *„A barátok elvégezték a munkát: vettek 1 liter pályinkát, míg égettek meséltek, tűt-fát-boronát, de ez már 100 éve vót."*

Ma a kemence vagy püstő a nyári konyha mellett helyezkedik el, felülről zárt, oldalról kissé nyitott deszkaoldalú helyiségben. A kemence felett van egy kürtő, ami a füst kivezetésére szolgál. A kemence kör alakú, oldalán nyílással, ami az edények bepakolására szolgál. Ezt égetés alatt befalazzák.

Maga a kemence samott-téglából épült, körbebélelve a helyi tűzálló agyaggal. Hasas Péter kemencéjébe 200 db termék is befér, ha megfelelően van bepakolva, ő pedig minden kis üreget és helyet kihasznál. *„Nem rakunk lábra semmit, hanem lefektetjük. A tejescsuprokat például úgy kell rakni, hogy a fülek befelé legyenek fordítva és ne szoruljon sem a fül, sem a száj, mert elreped, vagy letörik."*

„Én amikor a tálat égetem, összeborítok kettőt, arra teszek még egyet. Alulra kerülnek ilyenkor a tejescsuprok, és hármon fekszik mindig a tál. A két szájába odateszünk három hibás edényt, és aztán lefedjük. Belábaljuk korsóval, hagyunk helyet a fának."

Az első égetés hőfoka 960 °C, a másodiké, a mázasé 1100 °C. *„A mázas égetésnél a ragadás előfordul, három mindegyiken van, kettő a száján, egy meg a talpán, de teszek én drótot be a közepibe, hogy ne ragadjon annyira."* A kellő hőfokot úgy érik el, hogy a fát jól kiszárítják, ezzel rakják meg a tüzelőnyílást. Az égetés mintegy 5-6 órán át folyik, ezalatt a megszáradt agyag vörös vagy fehér színű cseréppé válik. (Attól függően, hogy milyen agyagot használtak fel).

Ezen folyamat során mindössze 0,25 m^2 fát tüzelnek fel. Az égetéshez általában bükkfát, nyárfát, gyertyánt vagy akácot gyűjtenek az erdőből, ritkábban – ha nincs idő a gyűjtésre – veszik. *„A fazekasok úgy tettek, hogy télen, amikor nagy hó vót, vették a kéziszánkót (szélessége 1 m, hosszúsága 1,6 m), na azt megrakták fával és azzal hordták nap mint nap, hogy majd égetik. Elmentek 5 km-re is."*

A kemence magassága kb. 1,5 m. Ahhoz, hogy a felül levő edények is kellően kiégjenek, szükség van az ún. langalófára. A langalófa hosszabb, kb. 60–80 cm-es

fa, melyet a kemence oldalán lévő résen keresztül az égetés utolsó szakaszában raknak be a kemencébe. A langalófa elnevezését onnan kapta, hogy ez a fa az izzó edények között fellángol. A lángoló fa elősegíti, felgyorsítja a feljebb levő edények kiégését.

3.6.2 Tudományos megközelítés

A tűzálló agyagok színét a diszperz eloszlású szervesanyag-tartalom és a vas-oxid-hidroxid mennyisége, illetve eloszlása határozza meg.[20] Tűzállóságát, amely tág határok között mozoghat és kis távolságon belül is változhat egy telepen belül, általában a kaolinittartalom határozza meg. Mint esetünkben ez látható volt, a kaolinittartalom a legtöbb esetben 10–60% között ingadozik 1–10% illit és 1–25% montmorillonit-tartalom mellett. A montmorillonit jelenléte hátrányos lehetne, mivel a rendkívül mobilis rétegrács duzzadóképessége és nagyfokú vízleadó képessége következtében káros mértékűre növelheti a szárítás és a kiégetés közben bekövetkező vízvesztést, előidézve ezáltal a kerámia nagymértékű repedezését. A duzzadó agyag jelenlétét azonban jelentősen kompenzálja a kőzetliszt és finomhomok szemcsetartományig felaprózódott kvarcdús aljzathomokkő hozzákeveredő szemcséinek soványító hatása.

Mint a helyszínen megfigyelhető volt, a keverési-szárítási, kiégetési technológiákat az évszázados tapasztalatok alapján, gyakorlati úton kísérletezték ki a helyi mesterek, anélkül, hogy ennek komolyabb, tudományos anyagvizsgálat, technológiai kísérlet vagy félüzemi próbagyártás adta volna meg az alapját.

Mint az előzőekben leírtuk, a nemzedékről nemzedékre öröklődő anyag, és technológiai ismeret lassan csiszolódott olyanná, mint amilyennek ma ismerjük, és igen nagy számú gyakorlati tapasztalat segítette a legjobb anyagok és az optimális módszerek kiválasztását.

Az agyagok természetes vagy mesterséges kiégésekor 900–1500 °C között jön létre az a termometamorf átalakulás, amelyet mullitosodásnak nevezünk,[21] amelynek során vegyi hatásoknak ellenálló mullit keletkezik. Ennek összetétele $3Al_2O_3 \times 2SiO_2$. A mullit tehát olyan Al-ban gazdag szilikát, amely általában légköri nyomás mellett 1000 °C felett keletkezik. Létrejötte biztosítja a finom és durva kerámiaipari termékek szilárdságát és tűzállóságát.

Információink szerint a jelenlegi zsengélési (1. égetés) hőmérséklet 960 °C, míg a második, a mázas égetés pedig 1200 °C-on történik. A relatíve magas illit-, kaolinit- és montmorillonit-tartalom miatt a kerámiakészítmények falvastagsága rendszerint kicsi, a tárgy méretétől függően 0,5–1 cm-t érhet el maximálisan. Ez elősegíti az illótartalom egyenletes és tökéletes kiszabadulását, valamint az egyenletes színeződést. A

[20] Jantsky B. et al. 1966.
[21] Kozák M.–Püspöki Z. 1998.

színezékek eloszlásának és az anyag minőségének homogenitását leginkább az iszapolás, soványítás és keverés biztosítja a nyersanyag előkészítési fázisában.

A kiégetési mechanizmus és a természetes színezékek festő hatásának vizsgálata céljából 2,8 cm átmérőjű, kézzel előgyúrt, formázó mintába, bányanedves állapotban, azaz plasztikusan, kiformált égetési kúpokat állítottunk elő. A vizsgálat 7-féle anyagból történt különböző égetési hőmérsékleten. A kiégetés 600, 960 és 1200 °C-on történt, azaz mullitosodás előtt és után, s ez utóbbiak megfelelnek a zsengélési és a mázas égetési hőmérsékletnek.

Négy minta (4–7) tartalmazza a Kerebik jelenleg művelés alatt álló bányahelyeinek nyers állapotú anyagait, ezeken figyelhető meg legjobban a természetes eredetű vasas színezékek színformáló hatása. Három minta (1–3) olyan, már előkészített agyagféléket képviselt, amelyek átestek a durva szemcsék eltávolítását célzó iszapoláson, nedves állapotban történő keverésen és homogenizáláson, valamint a színezékekben gazdag adalékanyagok hozzáadagolásával történő színbeállításon.

Az 1-es agyagmintát virágcserép készítésére használják. Vörös színe miatt ez biztosítja a hagyományos értelemben vett vöröses cserépszínt, ami a vásárló szemszögéből egyfajta minőségjelző paraméter, ennek kiégetése csupán maximum 960 °C-on történik. Ezáltal az agyag megőrzi a cserépszínt, valamint azt a mikroporózus szerkezetet, ami a használata során, mint előnyös tulajdonság érvényesül. A porozitását szükség esetén nagyobb hőfokon történő mázas égetéssel lehet minimálisra csökkenteni.

A 2. minta sárga agyag (népies nevén „trackó") az egyenetlenül vagy „csúnyára égő" nyersanyagok közé tartozik. Ennek megfelelően igénytelenebb célra használják (csirkeitató) de funkciójának megfelelően készül mázas kivitelben is.

A 3. minta világos szürkésfehér agyagát alkalmazzák a legigényesebb nemes kerámiák előállítására (pl.: révi korsó és kanta). Ezek mázatlan kivitelben készülnek, vagyis zsengélési hőmérsékleten égetik ki őket, szemben a káposztafőző fazékkal, amit zöld vagy barna mázzal látnak el.

A kiégetési kísérletek folyamatai jól vizsgálhatóak voltak a mintákon. Részben az előkészítés nélküli nyersanyag viselkedése követhető nyomon (repedések), másrészt pedig a színezőanyag viselkedése.

Az égetési kúpok átmérője meghaladja a kerámiakészítmények falvastagságát, azoknak 3–6 szorosa. Égetés után gyémánt kőzetvágó koronggal metszeteket készítettünk a kúpok anyagából, annak ellenőrzése céljából, hogy látható-e az inhomogenitás és az illómozgások okozta színezékmozgás következménye. Tapasztalataink szerint az inhomogenitás elváltozásokat okozott, és ún. zsugorodási mikrostruktúrákat és többletporozitást hozott létre a beágyazódó kőzetszemcsék környezetében, jelezve azok eltérő termikus viselkedését.

A festékanyag esetében természetes környezetben kiégett agyagtömböknél (pl.: erdőtűz, szén meddő égés) megfigyelhető, hogy az agyagásványok vízvesztésével előálló mikrorepedések a blokkok belsejéből radiálisan kifelé haladva tágulnak,

és falaikon koncentrált a mobilizálódott festékanyagok kicsapódása, karfiolra emlékeztető elemvándorlási frontokat rajzolva ki. Ennek bekövetkezését akadályozzák meg azzal, hogy kisebb falvastagságot alkalmaznak, és a bányanedves állapotú anyagot légszáraz állapotúvá szárítják égetés előtt.

3.7 A MÁZAZÁS

A kemence kihűlése több órát vesz igénybe. A kiégett edények egy részét, a fazekakat, a tejesköcsögöt, a szilkét, a szűrőtálat ezután mázazzák, a vászonkorsót, a kantát, a virágcserepet, a dísztárgyakat nem.

„A korsót nem mázazom belül, mert akkor nem jó a víz benne, mert az nem engedi át a vizet, mint ez. Ez átizzad egy kicsit, csak ippen hogy ű nedves, s azér a vászonkorsó, abbúl itták a vizet a határba. Boglyát tettek rá vagy a fűbe tetették, azt három napig is ihatták, mert frissen tartotta… A fazék, most az kívül-belül mázas, de az íze sokkal jobb, ha nem mázas, akár káposztát vagy paszulyt tesznek bele. A révi fehér vászonfazék rendkívül hasas, díszítetlen, belülre sárga mázat használnak a szájukat visszamártják fekete mangánba. A tejfel sokkal jobb, ha mázatlanba altatják, mert kevesebb a sava, mert ezen keresztül kap egy levegőzést. A tejesköcsögöt mostanában egyre többen kezdik használni újra itt a környékünkön és néhány ismerősöm cserépfazékban főzi a töltött káposztát, bár gáztűzhelyen."

A mázazás mintegy 80 éve terjedt el ezen a területen, amikor még a mázkészítés igen nagy titok volt. Hasas Péter említést tett egy olyan mesterről, aki még családtagjainak sem árulta el a máz összetételét, pedig ők is ezt a szakmát folytatták. Ez a fazekas még a halálba is magával vitte tudását, soha nem derült rá fény.

Ma a különféle mázak bolti mázporok segítségével könnyen előállíthatók: a port, némi agyagot, vizet, és frittelt mázat mázőrlővel összetörik, ezt összevegyítik, további vizet adagolnak hozzá, így már alkalmassá válnak a felhasználásra.

A mázőrlő ma már inkább motorizált, a család is ilyet használ, persze saját készítésűt. Segítségével néhány óra alatt megőrlik, összevegyítik, felhasználhatóvá teszik az alapanyagokat. Előfordul, hogy a helyi csempegyárból kapnak mázalapanyagot. Ezt gangócának hívják, a környéken bányászott arany hulladékkőzetéből állítják elő.

Az oxidoktól kap színt: a réz-oxidtól zöld, a vas-oxidtól sárgás, ha több van benne, barna színt kap, ezek a hagyományos fazekas-mázak. *„A sógor vót először mázas fazekas, mert Kolozsváron a porcelángyárban dógozott, és ott kapott felvilágosítást, hogy lehet mázasat csinálni."*

3.8 DÍSZÍTÉS

Ma már a díszítés nem hagyományos. A kor ízlését a vásárló igénye határozza meg. Más a román és más a magyar ízlés. A dísztányérokat főleg a románok vásárolják. *„A festik ezen virítós. Az itthoni piacon az emberek többsége jobban viszi, mint az egyszerűt. Ezekre madarakat, virágot festünk."*

A mintázást Hasas Péter felesége, Erzsi néni végzi immár 44 éve, amióta férjhez ment. Érdekes, hogy a hagyományos földfestékek háttérbe szorultak, helyette autófestéket és parkettalakkot használnak, amit házi készítésű ecsettel visznek fel. Az ecseteket is saját kezűleg, hajból készítették, ami azért jó, mert nem karcol a műanyag ecsetekkel szemben.

A színek használata változó, attól függően, hogy hová viszik eladni. *„A románoknak kell a kik, meg a sárga, nem szeretik a fehéret meg a zödet, de hát azt nem lehet kikerűlni, mert vót baj belőle, el is vettik az engedélyemet. De most mondják meg, a zöd levél helyire mit tegyek, hun látni kik levelet? Tessenek mondani mit tegyek oda, hogy ne legyen magyar nemzeti, mert e vót itt a három szín. Ha el akarják törülni, akkor törüljék el a világot, mert zödül, tavasszal minden zödül. Mert persze alapja vót fehér, piros vót a virág, a levél meg zöd. Hát beletettem én a margarétába sárgát, feketit is, az vót a kerete. Mikor mázas edényt csinálunk, nem állunk le virágozni, mer nem fizetik meg, hogy én három napig egy findzsa után várjak (míg Erzsi néni megdíszíti), hanem úgy teszek, hogy a zödbe beledugom a kezem, a tálba, a mázasba, oszt odapriccolok neki, tessék, úgyhogy ez a virágozás. Mert a szegénység úgy teszi, hogy az ócsóbbat veszik meg."*

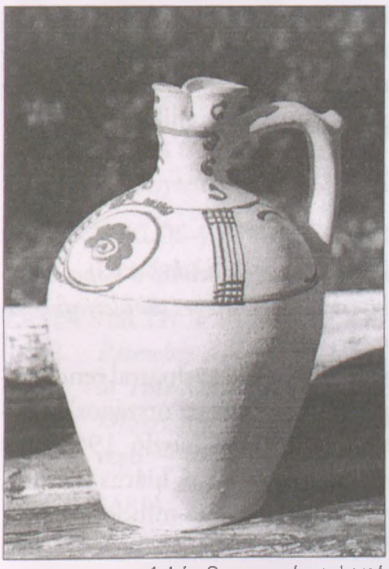

4. kép Szemes vászonkorsó – jellegzetes révi forma

A fehérre égő agyagból készült korsón a hagyományos díszítést, a „szemet" ma is ráfestik *(4. kép)*. A fehér kerámián a díszítés fekete: *„A festék az is eredeti föd. Mint ahogy most osztán tesznek bele oxidot, amiből csinálják a mázat is, az mindjárt feketébb de ami ott van a határban, az födfesték."*

3.9 ÉRTÉKESÍTÉS – A VÁSÁRLÓK MAI IGÉNYEI

Az edény értékesítése külföldi vásárokban vagy piacokon történik. Nyáron majdnem mindennap, télen egy héten kétszer mennek. Régen szekérrel vágtak neki az útnak, és a nagy szegénység miatt gabonára cserélték az edényeket. A tejescsuprot kétszer, a fazekat háromszor töltve gabonával adták árujukat. Lóval, ökörrel húzatták a kocsit. Ha csak bérelték a szekeret, fizetni kellett a tulajdonosnak. Általában két rész volt a fazekasé, egy rész pedig a kocsisé.

Ma már autóval viszik, nyáron Miháfyfalváig, Szilágykrasznáig, télen csak a szomszédos falvakba: Mezőtelegdre (Tileagd), Brátkára. Az árusításhoz engedély szükséges, és magas vámot kell fizetni a határon is, így már nem éri meg Magyarországra hozni az árut. Korábban Bagamér, Álmosd környékén nagy keletje volt a cse-

répárunak, főleg a virágcserepeknek, bár a szezonális termékeket ősztől tavaszig nem keresték. *„Amikor oszt megvót az első fagy, bevitték a virágokat, s akkor hiába vittem a cserepet, úgyhogy megvót mindennek a szezonja."*

Az év legnevezetesebb napja Hasas Péter számára a Fekete-tó-vásár. Erre az eseményre a család apraja-nagyja hónapokig készül. Nagy esemény ez mindnyájuknak, nemcsak azért, mert az évnek ezen az eseményén adják el a legtöbb terméket, hanem azért is, mert igen sok vendégük van ilyenkor. Rendszeres látogatóik vannak Hollandiából, az USA-ból, Franciaországból, Németországból és Magyarországról egyaránt. Ilyenkor megtelik a ház, de ők mindenkinek örülnek, nincs, aki a szabad ég alatt maradna.

Hasas Péter rendszeresen kap meghívókat kiállításokra, nemzetközi vásárokra, bemutató korongozásra: legutóbb Nagyszebenben, Nagyváradon volt, de megfordult Bukarestben, Berettyóújfaluban és Debrecenben is. Péter bácsi nem iparművész, munkáinak szépsége egyszerűségükben, régies stílusukban rejlik.

4. Összefoglalás

Dolgozatom megírásával az volt a célom, hogy *rámutassak azokra a kapcsolódási pontokra, melyek egy-egy terület fazekasságának kutatásakor lényeges többletinformációt hordoznak magukban az agyagra vonatkozóan.*

Kutatásom helyszíneként kijelölt Körösrév nagy múltú fazekasiparral rendelkezik, a környékén lévő agyag-előfordulások mégsem szerepelnek az országos nyersanyag-nyilvántartásokban. Utalás történik ugyan rájuk Nagy László 1958-ban megjelent könyvében, de szélesebb körű tájékoztatást ez sem ad. A hiátus azt jelzi, hogy nem országos jelentőségű nyersanyagbázisról van szó, de arra mindenképpen elég, hogy a manufaktúrás tevékenységet kielégítse.

A munka első részét a földrajzi megközelítés képezte. Megismertük Rév tágabb környezetét, szó esett a falu topográfiai helyzetéről, geológiai adottságairól, szerkezeti felosztásáról, fejlődéséről.

Az agyag ásványtani szempontból való megközelítése szintén ebbe az egységbe tartozik, mégis kissé elkülönül. Ide tartoznak a lexikai, technológiai kiadványokból megismert értelmezések és a röntgenvizsgálat eredményei.

A második nagyobb fejezet az agyag megmunkálásával és feldolgozásával foglalkozott, kitérve minden egyes munkafázisra, mely ma is a generációkon átöröklődött formában történik, csekély újításokkal segítve elő a könnyebb megmunkálást.

Remélem, dolgozatommal felkeltettem az érdeklődést a kerámiai nyersanyagok bővebb ismerete iránt, az egyes fazekasközpontok újabb megközelítésből való feldolgozását segítve elő.

MTA Könyvtára

Irodalom

FÜLÖP JÓZSEF
1989 *Bevezetés Magyarország geológiájába.* Akadémiai Kiadó. Bp. 246. p.

GIUSČA D. ET AL. (Ed.)
1968 *Harta geologica 1:200 000.* L-34-XI. g. Simleul Silvaei. Inst. Geol. Bucureşti. 45 p.

GIUSČA D.–CIOFLICA G –SAVU H.
1965 Caracterizarea petrografică a provinciei banatitice. *An. Com. Stat. Geol.* 35. Bucureşti

HOFMANN KÁROLY
1898 *A Király-erdő.* Földtani Közlöny. 28. évf.

JANTSKY BÉLA ET AL.
1966 *Ásványtelepeink földtana.* Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 315 p.

KOZÁK MIKLÓS–PÜSPÖKI ZOLTÁN
1998 *Geológiai Kislexikon I–II.* Debrecen–Budapest, 835 p.

KRÄUTNER TH.
1938 *Reserches geologiques et petrographiques dans les massifs cristallins du NW de la Transylvania (Ticâu, Rez, Magura).* C. R. I. G. R. 22. Bucureşti
1941 *Observations geologiques dans les Monts du Bihar.* C. R. I. G. R. 26. Bucureşti

KRESZ MÁRIA
1991 *Magyar fazekasművészet.* Corvina Kiadó. Budapest, 105 p.

MOLNÁR BARNABÁSNÉ
1981 *Kerámia- és porcelánipari anyagismeret II.* Budapest, 145 p.

NAGY LAJOS
1958 *A Román Népköztársaság földtana I–II.* Tanügyi Sokszorosító. Kolozsvár, 770 p.

NEMECZ E.
1973 *Agyagásványok.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 507 p.

NOCZKY J., IFJ.
1950 A Réz-hegység nyugati szegélyének földtani viszonyai a Tatoros és Örvénd között. *Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése 1943-ról* II. köt.

PELLANT, CHRIS
1995 *Kőzetek és ásványok.* Panen. Budapest, 256 p.

RÉVAI NAGY LEXIKONA
1989 *I. kötet.* Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó. Budapest, 822 p.

ROZLOZSNIK PÁL
1915 Földtani megfigyelések a tágabb értelemben vett Bihar hegycsoport különböző tagjaiban. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése* 1914-ről I. köt.
1916 Előzetes jelentés a Bauxit előfordulási körülményeiről az északi Biharban (Király-erdőben). *Földtani Közlöny.*

RÖMPP, HERMANN
1960 *Vegyészeti lexikon.* Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 428 p.

SCHMIDT ELIGIUS RÓBERT
1947 A Kárpátok és általában a lánchegységek szerkezetének geomechanikai szintézise. *Földtani Intézet Évkönyve* 38.

SZONTAGH TAMÁS
1898 A biharmegyei Király-erdő. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése.*

SZÁDECZKI GYULA
1905 A Bihar hegység aluminium érceiről. *Földtani Közlöny* 35.

TELEGDI-ROTH KÁROLY
1914 A Rézhegység folytatólagos reambulációja. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1913-ról*

Contents

2003. (XII.) 3–4.

HORIZON – THE EIGHTY-YEAR-OLD JÓZSEF FARAGÓ

Voigt, Vilmos: *What Binds us* *7*

Gazda, Klára: *The Character of the Sacral Smith in the Hungarian Folklore Traditions* 11

Csörsz Rumen, István: *A Source of our Folk Ballads: the Public Poetry* 31

Lanczendorfer, Zsuzsanna: *Folk ballads and reality* 109

Faragó, József: *A Review of the Adventurous Story of my Doctoral Dissertation* 51

OUR INTELLECTUAL TRADITIONS

Kríza, Ildikó: *The Myth of Kossuth in our National Folklore and in the Folklore of the Neighbouring Countries* 61

Jung, Károly: *Data to the Story of Mr. and Mrs. Kossuth's Fleeing* *91*

PEOPLE OF EAST

Benedek, Csaba: *Foreigners in the Village* 135

Zana, Ágnes: *The Research for Mixed Marriages in the Ethnically Mixed Village of Teke* 167

ON THE BORDER OF DISCIPLINES

Kiss, Dorottya: *The Ceramics of Körösrév* 189

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Szerzők figyelmébe!

A közlésre szánt cikkek, tanulmányok formai követelményei: a kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést. A kéziratot .rtf (rich text) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben szerepelnek a kötetben.

A szerkesztő postacíme:

Keményfi Róbert
DE Néprajzi Tanszék
Debrecen
Pf. 16
4010
Tel./Fax: (0036)52/489-100/2249
e-mail: rkemenyfi@tigris.klte.hu

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR
2003. 3-4. SZÁM

Benedek Csaba
Csörsz Rumen István
Faragó József
Gazda Klára
Jung Károly
Kiss Dorottya
Kríza Ildikó
Lanczendorfer Zsuzsanna
Voigt Vilmos
Zana Ágnes